

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного
университета имени С. Торайғырова

1997 ж. құрылған
Основан в 1997 г.

İ İ Ó
ÕÀÁÀÐØ ÛÑÛ

ÃÃÑÒÍ ÈÊ Ì ÃÓ

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

1 2015

Научный журнал Павлодарского государственного университета
имени С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 14210-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
4 марта 2014 года

Сарбалаев Ж. Т., к.ф.н., доцент (главный редактор)
Зейнулина А.Ф., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора)
Азылбекова Г.О., к.ф.н., доцент (отв. секретарь)

Редакционная коллегия:

Брицын В. М., д.ф.н., профессор (Украина);
Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор;
Жусип К. П., д.ф.н., профессор;
Жусупов Н. К., д.ф.н., профессор;
Казимирова И. А., ст. науч. сотр. Института украинского языка
НАН, Украина;
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия);
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Ыскак Д., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Нургожина Б. В. (тех. редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

МАЗМҰНЫ

Әбдіқалық К. С., Адылбекова Ф. Н. Сұлтанмахмұттың «Кешегі түндегі түс, бүгінгі іс» өлеңінің сыры	9
Әбутәліп О. М. Үркерлі айдың бәрі – қыс	16
Әділова А. С. Іс қағаздары аудармаларының проблемалары	23
Андрющенко О. К. Жылтыр журналдың құрылымы мен мазмұны	31
Андрющенко О. К., Сүйінова Г. С. Орыс тіліндегі «серт» сөз әктісі семантикасының қайта жаңартылуы	36
Бабашаикова А. Лингвистикалық аспектідегі әлемнің тілдік суреті мәселесі	41
Байгежина А. Е., Тезекбаева Г. А., Көшерова Қ. Қ. Көптілділік – қазіргі Қазақстан қоғамындағы тұлға факторының бірі	48
Баратова М. Н., Сіләмбекова Қ. С. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы тұрақты сөз тіркестері	56
Елікпаев С. Т. Әлемдік бодан әдебиеттің ерекшеліктері	60
Жанұзақова Қ. Т. Көркем шығармадағы монтажды композиция ерекшеліктері	66
Жанұзақова Қ. Т., Қожекеева Б. Ш. Қазақ прозасындағы мифологизм	73
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «төгу», «тасу», «түн», «таң» ұғымдары	79
Зейнулина А. Ф., Асенова С. С. Энергетика саласында қолданылатын терминдердің мағыналық мәні	86
Ибраев Г. У. Қылмыстық аргоны лингвистикалық зерттеудің кейбір аспектілері	90
Имамбаева Ф. Е., Ахметов Е. Б., Ахметова А. Б. Етіс қызметінің функционалды грамматикадағы рөлі	97
Иманбердиева С. Қ., Бегалиева Л. Б. «Ақиқат сыйы» ескерткішінің ономастикалық жүйесі	105
Қасым Б., Кәріпжанова А. О. Сандық ұғымдар арқылы жасалған аталымдардың концептілік мазмұны	112
Карипжанова Г. Т., Әбікенова Г. Т., Абзұльдинова Г. К. Көркем мәтіндегі шылаулардың стильдік қызметі	118
Кенжетеева Г. К., Кенбаева Р. Д. Аббревиатуралардың түрлері және олардың жасалу жолдары	123
Қадыров Ж. Т., Синбаева Г. К. Көркем шығармадағы прагматикалық эвфемизмдердің берілуі	129

Қадыров Ж. Т., Смағұлова Н. Қ., Баратова М. Н. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі ұлттық таным көрінісі	135
Қаирбаева Қ. Т., Жарықова Д. Р. Ж. Аймауытұлының «Ақбілек» романындағы сөз-символдар қолданысы	142
Қапасова Б. Қ. «Дала уәлаяты газеті» материалдары	149
Қоңыратбаева Ж. М. Әлемнің философиялық бейнесіндегі «тәзімділік» концептісі (Шәкәрім тілі бойынша)	152
Латыпова З. Х. Ө. Дүйсенбиев өлеңдерінің орыс тіліне аударылуы туралы	158
Мажит З., Сарсембаева А. Б. Қазақстандық аударматану және аударматану мамандарын даярлау мәселелеріне қатысты	166
Мәтбек Н. Қ. С. Бақырғанидың «Ақырзаман кітабы»	173
Рақымжанов Қ. Х., Ақошева М. Қ., Нұрғазина А. Б. Г. Н. Потанинның «шығыс гипотезасын» жасағаны туралы (Еуразия халықтарының эпикалық мұрасының шығыстан шығу туралы гипотезасы)	181
Рахманова Н. М. Поэтикалық өлемдегі мән мен мағына	187
Садуақасова С. Ә. Қазақ тілді медиа-мәтіндегі саяси метафораның ұлттық реңкі	195
Солонцова Л. П., Степанова Н. М. Ауызша қарым-қатынас құрудағы вербалды емес құралдар	205
Түйте Е. Е. Тілдің танымдық қызметі	213
Тұрышев Ә. А., Раева С. Т. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев шығармаларындағы синонимдер	221
Цветкова А. Д., Руколеева Л. В. Павлодар Ертіс өңірінің қазіргі фольклорындағы бесік жыры немесе қайталанбас өзіндік тұрмысының біртұтастығы	225
Авторлар үшін ереже	235

СОДЕРЖАНИЕ

Абдикалык К. С., Адылбекова Ф. Тайна одного стихотворения Султанмахмута Торайгырова «Кешегі түндегі түс, бүгінгі іс»	9
Абуталип О. М. Все Плеяды месяца – зима	16
Адилова А. С. Проблемы перевода деловых бумаг	23
Андрющенко О. К. Структура и содержание глянцевого журнала	31
Андрющенко О. К., Суюнова Г. С. Реконструкция семантики речевого акта клятвы в русском языке	36
Бабашаикова А. К вопросу о языковой картине мира в лингвистическом аспекте	41
Байгожина А. Е., Тезекбаева Г. А., Кошерова К. К. Полиязычие – один из факторов личности в современном казахстанском обществе	48
Баратова М. Н., Слямбекова К. С. Фразеологизмы в произведениях Машхур-Жусипа	56
Еликпаев С. Т. Особенности мировой покоренной литературы	60
Жанузакова К. Т. Особенности монтажной композиции в художественном произведении	66
Жанузакова К. Т., Кожекеева Б. Ш. Художественный мифологизм в казахской прозе	73
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Понятие «литься», «струиться», «ночь», «утро» в стихотворениях Машхура Жусипа	79
Зейнулина А. Ф., Асенова С. С. Содержательное значение терминов употребляемых в отрасли энергетики	86
Ибраев Г. У. Некоторые аспекты лингвистического исследования уголовного арго	90
Имамбаева Г. Е., Ахметов Е. Б., Ахметова А. Б. Функции залога в функциональной грамматике	97
Иманбердиева С. К., Бегалиева Л. Б. Ономастическая система памятника «Подарок истины»	105
Касым Б., Карипжанова А. О. Концептуальное содержание числительных номинативов	112
Карипжанова Г. Т., Абикенова Г. Т., Абзулдинова Г. К. Стилистическая функция союзов в художественном тексте	118
Кенжетеева Г. К., Кенбаева Р. Д. Виды аббревиатур и способы их образования	123

Кадыров Ж. Т., Синбаева Г. К. Прагматические эвфемизмы в художественных произведениях	129
Кадыров Ж. Т., Смагулова Н. К., Баратова М. Н. Отражение национального познания в современных казахских рассказах	135
Каирбаева К. Т., Жарикова Д. Р. Слова-символы в романе Ж. Аймауытова «Ақбілек»	142
Капасова Б. К. Материалы «Дала уәлаяты газеті»	149
Коньратбаева Ж. М. «Концепт «терпение» в философском образе мира (по произведениям Шакарима)»	152
Латыпова З. Х. Стихотворения А. Дуйсенбиева в русских переводах	158
Мажит З., Сарсембаева А. Б. О проблемах Казахстанского переводоведения и подготовки специалистов по переводческому делу	166
Матбек Н. К. «Ақырзаман кітабы» С. Бакыргани	173
Рахимжанов К. Х., Ақошева М. К., Нургазина А. Б. О разработке Г. Н. Потаниным «восточной гипотезы» (гипотезы о восточных корнях эпического наследия народов Евразии)	181
Рахманова Н. М. Значение и смысл в поэтическом мире	187
Садуақасова С. А. Национальный колорит политической метафоры в казахоязычных медиа-текстах	195
Солонцова Л. П., Степанова Н. М. Невербальные средства в устном общении	205
Туйте Е. Е. Познавательная функция языка	213
Турьшев А. А., Раева С. Т. Изучение синонимов в произведениях Машһур-Жусуп Копеева	221
Цветкова А. Д., Руколеева Л. В. Колыбельная песня в современном фольклоре Павлодарского Прииртышья или единство уникальных самобытностей	225
Правила для авторов	235

CONTENT

Abdikalyk K. S., Adylbekova F. The secret of the poem of Sultanmakhmut Toraighyrov «Keschegi tundegi tus, bugingi ic»	9
Abutalip O. M. The whole Pleiad of the month – winter	16
Adilova A. S. Problems of the translation of official papers	23
Andryuchshenko O. K. The structure and content of a glossy magazine	31
Andryushchenko O. K., Suyunova G. S. Reconstruction of the speech act semantics of oath in the Russian language	36
Babashaikova A. To the question of the language picture of the world in linguistic aspect	41
Baygozhina A. E., Tezekbaeva G. A., Kosherova K. K. Multilingualism as one of the personality factors in modern Kazakhstan society	48
Baratova M. N., Sliambekova K. S. Phraseologisms in the works of Mashkhour Zhusup	56
Yelikpaev S. Features of the conquered world literature	60
Zhanuzakova K. T. Peculiarities of the mounting composition in artwork	66
Zhanuzakova K. T., Kozhekeeva B. Sh. Artistic mythologism in Kazakh prose	73
Zhussupov N. K., Baratova M. N. The concept of «flow», «trickle», «night», «morning» in the poems of Mashkhour Zhussup	79
Zeinulina A. F., Assenova S. S. The informative meaning of the terms used in the power industry	86
Ibrayev G. U. Some aspects of linguistic research of criminal slang	90
Imambaeva G. E., Akhmetov E. B., Akhmetov A. B. Functions of voice in functional grammar	97
Imanberdiyeva S., Begaliyeva L. Onomastic system of the monument «Akikat syjy»	105
Kasym B., Karipzhanova A. O. The conceptual content of numerals of nomination	112
Karipzhanova G. T., Abikenova G. T., Absuldinova G. K. A stylistic function of unions in artistic text	118
Kenzhetayeva G. K., Kenbayeva R. D. Types of abbreviations and methods of their construction	123

Kadyrov Zh. T., Sinbaeva G. K. Pragmatic euphemisms in the fiction	129
Kadyrov Zh. T., Smagulova N. K., Baratova M. N. Peculiarities of using proverbs and sayings in Sabit Mukanov's prose	135
Kairbaeva K. T., Zharikova D. R. Words-symbols in the novel of Zh. Aymaulytov «Akbilek»	142
Kapasova B. Materials of «Dala uyalayaty gazety»	149
Konyratbaeva Z. The concept of «patience» in a philosophical way of the world (after works of Shakarim)	152
Latypova Z. H. In a poem by A. Duysenbiev in Russian translations	158
Mazhit Z., Sarsembayeva A. Of the issues concerning Kazakhstan translation study and translation specialists training	166
Matbek N. K. S. Bakyrangani's «Akyrzaman kitaby»	173
Rakhimzhanov K. H., Akosheva M. K., Nurgazina A. B. About development of «East hypothesis» by G. N. Potanin (a hypothesis of east roots of epic heritage of the people of Eurasia)	181
Rakhmanova N. M. Meaning and sense in the poetic world	187
Saduakasova S. A. Ethnic colouring of political metaphors in Kazakh language media-texts	195
Soloncova L., Stepanova N. Nonverbal means of communication in oral speech	205
Tuite Y. Informative function of language	213
Turyshv A., Rayeva S. T. The study of synonyms in the works of Mashhur-Zhusup Kopeev	221
Tsvetkova A., Rukoleeva L. Lullaby in the modern folklore of Pavlodar region or Unity of unique identities	225
Rules for authors	235

ЭОЖ 821. 512. 122 (091)

К. С. Әбдіқалық¹, Ф. Н. Адылбекова²

¹ф.ғ.к., профессор м.а., қазақ әдебиеті кафедрасы, ²«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

СҰЛТАНМАХМҰТТЫҢ «КЕШЕГІ ТҮНДЕГІ ТҮС, БҮГІНГІ ІС» ӨЛЕҢІНІҢ СЫРЫ

Бұл мақалада С. Торайғыровтың «Айқап» журналында 1913 жылы басылған «Кешегі түндегі түс, бүгінгі іс» өлеңі талданады. Және де патша өкіметі, оның саясатын сынап қана қоймай, Мемлекеттік Дума мәселесін де көтере білген өлеңнің сыры бұл мақалада алғаш ашылып отыр.

Кілтті сөздер: С. Торайғыров, «Айқап», «Қазақ», газет-журналдар, Ресей патшалығы, қазақ зиялылары.

XX ғасырдың басында «бас қосу» туралы мәселенен басталған түрлі келіспеушіліктер алаш зиялыларының арасындағы алауыздықтарды тудырғаны «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің өзара айтыстарын зерттеген ғалымдар еңбегінен де белгілі. Алайда сол дау-дамайға қатысты екі баспасөзде жарияланған хаттар мен мақалаларды оқығанда іштей сезіп, ұғынған болып отырарсың да әйтеуір бізге белгісіз бір шындықтың барын түсінесің.

Ал 1913 жылдары сол «бас қосудың» неден шыққандығы, оның кім үшін және қаншалықты қажеттілігі болғаны туралы тарихи шындықты Сұлтанмахмұт «Айқапта» (1913, №20) жарияланған «Кешегі түндегі түс, бүгінгі іс» [1] деген өлеңінде тұспалдап айтып кеткен екен. Ақынның өзі де өлең соңында «Әркімдер тілегінше жори берсін» деген екен. Олай болса, осы өлеңнің құпиясын ашуға тырысып көрейік.

Сұлтанмахмұттың 31 шумақтан тұратын өлеңін екі тақырыпқа бөліп, яғни «кешегі түндегі түске» 14 шумағы, «бүгінгі іске» 17 шумағы бойынша талдау жасаймыз. Алдымен «кешегі түндегі түске» тоқталсақ, ақын өлеңін «Жіп-жіі көкте жұлдыз жымдасқандай, Күлімдеп, айға қарап ымдасқандай» [2, 102] деп бастайды да солардың ішіндегі төрт жұлдызды ерекше атап өтеді. Бұл арада ақын аспандағы айды Ресей патшалығына балап, онымен жымдасқан жұлдыздарды сол мемлекетке қарасты 2000-нан астам газет-журналдарды нұсқап отыр. «Қазақ» (1913, 2 ақпан, №1) газетінің бірінші бетінде басылған «Құрметті оқушылар» [3] деген мақалаға сүйенсек, Ресей мемлекетінде шығып тұратын газет-журналдар 1907 жылғы санағы бойынша 2173 екен.

Ал «толықсып тобын жазбай түрленіп» тұрған «екі-екіден босағадағы төрт жұлдызы» – 1913 жылы қазақ оқушылары үміт артқан төрт басылым: «Айқап» (1911, Троицк), «Қазақстан» (1911, Орал), «Қазақ» (1913, Орынбор), «Ешім даласы» (1913, Петропавл). Сондай-ақ ақын мұнда «нұрсызы нұрлысынан азық» алатынын да, яғни, басылымдардың бір-бірінен материалдар алып отыратындығын, сапасы жағынан да олардың біркелкі еместін айтып өтеді.

Сұлтанмахмұт одан әрі «Шолпансып ерте туып Есекқырған (Сартты да соған сеніп құдай ұрған)» деп қазақ баспасөздерінің тарихына көз жібереді. Бұл арада «Есекқырған» деп 1907 жылы бір саны шығып жабылып қалған қазақтың тұңғыш ұлттық газеті «Серкені» меңзеп отыр. «Айқаптың» 1911 жылғы бірінші санында басылған М. Сералиннің кіріспе мақаласында да «1907 ж. II Мемлекеттік думаның жиынымен Шәһмәрдән Қошқыұлов «Серке» есімді журнал шығара бастап еді. Ұзаққа бармай, үкімет тарапынан тоқтатылды» деген мәлімет көрсетіледі. Жалпы, «Серке» газетінің Петерборда 1906 жылдан бастап жарық көрген «Ұлфаттың» қосымшасы болып шыққаны белгілі. «Серке» жабылғаннан кейін көп ұзамай «Ұлфат» та жабылады. Татар баспасөздерінің тарихына сүйенсек, 87 саны шыққан «Ұлфат» 1907 жылы 9 июньде патша әкімшілігінің бұйрығымен жабылып, шығарушылары да жауапқа тартылған екен. Сұлтанмахмұттың «Сартты да соған сеніп құдай ұрған» деуі де осыдан еді.

Ақын әрі қарай «Ұмтылып ойға, қырға оқтай ағып» отар елдерін қырағылықпен бағып тұрған айдың, яғни, орыс патшалығының «Ел-жұртым тұр дегендей әлде нағып, Аралап ақырындап маң-маң» жүзген бейнесін суреттейді. Одан әрі «шеттеп жүрген Қарақшы жеті жұлдыз» бен «соларды аңдығандай үңіліп» әрі «түн жақтан қолын бұлғап» тұрған Темірқазыққа тоқталады. Бұл арада ақын «Темірқазық» жұлдызын Ресей Мемлекеттік Думасына, «Қарақшы жеті жұлдызды» Ресей Мемлекеттік II Думасына соңғы рет қазақтан сайланған жеті депутатты нұсқап отырған сияқты. Тарихи деректерге сүйенсек, мәселен, «Алаш қозғалысы» атты кітапта «1907 жыл, 20 ақпан-3 маусым – Ресей Мемлекеттік II Думасы жұмыс істеді. Оған қазақтан М. Тынышбаев, Т. Алдабергенов, Ш. Қосшығұлұлы, Б. Қаратаев, Б. Құлманов, А. Бірімжанов, Т. Нұрекенов мүше болды» [4,272], – деген мәлімет беріледі. Және де осы қазақ депутаттарының Ресей Мемлекеттік III Думасына мүше бола алмай «шеттеп» қалғаны, ел-жұртты үміттендіргендей амалсыз «алдап күліп», «құр сырттан жылтырап» көрінген іс-әрекеті айтпақ ойымызды дәлелдей түседі.

Сұлтанмахмұт одан әрі «Айқайлап: «таң мынау», – деп Шолпан туып, Өзгеден алты Үркердің түсі суық» дей келіп, «бір-біріне нұр шашып жаудырлаған жарық жұлдыздарға» да қызыға қарайды. Енді бұл арада жарқ етіп 1911 жылы жарық көрген қазақтың тұңғыш журналы «Айқапты»

«Шолпан» жұлдызына балап отырғаны айдан анық. Ал «өзгеден түсі суық алты Үркері» кімдер? Және де олар өлеңнің соңына дейін «жеті қарақшыға» қарағанда қолында билігі бар жұлдыздар бейнесінде көрінеді. Біздіңше, «алты Үркер» – 1912 жылғы Ресей Мемлекеттік IV Думаға мүше болған мұсылман халықтарының 6 өкілі: Уфа губерниясынан сайланған И. Ахтямов, Уфа губерниясынан сайланған Г. Байтерекөв, Уфа губерниясынан сайланған Қ. Тевкелев, Қазан губерниясынан Г. Еникеев, Баку губерниясынан М. Жапаров, Самара губерниясынан М. Мангалиев.

Енді Сұлтанмахмұт «Жел қуып жапа шеккен сорлы бұлттың» тағдырын баяндауға көшеді. Бұл арада ақынның «жел» деп отырғаны қазақ жеріне қаптап қоныс аударған қарашекпенділер болса, «жапа шеккен сорлы бұлтты» сол мұжықтардан зәбір көрген көшпелі қазағы еді. Жер мәселесі сол уақытта барлық қазақ жұртының жүрегін сыздатқан ең бір ауыр да жанды мәселесі болғаны белгілі. Өйткені «Қазақ ССР тарихының» мәліметі бойынша «1893 жылдан 1905 жылға дейін, яғни, 12 жылдың ішінде қазақ халқынан 4 млн. десятинадан артығырақ жер тартып алынса, 7 жылдың ішінде 1906 жыл мен 1912 жыл аралығында 17 млн. десятинадан астам жер тартып алынды» [5, 418]. Бұл, әрине, патша үкіметінің басшысы Столыпиннің аграрлық саясатының белсенділікпен жүзеге асырылғанының белгісі. Төртінші Думада да қазақтан депутат сайланбауы, әр жерден келген мұжықтар мен хахолдар, тіпті, орыс байларының ең шұрайлы қазақ жерлерін өз білгенінше бөліске салып, ұзақ мерзімге жалға алуы, заңды тірек етіп білгенін істеп жатуы, әсіресе, көзі ашық қазақ зиялыларының жанына аяздай батты.

Өлеңде әрі қарай «сорлы бұлт Айға арыз айтпақ болып» ниеттенеді:

«Ардақты ай, алдына барсам, – деді –

Ортаға нақақтықты салсам, – деді.

Үркер мен желден керген қорлықты айтып,

Теңдікті сол арада алсам», – деді.

Осылайша, ақын жер мәселесі жөнінде заңды қарайтын Дума депутаттары мен оны жүзеге асыратын қоныс аударушылар органдарының жауапсыз іс-әрекетін патша үкіметіне жеткізгісі келген қазақ зарынан хабардар етеді. А. Байтұрсыновтың «Орынбор. 13-ші Октябрь» (Қазақ, 1913, № 36) деген мақаласындағы «Қазақтың дүниеда болған-болмағанымен жұмысы жоқ депутаттар, хүкімет кіргізген проект қандай болса да, жарайды деп қабыл ете салады. Қазақ үшін ойланып бастарын ауыртпайды...» деген мәліметтер де ақын сөзінің шындығын дәлелдей түседі.

Өлеңде енді «сорлы бұлттың» Айға арызданбақ болғанын «естіп алты Үркердің түсі жаман» болады. «Сол арада шақшиып, бұлан-талан» ашуланған «үркерлер» оларды тоқтатпаққа кам жасайды. Өйткені «Бұлтты енді тоқтатпаса айыбы ашылар, Алдыңғы оған қылған ісі жаман» дегенді ескертеді ақын. Алайда, сол заманда өмір сүрген қазақ зиялыларына ғана аян, яғни,

осы «үркерлердің» қазақтарға жасаған «алдыңғы жаман ісі» бізге түсініксіз. Бәлкім, қазақ жұртының жай-күйі Үшінші Думада да ескерілмегендігін мегзеп отырған шығар.

Ақын одан әрі «қозғалтып қол-аяғын сермей», «ақырын өрлеп» келе жатқан бұлтты «алдынан әкімдетіп Үркер қысқанынан» айтады. Содан соң «малтығып жүрген сайын терлей берген» әлгі бұлттың шарасыз халі суреттеледі:

Мұңайып: «Үркер аға, қыспа, – деді, –
 Мен сорлы аяқ-қолым қысқа, – деді,
 Біз-дағы ай астында жүрген жан ғой,
 Тең қылып өзіңменен ұста», – деді.

Жіберді Үркер сонда ызғар төгіп:
 «Ақымақ, кет, шық», – деді ұрсып-сөгіп.
 Әлдімен арпалысар әлді қайсы,
 Құлады жымдай болып жерге шөгіп.

Өлеңде әрі қарай көшпелі бұлт Үркердің қаһарынан «жерге шөгіп» қана қоймайды, одан сайын қиындықтарға тап болады.

Әр жерде әр қайсысын бір жел қуып,
 Көз жасы көлдей болып бетін жуып.
 Қыс алты ай, жаз алты ай деп айтушы еді,
 Тұтас қыс болып кетті жазы суып.

Ә. Бөкейхановтың «Төртінші дума һәм қазақ» («Қазақ», 1913, № 19) деген мақаласындағы «Өткен 11-нші июньде думада переселен управлениесінің шығынын қарады. ...Волков сөйледі: «...Қазақтың жерден қысылған белгісі міне: қазақ өзі бөтен жаққа переселен болып көше бастады...» деген мәліметтер «Әр жерде әр қайсысын бір жел қуып» деген ақын сөзін растай түседі. Қысқасы, «жазы суып, тұтас қыс болып кеткен» ел тағдыры Сұлтанмахмұтты бей-жай қалдырмады. Ақынның «кешегі түсін» осылай жорыдық.

Енді «Бүгінгі істегі» ақынның айтпағына назар аударайық. Сұлтанмахмұт мұнда алдымен «Енді бұлт жылай берді тауға барып: «Суыққа амал тап, – деп, – панаңа алып...» деп зар жылап өтінген әрі «Үркер қысып, жел қуған біз сорлының Ардақты ай алдына жеткіз даусын!» деп мұң шаққан халқының сөзінен бастайды. Бұл арада ақын көшпелі қазағының ендігі бар үміт артқаны, яғни, «Таласқан аспанменен заңғар тауы» ұлт зиялылары екенін ашық айтады.

Мұны естіп әр жердегі биік таулар,
 Көз жасы бұлақ болып атқып саулар
 Түтінін шығаруға шарасы жоқ,
 Ішінде зілзаланың оты қаулар,

– дей отырып, елге түскен ауыртпашылыққа қазақ оқығандарының да жайбарақат қарай алмайтындығынан сыр шертеді. Алайда «...қазақ үстіне о

жұмақты бір күнде-ақ орнатқым келеді, бірақ қолымнан келмейді» («Қазақ», 1913, № 30) деп А. Байтұрсынов айтқандай, алаш зиялылары үшін «түтінін шығаруға шарасы жоқ» заман екені тағы да белгілі.

Осы уақытта 1911 жылдан бастап жер мәселесіне қатысты халыққа пайдалы кеңес беретін әр түрлі мақалаларды, мәселен, «қала болу керек деушілер» мен «көшіп жүру керек деушілердің» пікірлерін (соның ішінде М. Дулатовтың «Жер мәселесі»/1911, № 11/ деген мақаласы да бар) жариялап келген «Айқап» журналының үнсіз қалмай, «бас қосу керек» деген мәселені көтергендігін өлеңнің кейінгі жолдарынан аңғарамыз. Бұл туралы «Қазақ» газетінде де «Бас қосу керек деген мәселені жыл басында «Айқап» журналы қозғап еді. Сол «Айқап»-тың 10-ншы нөмірінде Р. Мәрсеков мырза да бас қосу керек дейді. Темір уезінен үш кісі: Жұбакин Тілеубергенов, Омарғали Хангерейұғлы, Сәуірбай Токбайұғлы бас қосу турасындағы пікірлерін жазып «Қазақ»-қа басуға жіберіпті. Олар да бас қосу керек дейді» (1913, № 18, 16 июнь) деген мәлімет беріледі. Расында да бұл мәселе «Айқаптың» 1913 жылғы 6-санында жарияланған М. Сералиннің ұсынысынан бастау алады.

Таулардың біреуі айтты: «Мынау ақыл,
 Жылысып бір орынға келсек жақын.
 Жиылып тамам таулар басты қосып,
 Бір ақыл айтқанымыз болар мақұл»,

– деп Сұлтанмахмұт бұл арада «таулардың» ішінен ортаға Жиһанша Әлмұхамед ұғлы Сейдалиннің шыққанын, яғни, оның «Айқаптың» 1913 жылы 11-санында, кейін «Қазақтың» 24-санында жарияланған «Азып-тозып кетпеске не амал бар?» деген мақаласын меңзеп отыр.

Одан әрі бұл «бас қосуды» Ресей Мемлекеттік II Думасына Орал облысынан депутат болып қатысып, жер-су мәселесі бойынша қазақ халқының мүддесін қорғап сөз сөйлеген Бақытжан Қаратаев пен сол уақытта Семейде заңгер, адвокат болып жұмыс атқарып жүрген Райымжан Мәрсековтің қолдағанын ақын «Орал мен Сібір тауы: – Жарар, – деді, Бір пайда тамса мұнан тамар, – деді. Міндетті мойындағы атқарарлық, Бермесе ай алдында қалар, – деді...» деген жолдар арқылы жеткізеді.

Одан әрі «Сол жерде Самар суы сарылдады...» деп басталатын өлең жолдары арқылы ақын Әлихан Бөкейхановтың «Жиһанша Әлмұхамед ұғлы Сейдалинге» жауап жазған «Ашық хатынан» («Қазақ», 1913, № 24, 31 июль) хабардар етіп отыр. Бұл арада Сұлтанмахмұттың «Самар суы» біріншіден, «Ашық хаттың» соңындағы «Ғалихан Бөкейханов, 18-нші июн 1913-нші жыл. Самара. Жаһанша хатын басқан «Айқап» мына хатты да басар» деген деректен Самара қаласынан келген хаттың иесіне бағышталғанын белгілі етсе, екіншіден, «Жұрт жұмысы үлкен Ертіс, Сыр, Еділдей өзен болса, жақсы шаруа, жақсы медресе... бас қосу осы өзен басындағы тарауы ғой... Осы тараудың бәрінен су тоқталмай саулап тұрса, үлкен өзен сонда дүрілдейді

ғой...» деген Ә. Бөкейхановтың өз сөзін тілге тиек ете отырып, ел-жұртқа кімнің сөзі екенін түсінікті қылып жеткізу мақсатында алынған сияқты. Оның үстіне «Самар тауы» дейтіндей ол самарлық емес қой.

Әрі қарай өлеңдегі «Тау қозғалар қиямет болған жоқ...» деген Самар суының сөзі «Ашық хаттағы» («Қазақ», 1913, № 24, 31 июль) «Біз осы күнде «3-нші иун» көлеңкесінде жүрміз, «үркітпей, шошытпай» сөйлесемін деген бола ма? ...қазақ жұртының шырақ алып түзу жолға бастаған жігіттері... бас қосатын болса, бұған жар салатын заман, осы заман ба?» деген пікірімен астасып жатыр.

Кім отыр сөздеріңді құлаққа асып,
Құр бекер мақтанбашы лақап шашып.
Теңізді өртеймін деп сары шымшық,
Жұрт жиылған кезінде кеткен қашып»,

– деген өлең жолдарындағы Самар суының мегзеп отырған «сары шымшығы» да кімге арналып айтылғаны Ә.Бөкейхановтың «Ашық хатында» мәлім етіледі. Яғни, ондағы:

«Мақтанып сары шымшық шалқып-тасты,
Теңізді өртеймін деп лақап шашты...

– деген болып жүрмесін осы бас қосу ақыры» деген сөздерінен айқын байқалады.

Одан әрі өлең жолдарында «Бас тау» қайтадан ортаға шығып, «Кекшиме, Самар суы», Оншама кекшиетін ненің буы. Қиямет мұнан артық қандай болар, Мидан өтіп барады бұлттың шуы» дей келіп, «Жамылып күнбатыстың қара бұлтын, Көрмейсің күншығыстың жара бұлтын... Қалайша бұлтияды маған ұртын?!» деп үн қатады. Сұлтанмахмұттың бұл арада «Айқаптың» 1913 жылы 13,14,15-нөмірінде жарияланған Жиһанша Сейдалининнің хаттарын нұсқап отырғаны аян.

Сонымен, «бас қосу» мәселесінде «Айқап» пен «Қазақ» арасындағы өзара пікір алысқан хаттарға ақын осылайша тоқтала келіп, «Жеке өрлеп тауы бір сай, тасы бір сай, Түбінде бұл қалыпта ешкім оңбас», Дегендей жердің жүзін мұнар басты, Бұлт келіп күнгірттеніп төкті жасты» деген баяндауы арқылы ел-жұртының енді бұл басылымдарға да сенімсіз қараған кейпін танытады. Тіпті, мұны «Сенген қойым сендер ғой, қарағым, – деп, Қош айтқандай болысты, амандасты» деген өлең жолымен өрнектейді де.

Одан әрі «Қырауытып ағаш, шөптер сілкіп басын, Алаңдап айыра алмады дос пен қасын» дегенде ақын «Айқап» пен «Қазақта» басылған хаттардан құлағдар оқырмандардың да дал болғандығы жасырын еместігін айтқысы келеді. «Сол кезде Үркер келіп көзге елестеп, Оянсам ағып қапты көзден жасым» дегенде де Сұлтанмахмұт халқының ендігі тағдыры тек Үркердің қолында екендігін өкінішпен білдіреді. Сөйтіп, «Осылай мен орнымнан тұрдым шошып, Үркер тағы а... осып-осып» деп ақын сөзін

түйіндейді. Үркердің тағы да еліне жасап жатқан қиянатын осылайша тұспалдап жеткізгісі келеді.

Жалпы, осындай ауыр кезеңде ұлт қамы үшін алаш зиялыларының «Айқап» пен «Қазақ» төңірегінде басы бірігіп, сол «Үркердің» тілін табатындай бір амал табудың қажеттілігі Сұлтанмахмұттың осы өлеңінде насихатталғандай.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 «Айқап» /Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 367 б. – ISBN 5-89800-051-8.

2 «Қазақ» газеті/ бас ред. Нысанбаев Ә. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б. – ISBN5-89800-112-3.

3 Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры: Өлеңдер мен дастандар/ Құраст.: Дүйсенбайұлы Е. – Алматы: Раритет, 2007. – 208 б. – ISBN 9965-770-48-4.

4 «Алаш» қозғалысы/Құраст.: Тілешов Е., Қамзабекұлы Д., Нұрахмет И. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2008. – 324 б. – ISBN 9965-32-715-7.

5 Қазақ ССР тарихы.– Алматы, 1979.

Материал 23.01.15 баспаға түсті.

К. С. Абдикалык, Ф. Адылбекова

Тайна одного стихотворения Султанмахмута Торайгырова «Кешегі түндегі түс, бүгінгі іс»

Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 23.01.15.

K. S. Abdikalyk, F. Adylbekova

The secret of the poem of Sultanmakhmud Toraighyrov «Keshegi tundegi tus, bugingi is»

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.

Material received on 23.01.15.

В настоящей статье анализируется стихотворение С. Торайгырова «Кешегі түндегі түс, бүгінгі іс», опубликованное в 1913 году в журнале «Айқап». Султанмахмұт не только критикует царское правительство, его политику, но и поднимает вопросы Государственной Думы.

The poem of S. Toraighyrov «Keshegi tundegi tus, bugingi is» published in 1913 in the journal “Aikap” was analyzed in this article. Sultanmakhmud does not only criticize the tsarist government, its policies, but also raises matters of the State Duma.

ӘОЖ 39

О. М. Әбутәліп

ф.ғ.к., доцент, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Алматы қ. Менеджмент Университеті

ҮРКЕРЛІ АЙДЫҢ БӘРІ – ҚЫС

Бұл мақалада автор тоғыс есебі, үркерлі ай туралы тың деректерді айтады.

Кілтті сөздер: тоғыс есебі, үркерлі ай, ақтың мейрамы.

Ай есебіне негізделген күнқайыруды «Ай-Жұлдыз» есебі деп те айтуға болады. Біз бұл жерде «Ай есебі» деп ықшам түрде атадық.

Бұрынғы қазақ қоғамында уақытты жұлдыздар бойынша есептеудің жүйесі болған. Әлі күнге дейін бұл уақыт есебі тоғыс есебі деп аталады. Әлемнің басқа елдерінде кездеспейтін бұл жүйеде уақыт Ай мен Үркер жұлдыз шоғырының әрбір 28 күнде бір «тоғысып» отыруы бойынша анықталады.

Көне дәуірлерден келе жатқан тоғыс жүйесінде есепшілердің Үркер жұлдыз шоғырын таңдап алуының себебі болуға тиіс.

Біріншіден, Үркер жұлдыз шоғыры түнде шоқтай болып, көзге бірден жарқырап түседі. Екіншіден, 14 мамыр мен 21 маусым аралығынан басқа уақыттарда Үркер жұлдыз шоғыры (Торпақ шоқжұлдызының құрамында) түнгі аспанда үзбей көрініп тұрады. Үшіншіден, ай батыстан туып, шығысқа қарай қозғалғанда, Үркер шығыстан туып батысқа қарай қозғалады. Бір-біріне қарсы қозғалған аспан денелерінің кездескен уақыты, яғни «тоғысқан» мезгілі уақытты дәл белгілеу үшін таптырмас белгі іспетті деуге болады.

Қазіргі ғылымда мұндай уақыт мөлшерін Жұлдыздық ай есебі деп атайды. Оның мөлшері жуық түрде 27 күн 7 сағат 43 минутке тең. Ертеде дәл есептейтін сағат болмағандықтан қазақ есепшілері Жұлдыздық ай мөлшерін 28 күн етіп белгілеген. Бір жыл ішінде Ай мен Үркер 13 рет тоғыса алатындықтан, нәтижесінде тоғыс есебінде 364 күн болған.

Қазіргі қазақ тілінде тоғыс есебіне қатысты едәуір сөз, тұрақты сөз тіркестері сақталған. Мысалы, қырқына шыдап, қырық бірине шыдамапты

деген тұрақты сөз тіркесінің мәнін былай деп ашады. 40 айда Тоғыс есебі мен Күн жылы жуық түрде дұрыс теңеледі. Ал 41 айда тоғыс есебінің мөлшері дұрыс тала түскенмен, Күн жылы өз мөлшерінен 8 күн асып түседі.

Ай мен Үркердің тоғысуын есепшілер 3 күнге бөледі.

1. Ай мен Үркер жақын келген күнді ауыл-үй қонды деп атайды.;

2. Ай орағының немесе тасасында Үркердің көрінбей қалуын тоғамдасу деп атайды;

3. Айдың Үркерді басып өткен үшінші күнін өріп шықты деп атайды.

Бұл тоғыс «бес тоғыс» деп аталады. Осы тоғыстан бастап Қазақстан жерінде жер көктеп, ағаштар бүршік жара бастайды.

Ай мен Үркердің тоғысуына орай халқымыздың тұрмысында болжам айту жиі кездеседі. Мәселен, «Ақпан мен Қамбардың тоғысы» болады. Бұл тоғыста Ай шалқасынан қып-қызыл болып жатып алып, Үркерден алыс тоғысады. Мұндай тоғысты ертеде халқымыз «Жұт тоғыс» деп атаған.

«Білсең Хұтпын, білмесең жұтпын» дейтін қағида осы оқиғалардан кейін айтылған болса керек. Бұл жердегі Хұт деп отырғанымыз – ақпан айының жұлдыз атауы. Ал Е. Жанпейісовтің зерттеулерінде «айдың тоғамы» деген тіркес көркем әдебиеттерде кенінен қолданылғанын айта келе, «айдың тоғамы – ай мен жұлдыздың тоғысатын, тұстас келетін кезі» деп түсіндіреді [31, 108 б.].

М. Исақовтың пікірінше, қазақ күнтізбе жүйесінде он үш ай да, он екі ай да болған. Олар кезектесіп келеді. Он үш ай болатын жыл санауы тоғыс есебіне сәйкес келеді. Ғалым тоғыс есебін былайша түсіндіреді: «Тоғыс есебі – уақыт есебінің Үркер шоқжұлдызы бойынша жүргізілетін жүйесі, яғни Үркерге негізделген календарь. Ай орағының немесе ай табағының Үркерді басып өтуі тоғыс, тоғысу немесе тоғаю деп аталады. Тоғыс кезінде аспан әлемінің аядай учаскесіне шоғырланып жиналған Үркердің айқын алты жұлдызы Айдың арғы жағында, тасада қалады да, жердегі бақылаушыға көрінбейді. Ай ақырын жылжып өтіп кеткенде, тоғыс аяқталып, Үркер көрінеді. Ай мен Үркер үнемі тоғыса бермейді. Тетелес келетін екі тоғыстың аралығында өтетін уақытты қазақ халқы тоғыс айы дейді. Оның уақыты – 28 күн. Сондықтан Ай мен Үркер жыл ішінде он үш рет тоғыса алады, демек жылда он үш тоғыс айы бар» [1].

Тоғыс есебі көне түркі жыл санауынан туындаған деген болжам туындап отыр. Себебі Г. Н. Потаниннің деректеріне қарасақ, Сібірдің түркі тілдес халықтары (алтайлықтар, хакастар, тувалықтар) Қазан төңкерісіне дейін тоғыс есебін қолданып келген екен. Сондай-ақ тоғыс есебі қазақтардың ауыз әдебиетінде де жиі кездесіп отырады. Мысалы, «Қамбар батыр» жырында *Қыз Назымға таласып, Екі батыр соғысты. Бұлтты шайнап мұз бүркіп, Үркер мен Айдай тоғысты* деген өлең жолдары кездеседі [6]. Демек, қазақ жыл қайыру тәжірибесінде тоғыс есебі ертеректе көне түркіден қалған сарқыншақ болса керек.

Ай, жыл, мезгіл, апта, күн ұғымдары, жалпы күнтізбе мен ауа райына қатысты атаулар жалпыадамзаттық қажеттіліктен туындап, адамзат пайда болғаннан бері қолданылып келе жатқандықтан, әрбір космонимдердің, ауа райы мен күнтізбе жүйесіне қатысты лексикалық бірліктердің өзіндік тарихы (этимологиясы), қолданылу ерекшеліктері, тілдік жіктелуі болады.

Халық күнтізбесінің құрамына аптадағы күн аттары да кіретіні белгілі. Қазіргі қолданылып жүрген күн аттары – *дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі* түркілерге парсы тілінен енген [32]. Ал осы ауыс-түйістікке дейін байырғы қазақ қоғамында айды аптаға, аптаны күнге бөліп, аптаны күндерге арнайы атаулар беру салты болды ма? Бұл жерде осы сұраудың жауабына тоқтала кету керек.

Біздің байқауымызша, Тоғыс есебіне негізделген күнтізбеде бір айдағы күндерді, яғни бір тоғыстан келесі бір тоғысқа дейінгі әрбір күнді есепшілер Айдың фазасына қарай атап, уақытты сол атаумен белгілеп отырған. Мысалы, *туар айдың бес жаңасында барамын, өліара өткен соң, ескі айдың төртінде* т.б.

Тоғыс есебі бойынша бір айдағы күн аттары былай аталады:

Айдың бір жаңасы;

Айдың екі жаңасы;

Айдың үш жаңасы;

Айдың төрт жаңасы;

Айдың бес жаңасы;

Айдың алты жаңасы;

Айдың жеті жаңасы;

Айдың сегіз жаңасы;

Айдың тоғыз жаңасы;

Айдың он жаңасы;

Айдың он бір жаңасы;

Айдың он екі жаңасы;

Айдың он үш жаңасы;

Айдың он төрт жаңасы;

Толған ай.

Ескі айдың он төрті;

Ескі айдың он үші;

Ескі айдың он екісі;

Ескі айдың он бірі;

Ескі айдың оны;

Ескі айдың тоғызы;

Ескі айдың сегізі;

Ескі айдың жетісі;

Ескі айдың алтысы;

Ескі айдың бесі;

Ескі айдың төрті;

Ескі айдың үші;

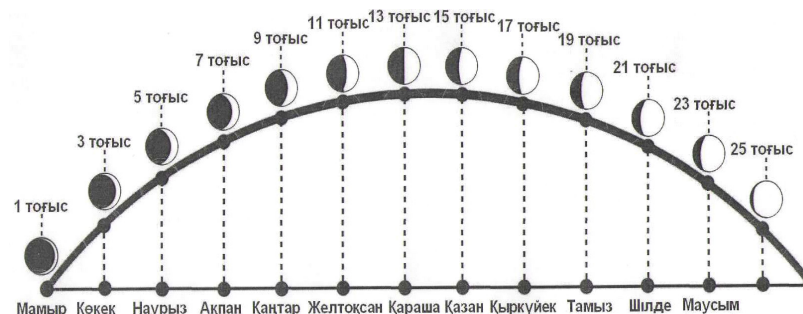
Ескі айдың екісі;

Ескі айдың бірі;

Өліара. (сурет 1).

Үркер тоғысының әсіресе малшы қауымы үшін біраз артықшылығы байқалады. Жылбасының (Үркердің батуының) көктемнің соңғы айына келуі ел тұрмысы қолайлы болуымен бірге, есепшілер ендігі жерде үркердің тәуліктік қозғалысын астрономиялық меже етіп алып, түннің ұзақтығы, қысқалығы тәрізді құбылыстарды анықтады. Бұрын түннің ұзақ не қысқа құбылысын жай ғана сезінсе, ендігі жерде бұл құбылысты Үркер арқылы бақылап белгілеу мүмкін болады. Үркер қас қарая көрініп, таң атқанша батпайтын болса, ең ұзақ түн (қыс ортасы), ал түн ортасы ауа батып кетсе, күннің ұзарып, түннің қысқара бастағаны. Сөйтіп, есепшілер Үркердің жылдық жолына ғана емес (мысалы, Үркер батқан кезден келесі жылға батқан кезге дейінгі аралық), тәуліктік қозғалысына да назар аударды. Үркер тоғысының тағы бір артықшылығы – ауа райын болжауға жыл мезгілдерінің (солярлық уақыттың) қалай өтетінін жорамалдауға қолайлылығы. Үркер есебі бойынша жыл екі мезгілге бөлінген. «*Үркер жерге түсіп*» көрінбей кеткен кез – жаз, ал «*Үркер көрінетін кез*» – қыс. «*Үркерлі айдың бәрі қыс*» деп аталатын дағдылы сөз орамы осыны аңғартады.

Қазақ есепшілері қаншалықты жарқырап тұрғанымен, *Сүмбіле, Босаға* тәрізді шырақтарын нысана етпей, Қамбар жұлдызына жіп таққан. Бұның себебі неде? Зерттеуші бұл сауалға төмендегідей жауап береді.

Сонымен байырғы есепшілер аспан аясында аймен кездесетін жұлдызды тапқан. Ол – Қамбар жұлдызы. Бұл жұлдыз күз айларында туылып, көктем

айларында батады. Қамбар жұлдызы көк жүзінде аймен бес рет кездеседі. Яғни есепшілердің тілімен айтқанда, бес мәрте тоғысады. Алғашқы тоғыс қазан айында өтеді. Қамбар жұлдызымен ай өзінің тоғыз жаңасында тоғысады. Сондықтан осы айды *тоғыздың айы* (қазан) деп атайды. Одан кейін ай Қамбармен өзінің жеті жаңасында тоғысады. Бұл айды *жетінің айы* (Қараша), Айдың Қамбармен бес жаңасында тоғысуын *бестің айы* (Желтоқсан), үш жаңасында тоғысуын *үштің айы* (Қаңтар), бір жаңасында тоғысуын *бірдің айы* (Ақпан) деп атайды.

Әрбір күнқайырудың өзіндік жүйесі, соған сәйкес жыл басы, жыл мейрамы, сол мейрамда өткізілетін салт, дәстүрлері болады. Қамбар тоғысы – өзіндік жүйесі бар күнқайыру. Оның бас айы – бірдің айы (Ақпан). Жыл басын тойлау айдың бірінші жаңасында басталады. Яғни айға тән ету салты қатаң сақталады. Мейрамның аты Қызыр ата немесе ақтың мейрамы деп аталады [9].

Қамбар жұлдызына қарағанда Үркердің күн белдеуіндегі жүретін жолы әлдеқайда ұзақтау. Қазақ қауымы үшін Үркер тоғысының бірнеше қолайлы жағы бар. Ескі жылдың шығуы мен жаңа жылдың кіруі бұрынғыдай қыс мезгілінің аяғына (ақпанға) емес, көктем мезгілінің соңына сәйкес келетін болды. Үркер мамырдың 10-нда батып, сол батар алдында жаңа туған аймен тоғысады. Бұны есепшілер бір тоғыстың айы деп атап, оны жылдың басы етіп белгілеген.

Қазақ есепшілерінің ұстанған жүйесі бойынша Күн, Ай, Жұлдыз тәрізді аспан шырақтары бір-бірімен тығыз байланыста болуы шарт. Уақыт өлшемін анықтау, белгілеу осындай шарттылыққа бағынуға тиіс. Оның үстіне қазақ қауымында Айға табыну салты өте күшті болған. Сондықтан есепшілер де қоғамдық сананың осындай түрінен (діннен) тысқары тұра алмаған. Ата-бабаларымыздың ерте заманда «Жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке» деп тәу ететін салты күні бүгінге дейін сақталған. Сонымен, байырғы есепшілер аспан аясында Аймен кездесетін жұлдызды тапқан. Ол – *Қамбар жұлдызы*. Бұл жұлдыз күз айларында туып, көктем айларында батады. Қамбар жұлдызы көк жүзінде Аймен бес рет кездеседі. Яғни есепшілердің тілімен айтқанда бес мәрте тоғысады. Алғашқы тоғыс октябрь айында (әзірше белгілі себептермен ай аттарының орысша нұсқасын алып отырғанымызды оқырман қауым түсінеді деп ойлаймыз) өтеді. Қамбар жұлдызымен Ай өзінің тоғыз жаңасында тоғысады. Сондықтан осы айды *тоғыздың айы* (октябрь) деп атаған. Одан кейін Ай Қамбармен өзінің жеті жаңасында тоғысады. Бұл *ажетінің айы* (ноябрь) деп атайды. Айдың Қамбармен бес жаңасында тоғысуын *бестің айы* (декабрь), үш жаңасында тоғысуын *үштің айы* (январь), бір жаңасында тоғысуын *бірдің айы* (февраль) деп атайды. Әр тоғыстың арасы, шамамен, 28-29 күн болады. Қамбар тоғысы бойынша, бес айды кемімелі тақ санмен атаса, қалған жеті айды жай сөзбен айтқан. Олар

аласапыран, отжақпас, құралай, жұтшаашқан т.б. тәрізді байырғы атаулар болуы ықтимал.

Қамбар тоғысына тән *бірдің айы, үштің айы* тәрізді атаулар Қазақстанның Шығыс өлкесінде күні бүгінге дейін айтылады. Туыстас қырғыз тілінде де *токуздун айы* (октябрь), *жетинин айы* (ноябрь), *бештин айы* (декабрь), *учтун айы* (январь), *бирдин айы* (февраль) деген атаулар бар. қырғыз тілінде қалған жеті айдың атауы *жалған куран* (март), *чын куран* (апрель), *буғу* (май), *кулжа* (июнь), *теке* (июль), *баш оона* (август), *аяк оона* (сентябрь) деп жай сөз тіркесімен айтылады.

«*Ақпандағы ақырап – Қамбар тоғысы*», «*Жол иесі Қамбар-ау, қарағыма көз сал-ау*» тәрізді тұрақты сөз орамдарының байырғы мұралар тілінде кездесуі *Қамбар тоғысының* ерте заманнан келе жатқан күн қайыру екендігін байқатады.

Әрбір күн қайырудың өзіндік жүйесі, соған сәйкес жыл басы, жыл мейрамы, сол мейрамда өткізілетін салт-дәстүрлері болады. *Қамбар тоғысы* – өзіндік жүйесі бар күн қайыру. Оның бас айы – *бірдің айы* (февраль). Жыл басын тойлау – айдың бірінші жаңасында басталады, яғни Айға тәу ету салты қатаң сақталады. Мейрамның аты *Қызыр Ата мейрамы* немесе *ақтың мейрамы* деп аталған.

Түркі-моңғол ұлыстарын сонау XIII ғасырда аралаған жиһанкез Марко Поло «*ақтың мейрамы* күні барша жан үстілеріне ақ киетін болған, бір-біріне ақ түсті зат сыйлаған, бір-бірімен құшақтасып, төс түйістіріп көріскен» деген дерек қалдырған (Марко Поло. – Алматы, 1990. – 102-б.). Күнқайыру жүйесі ауысқанмен, оған байланысты байырғы салт-дәстүрлердің кейбірі, ел ішінде әлі де сақталып Жаңа жылда төс түйістіріп, құшақ айқастырып көрісу салты осы күнге дейін көп жерде үзілмей келеді. Алыстағы ағайынмен ғана емес, бір үйлі жанның өзі Жаңа жылда (Наурызда) таң атысымен көрісіп, бір-біріне: «жасың ұзақ болсын», «жасыңа жас қосылсын, жасың құтты болсын» деп ізгі тілек айтады. Сондай-ақ жыл басын тойлау, күні кешеге дейін, Жетісу жерінде февральдың іші немесе март айының алғашқы күндерінде өтетін болған. Егер осы аталған күнқайырудың қаймағы бұзылмай сақталып отырған болса, биылғы жылы Жаңа жыл мейрамын жетісулықтар февральдің 3-інде, яғни жаңа ай туғанда өткізген болар еді. Ал 1991 жылы бұл мейрамды февральдің 14-інде тойлар еді.

Қорыта айтқанда, халық күнтізбесі (календарь) жыл ішіндегі айлардың, күндердің реті мен санын көрсетудің, уақыт есептеудің табиғи құбылыстарға негізделген, мейрамдар мен тарихи қоғамдық мәні бар уақиғалардың мерзімдерін көрсететін, дәстүрлі шаруашылығын жүргізуде кеңінен қолданылатын, құрылымдық бірліктері бар, деректі ойлаудан абстракті ойлауға негізделген күрделі жүйе.

Халық күнтізбесін құрайтын құрылымдық бірліктерге мүшел есебін немесе жыл қайыруды, ай есебін, сондай-ақ аптадағы күн есебін жатқызамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Исқақов, М.** Халық календары. – Алматы, 1980. – 318 б.
- 2 **Потанин, Г. Н.** Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. – Алматы, 1972. – 512 с.
- 3 **Жанпейісов, Е. М.** Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының тілі. – Алматы, 1976. – 165 б.
- 4 **Жеменей, И.** Парсы сөздігі // Ақ желкен. – 1991, №7.

Материал 12.02.15 баспаға түсті.

О. М. Абуталип

Все Плеяды месяца – зима

Алматы Менеджмент Университет, г. Алматы
Материал поступил в редакцию 12.02.15.

О. М. Abutalip

The whole Pleiad of the month – winter

Almaty Management University, Almaty.
Material received on 12.02.15.

В настоящей статье автор дает новые сведения о сближении Луны и Малой Медведицы, о Плеяде месяца.

In this article the author gives new information about the convergence of the Moon and Little Dipper, about the Pleiad of the month.

ӨОЖ 81'42:811.512.122

А. С. Әділова

ф.ғ.д., доцент, Е. А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

ІС ҚАҒАЗДАРЫ АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Қоғамдағы құқықтық, заңнамалық, әкімшілік, халықаралық қатынастардың мемлекеттің ішкі басқару жүйесіне қызмет ететін барлық құжат түрлері ресми стильді құрайды. Қазақ тіліндегі іс қағаздарының стилі аударма тіл болып қалып отыр. Осы тұрғыдан келгенде қазақ тіліндегі іс қағаздарында түрлі аудармашылық трансформациялар ескерілмейді, ал мұның өзі түсініктілікке кедергі болады.

Кілтті сөздер: іс-қағаздар, аударма, ресми стиль, құжат түрлері, құқықтық, заңнамалық, әкімшілік, халықаралық, көркем аударма әдебиет, арнаулы ақпаратты әдебиет.

Әлеуметтік лингвистика мамандары мемлекеттік тілдің 50-60 шақты қызметі барын көрсетеді және бұлардың арасында бастылары деп мемлекеттік басқару тілі, оқу және оқулық тілі, ғылым тілі, іс (қағаздарын) жүргізу тілі, әдебиет, өнер тілі, БАҚ тілі, ауызекі сөйлеу тілін атайды. Осы аталған институционалды коммуникациялар арасында қамқорлықты қажет ететін, бақылауға мұқтаж 3-4 саланы атау керек: мемлекеттік басқару тілі, оқу тілі, ғылым тілі, іс қағаздарын жүргізу тілі.

Қоғамдағы құқықтық, заңнамалық, әкімшілік, халықаралық қатынастардың мемлекеттің ішкі басқару жүйесіне қызмет ететін барлық құжат түрлері ресми стильді құрайды.

Құжаттар түзуге және сол құжаттар бойынша жұмыс жүргізуді ұйымдастыру ісіне қойылатын жалпы талаптар Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің Мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі комитет төрағасының 2003 жылғы 29 сәуірдегі «Қазақстан Республикасының мемлекеттік ұйымдарында құжаттау мен құжаттаманы басқарудың тұрпатты ережелері туралы» № 33 бұйрығы арқылы белгіленіп, бекітілген.

Мұндай ережелердің алғашқы нұсқасы қолданысқа 1992 жылы енгізілген болатын. Жаңа құжат іс қағаздарын жүргізу саласындағы қазіргі нақты жағдайларды есепке ала отырып жасалды. Осы ережелер негізінде әрбір мемлекеттік орган немесе мемлекеттік ұйым іс қағаздарын жүргізу жөніндегі өз ведомстволық нұсқаулықтарын әзірлеп алады, ал мемлекеттік

емес ұйымдар бұл ережелерді өз ерекшеліктеріне сәйкестендіре отырып қолдануларына болады. Алайда бұл ережелердің мемлекеттік емес ұйымдар үшін міндеттілігі құжатпен бекітілмеген.

Іс қағаздарын жүргізу жөніндегі нұсқаулықтар әзірлеу барысында Қазақстанның СТ 1042-2001 «Ұйымдық-өкімдік құжаттама. Құжаттарды ресімдеуге қойылатын талаптар» атты тағы бір стандарт талаптары ескеріледі.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңы да қазіргі жағдайда айрықша мәнге ие болып отыр. Бұл заң электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырылатын электрондық құжаттар жасау және оларды пайдалану барысында туындайтын құқықтық қатынастарды реттейді. Осы заңға сәйкес 2004 жылы Қазақстан Үкіметі республиканың мемлекеттік органдарындағы электрондық құжат айналымының ережелерін бекітті.

Ресми стильдің негізгі ерекшеліктері ретінде аталатындар: құрылымы стандартты, дайын үлгідегі сөйлемдер, ұзақ сөйлемдер, сөздердің берік орын тәртібі, бір мағыналы сөздер, баяндау жүйелілігі, номенклатуралық ұғымдардың көптігі, бекітілген терминдердің қолданылуы, тұрақты орамдардың бірегейлігі, нақты ақпаратқа құрылатындығы.

А. Алдашева өз зерттеулерінде белгілі бір заңдылықтарға сүйене отырып, ұзақ мерзім бойында жүргізіліп келген аударма нұсқаларды шартты түрде **көркем аударма әдебиет** және **арнаулы ақпаратты әдебиет** [1] деген екі топқа жіктейді. Ақпаратты (арнаулы) әдебиет қоғамдық-саяси, ресми, ғылыми мазмұндағы тәржіма үлгілерін қамтиды. Оларда ақпарат беру, ақпаратты логикалық, ғылыми, дүниетанымдық шындыққа сәйкес етіп, тура, дәл жеткізу функциялары ойлаудың логикалық типі арқылы жүзеге асырылады, ақпараттық арнаулы аударманың негізгі қызметі – түпнұсқада айтылған мәліметті, ақпаратты екінші тіл арқылы қабылдаушыға нақты, дәл, ақиқат шындыққа сәйкес түрінде жеткізу. Зерттеушінің тұжырымдауынша, ақпаратты арнаулы аударма аталымы – бірыңғай, біртектес мәтіндердің ортақ тілдік-стильдік белгілерін жинақтап көрсету мақсатынан туған шартты ұғым. Бұл орайда жаһандық үдерістерге байланысты арнаулы коммуникация мәтіндері жылдан-жылға көбейіп отырғанын және оларда терминдер үнемі қолданылатынын айта кету керек [2].

Бұл пікірлерден шығатын қорытынды – түрлі саладағы құжаттардың тілі және олардың аудармасы тіл мамандарының үнемі назарында болуы керек.

Аударматану ғылымында мәтінді өзгерту үдерісі *трансформация* терминімен аталады. Бұл терминді қолданушылар қатарында белгілі орыс ғалымдары Л. С. Бархударов [3], В. Н. Комиссаров [4], А. Д. Швейцерлерді [5] атауға болады.

Олар трансформация терминіне берген анықтамаларында аударма үдерісін аударма операцияларының жиынтығы ретінде анықтай отырып,

сол операцияларды «аударма өзгерістері» деп атаған. Аударма теориясына арналған көптеген еңбектерде бұл атау *аударма трансформациялары* терминімен қатар қолданылады, яғни *аударма трансформациясы (аударма өзгерісі)* аудармадағы бастапқы мәтіннің түрлі элементтерін өзгерту операциясын білдіреді.

Л. С. Бархударов және басқа көптеген зерттеушілер аударма үдерісінде жүзеге асатын барлық өзгертулер немесе трансформациялардың түрлерін төрт қарапайым типке бөледі: 1) ауыстыру (замены); 2) орын алмастыру (перестановки); 3) қосу (добавления); 4) түсіріп тастау (опущения).

1. Орын алмастыру. Бұл – аудару барысында түпнұсқа тілдегі элементтердің орналасу тәртібін аударма мәтінде өзгертіп беру. Әдетте, сөздер, сөз тіркестері, құрмалас сөйлемдерді құрастырушы сыңарлардың орын тәртібі, дербес сөйлемдердің тіркестегі орны алмастырылады.

Аудару үдерісінде неғұрлым жиі кездесетін жайт – түпнұсқа мәтін сөйлеміндегі сөздер мен сөз тіркестерінің орын тәртібінің аударма мәтінде өзгеріске ұшырауы. Мысалы, орыс тілінде сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі функционалдық стильдер қажеттілігіне сәйкес өзгере береді, ал қазақ тілінде синтаксистік құрылым қалыптасқан, тұрақты. Мәселен, ҚР Әділет министрлігінің сайтындағы мына сөйлемдегі орын алмастыру осы типке жатады: *Инструкция по электронной услуге «Государственная регистрация юридических лиц», осуществляемой в уведомительном порядке - Хабарлау тәртібімен жүзеге асырылатын «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу» электрондық қызметі бойынша Нұсқаулық; Для получения разрешения трудовой иммигрант лично представляет в подразделение миграционной полиции по месту временной регистрации на территории Республики Казахстан следующие документы - осы Қағидаға 3-қосымшаға сәйкес нысан бойынша түпнұсқасын жеке ұсынады.*

2. Ауыстыру. Бұл – түпнұсқа мәтіндегі сөз тұлғаларын, сөз таптарын, оралымдарды, синтаксистік байланыс түрлерін т.с.с. аударма мәтінде бұлардан өзге тілдік құралдармен ауыстыру.

Сөз қайталамау мақсатында түпнұсқаның сөйлеміндегі нақты атаулар аудармада есімдік арқылы беріледі, кейде керісінше де болуы мүмкін. Іс қағаздарында қазақ тіліндегі сын есімдердің зат есімге ауысып отыруы – жиі кездесетін құбылыс. Мысалы: *трудоу мигрант – еңбекші көшіп келуші, Ветеринарный словарь – ветеринария сөздігі*, алайда ауыстырудың бұл типі қазіргі кейбір құжаттарда көбінесе түпнұсқа тіл формасындағыдай беріліп жүр, мысалы, *Экспертный совет по вопросам предпринимательства – Кәсіпкерлік мәселелер бойынша эксперттік кеңес; Подготовка участников предметных олимпиад или творческих выставок, конкурсов научных проектов среди студентов, школьников (магистрантов) - Студенттер, мектеп оқушылар (магистранттар) арасында ғылыми жоба конкурстар,*

шығармашылық көрмелер немесе **пәндік** олимпиадалардың қатысушыларын даярлау.

Сөйлем мүшелерін ауыстыру, мысалы, *Ввести данные учредителей поименно (ИИН – для физических лиц, БИН – для юридических лиц), сумму вклада, данные руководителя (ИИН), адрес местонахождения юрлица – Құрылтайшылары туралы мәліметті толық атын енгізуде: (жеке тұлғалар үшін – ЖСН, заңды тұлғалар үшін-БСН), салым сомасын, басшы туралы мәліметтер (ЖСН), заңды тұлғаның орналасқан жерінің мекен-жайы қажет.* Бұл мысалда сөйлем мүшелерін, яғни бастауышты толықтауышқа ауыстыру семантикалық дәлдік мақсатын көздегенмен және орыс тіліндегі толықтауыштық қатынастағы бірыңғай мүшелер қазақ тіліне бастауыш ретінде аударылғанмен сөйлем түсініксіз әрі грамматикалық тұлғалардың дұрыс қолданылмауы сөйлемді түсінуді қиындатады. Ал мына күрделенген сөйлемде көсемшелі оралымның орын тәртібі сақталмағандықтан, қазақ тілінің синтаксистік заңдылығы бұзылған: *...оставшаяся сумма должна быть внесена по договоренности сторон, но не позднее 7 рабочих дней со дня подписания договора купли-продажи – ...қалған сома тараптар келісімі бойынша төленуге тиіс, бірақ сатып алу-сату шартына қол қойған күннен бастап 30 күнтізбелік күннен кешіктірілмей (ЕК), дұрысында – ...қалған сома тараптар келісімі бойынша, бірақ сатып алу-сату шартына қол қойған күннен бастап 30 күнтізбелік күннен кешіктірілмей төленуге тиіс.*

Зерттеушілер көрсеткен трансформацияның **қосу** және **түсіріп тастау** түрлері, негізінен, тілдің лексикалық деңгейіне байланысты. Бұл көбінесе көркем аудармаға қатысты тұжырым деп есептелсе де, іс қағаздарын аударғанда азды-көпті кездесетін трансформациялар. Сөзді түсіріп тастау аударма мәтін мазмұнын толық, дәл, дұрыс түсінуге бөгет болуы ықтимал, ал сөз қосу ақпарат мазмұнын анық, нақты беруге ықпал етеді. Ой айқын, түсінікті болу үшін кей жағдайларда аударма мәтінге сөз қосылғаны дұрыс, мәселен, *При обращении трудового иммигранта первичное разрешение или продление, а также отказ оформляется в течение рабочего дня со дня обращения.* – Еңбекші көшіп кетуші өтініш білдірген кезде бастапқы рұқсат немесе **оны** ұзарту, сондай-ақ бас тарту өтініш білдірген күннен бастап бір жұмыс күні ішінде ресімделеді. Бұл сөйлемде оны есімдігі алғашқы қимыл атауын толықтырып тұрғанмен, соңғы қимыл атауы да нақтылауды қажет етеді, яғни **неден бас тарту** екені айқын емес. Ал Астана қаласы Денсаулық сақтау департаментінің сайтындағы мына хабарландыру мәтіні де сөз қосуды талап етеді, **дәлірек айтқанда** болса, әлдеқайда түсінікті болады: *Тұрғындардың әр санатын қамтамасыз ету бойынша, дәлірек, бүкіл Дәрі-дәрмек тізімі тұрғындардың барлық санаттары үшін базалық терапияға бөлінген. Тегін қосымша терапиямен халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтары тек 5 ауру бойынша қамтамасыз етіледі.* Дәл осы мәтінде

сөйлем аяқталмаған: *Халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарына 18 жасқа дейінгі балалар, жүкті әйелдер, Ұлы Отан соғысына қатысқандар, мүгедектер, «Алтын алқа», «Күміс алқа» белгілерімен марапатталған көп балалы аналар, мекенжайы бойынша жәрдем алатындар, жасына қарай зейнетке шыққандар.*

Іс қағаздары тілін жетілдіріп, орнықтыруға күш салып жүрген практик мамандардың пікіріне сүйенсек, бұл орайдағы мәселелерді құжаттар аталымдары қатарын түзу; құжаттық, қатынастық қағаздардың атауын, мәтінін қағаз бетінде дұрыс орналастырып жазу және осы атаулық сөйлем құрамына кіретін сөздерді тура, қолданыстық мағынасында аударып, ойды дұрыс жеткізу деп үш топқа бөліп қарастыруға болады. Осы мәселелердің арасында сөздерді қолдану, оларды дұрыс аудару қазіргі кезде ерекше маңызға ие, себебі түрлі мекемелердегі аудармашының тілдік құзіретіне байланысты әр қилы аударылып жүрген тілдік бірліктер аз емес.

Ашық дереккөздерінен алынған мына мысалдар – соның дәлелі.

ҚР Білім және ғылым министрлігінің сайтында *авторизация* сөзі *авторлану* деп алынса, дәл осы сөз ҚР Әділет министрлігінің сайтында *авторластыру* деп көрсетілген. Осы екі сайттағы сәйкессіздіктің бірі мотивированный ответ тіркесінен де байқалады: *Жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтік қамсыздандыруға арналған құжаттарды ресімдеу не қызмет көрсетуден бас тартудың дәлелді жауап – Жасына байланысты мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар тағайындау туралы электрондық хабарлама немесе одан бас тарту туралы дәйекті жауап*

ҚР ІІ Министрінің бұйрығында қағида сөзі орыс тіліндегі правиланың орнына қолданылған. Осы бұйрықтағы *Сотрудник подразделения миграционной полиции (далее-сотрудник), принявший документы, указанные в пункте 5 настоящих Правил, осуществляет сверку на соответствия требованиям законодательства в сфере миграции населения, в том числе – Осы Қағиданың 5-тармағында көрсетілген құжаттарды қабылдаған көші-қон полициясы бөлінісінің қызметкері (бұдан әрі – қызметкер) Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына сәйкестігіне салыстыра тексеруді жүзеге асырады, **оның ішінде** сөйлеміндегі сөзбе-сөз аударманың, яғни кальканың орнына атап айтқанда сөзін қолданса немесе жоғарыда айтылған трансформация жасаса, әлдеқайда ұтымды болар еді. Дәл осындай калька ҚР ӨМ сайтында да кездеседі: *«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіне сәйкес қайтыс болғаны туралы куәлік қайтыс болған адамның мұрагерлеріне жататын адамдарға беріледі.**

Іс қағаздарында жиі кездесетін құрылымдардың бірі парентезалық конструкциялар, яғни сөйлемдегі айтылған ойды немесе сөйлемнің бір

мүшесін толықтыру, нақтылау, түсіндіру, сілтеме жасау мақсатында арнайы қолданылатын құрылымдар. Көп жағдайда орыс тіліндегі құрылымды сол қалпында сақтағандықтан, парентезалардың қандай ойға қатысты екені түсініксіз болып қалады, мысалы, ресми сайттағы мына сөйлемдегі парентеза қандай сөзді толықтырып немесе нақтылап тұрғаны белгісіз: *Осы Тізімге 2014 жылы өзгертулер енгізілді. Өзгертулер Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2013 жылғы 12 желтоқсандағы № 726 бұйрығымен бекітілген (ҚР ДМ 2011 жылғы 4 қарашадағы №786 бұйрығына өзгертулер енгізу)*. Негізінде, бұл қыстырынды құрылым бұйрық нөмірінен соң тұруы тиіс әрі бұйрықтың атауында туралы сөзі болуы керек.

Орыс тіліндегі іс қағаздарында, басқа да функционалды стильдерде форма сөзі жиі кездеседі, мәселен, *заявление в свободной форме, в форме магистратуры, различные формы, построен в форме огромного шара*. Осы тіркестер контекст ыңғайына қарай түрліше аударылатынына сөз жоқ, дегенмен оларды белгілі бір стиль қажеттілігіне орай дифференциациялау керек. Мәселен, **еркін үлгідегі өтініш, магистратура түріндегі жоғары білім, түрлі пішіндер, үлкен шар түрінде салынған**. Бірақ қазіргі кезде бұл сөз нысан мағынасында беріліп жүр, мысалы, Әділет министрлігінің сайтында *Көрсетілген нысандағы өтінішті толтырып, заңды тұлғаның қазақ және орыс тілдеріндегі толық атауын енгізу, басқарушы органдарының құрамын, құқықтық-ұйымдық нысанын таңдау қажет* делінсе, Ішкі Істер министрінің бұйрығында *Қағидаға 1-қосымшаға сәйкес нысан бойынша еңбекші көшіп келушіге жеке тұлғаларда еңбек қызметін жүзеге асыруға арналған рұқсат Қағидаға 2-қосымшаға сәйкес нысан бойынша еңбекші көшіп келушіге рұқсат беру (ұзарту) туралы сауалнама-өтініште көрсетілген мерзімге беріледі және ол бір, екі немесе үш айды құрауы мүмкін және «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 43-1-бабының талаптарына сәйкес келуі тиіс* деп көрсетілген. Алғашқы сөйлемде бұл сөз екі рет қайталанып, ой жеткізуге кедергі келтіреді, яғни **құжат үлгісі** делініп, **ұйым түрі** деу артық болмас еді.

Аударма құжаттарда жиі кездесетін ақаулықтың бірі – жоғарыда көрсетілген орын ауыстыруды ескермеу. ҚР БЖФ министрлігіне қарасты оқу орны құжатында сөз тәртібі түпнұсқа тілдің синтаксистік құрылымымен бірдей: *Участие в работе НМС: 1. Независимая экспертиза учебно-методических материалов, поступающих на рассмотрение НМС – Ғылыми-әдістемелік кеңес жұмысына қатысу: 1. ҒӘЖ талқылауын жасаған, оқу-әдістемелік материалдарының тәуелсіз сараптамасы*. Дәл осы қателік есімше оралыммен берілетін мағынаны дұрыс беруге кедергі болып тұр.

Сонымен қатар аударма құжаттарда орыс тілінде есімшелермен берілген семантика көп жағдайда дұрыс аударылмайды, мысалы, *участие в работе жюри конкурсов, конференций, организованных образовательными*

учреждениями, входящими в состав УМНПК – ОӘҒӨК құрамына кіретін ұйымдастырылған білім беру мекемелер, конференциялар, конкурстардың қазылар алқасы жұмысына қатысу, бұл мысалда да есімше оралымды анықтауыштардың қай сөзге қатысты екені ескерілмеген, дұрысы *ОӘҒӨК құрамына кіретін білім беру мекемелері ұйымдастырған конференция, конкурстардың қазылар алқасы жұмысына қатысу*.

Осы орайда айта кету керек, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің дұрыс сақталмауынан туындайтын семантикалық екіұштылық сөйлеу үдерісінде интонация арқылы еңсерілсе де, жазба мәтіндерде олай болмайтыны байқалады. Мысал ретінде жақында ғана республикалық арналардың бәрінен дерлік көрсетілген концерттің тақырыбын алайық: **Қытайдағы Қазақстанның мәдениет күндері**. Ауызша айтқанда соңғы үш сөз бір деммен дыбысталып, бір ырғақтық топ құрап айтылады да, атауыштық мағынасы дұрыс түсініледі, ал сахнада үлкен әріптермен жазылған нұсқасында семантикалық дәлдік жоқ: Қазақстан Қытай құрамында деген жаңсақ ұғым пайда болып тұр. Бұл да - іс қағаздарын аударудан кеткен селкеулік салдары.

Осы орайда іс қағаздарында сөздің морфологиялық тұлғасына көп назар аударылмай жүр. Мәселен, жоғарыдағы мысалда көптік жалғауы бірыңғай мүшелердің соңғысына ғана жалғанса, аударылған сөйлем жатық болар еді. ҚР Ауыл шаруашылық министрлігіне қарасты Кәсіпкерлік мәселелер бойынша эксперттік кеңестің хаттамасында ілік септігінің жалғауын қажет ететін 4 бірдей сөз қатар тұр: **Қазақстан Республикасы Үкіметі қаулы жобасы** заңды тұлғалардың аккредиттелген бірлестіктеріне электрондық мекенжайлары бойынша тарату арқылы қарау және қорытынды беру үшін жіберілді. Бір ырғақтық топ құрайтын сөз тіркесінің морфологиялық тұлғасын дұрыс берсе, аударма мәтін мазмұны нақтырақ болатын еді.

Ресми стильде қала нысандарының арасында жиі қолданылатын сөздің бірі – орыс тіліндегі «микрорайон» деген сөз кейде «мөлтекаудан» деп аударылып жүр. Негізі «микро» да орысша емес, ол халықаралық терминге жатады. Бұқаралық ақпарат құралдарында, жарнамаларда «шағынаудан», «ықшамаудан» деп тәржімалайды, алайда жазуында бірізділік жоқ.

Іс қағаздарының кез келген түрін аудару үшін екі тілді бірдей жетік меңгеру, аударма теориясын терең біліп, оны іс жүзінде тиімді пайдалана білу – заман талабы. Бұл аудармашылардың әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етілуімен де тығыз байланысты. Күнделікті қызмет барысында кездесетін номенклатуралық атаулар, қоғамдық-саяси лексиканы аудару үшін нормативтік-құқықтық базаға сүйеніп, түрлі саладағы терминологиялық сөздіктерді басшылыққа алған, қазақ-орыс, орыс-қазақ тілдерінің синтаксисін дұрыс меңгерген аудармашы маманның жұмысы сапалы болатыны сөзсіз.

1 **Алдашева, А. М.** Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы, 1999. – 161 б.

2 **Марчук, Ю. Н.** Компьютерная лингвистика [Текст]: учебное пособие / Ю. Н. Марчук. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 317 с. – ISBN 5-17-039480-2.

3 **Бархударов, Л. С.** Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). – М. : Международные отношения, 1975. – 239 с.

4 **Комиссаров, В. Н.** Общая теория перевода [Текст] / В.Н. Комиссаров – М.: ЧеРо, 1999. – 134 с. – ISBN 5-889830139.

5 **Швейцер, А. Д.** Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М., 1988.

Материал 03.02.15 баспаға түсті.

A. S. Adilova

Проблемы перевода деловых бумаг

Қарағандинский государственный университет
имени Е. А. Букетова, г. Қарағанда.

Материал поступил в редакцию 03.02.15.

A. S. Adilova

Problems of the translation of official papers

Academician E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 03.02.15.

Виды документов, функционирующие во внутренней системе управления государством и регулирующие правовые, законодательные, административные, международные отношения, составляют официальный стиль. Официальный стиль казахского языка предстает в качестве переводного языка. При переводе деловых бумаг не всегда учитываются различные переводческие трансформации, которые приводят к семантической неточности.

The types of documents functioning in the state internal control system and regulating the legal, legislative, administrative, international relations make the official style. Official style of the Kazakh language appears as translated language. Various translation transformations which result in semantic inaccuracy aren't always considered at the translation of official papers.

O. K. Andryuchshenko

Cand. of Phil. Sc., Assistant Professor, Department of the Russian language and Literature, Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar

THE STRUCTURE AND CONTENT OF A GLOSSY MAGAZINE

The article deals with the pragmatic analysis of the structure and content of a glossy magazine. The authors provide the results of the survey focused on identifying the most widely read women's glossy magazine. Thematic units are analyzed describing and forming the image of the modern woman.

Keywords: glossy magazine, discourse, gender, survey respondent.

Studies in the field of gender linguistics have become popular over the last ten years [1], as well as the study of language consciousness of men and women [2, 3], the study of the image of women in a variety of verbal and text works [4, 5]. Thumbing through the pages of glossy magazines, one can draw in mind the portrait of a contemporary woman. To identify the most-read glossy magazine we conducted a survey among boys and girls aged 20 to 30. The questionnaire contained three questions: Do you read glossy magazines, What kind of glossy magazines do you read (specify title), Name your favorite magazine columns. The results of the survey showed Cosmopolitan to be the most widely read magazine (90 % of respondents). Readers reported the following magazine sections as the most widely read: Fashion – 100 %, Career – 10 %, Cooking – 70 %, Sports – 40 %. Analyzing a selection of Cosmopolitan magazines for 2012-2014, we attempted to identify the image of the woman drawn by the glossy magazine.

«Cosmopolitan» is a women's glossy magazine fashion content. The magazine always provides a fresh look at issues considered therein and is interesting to read, popular for easy-reading style and depthlessness of insight. Most of the visual information is, one way or another, advertising material. The image of the magazine is characterized by such features as a high status, authority, prestige.

One could hardly state that there is a lady who has never read or at least seen a «Cosmo» issue. For its regular readers the magazine became a true friend with whom you can talk about fashion, cosmetics, relationships, sex, and more. Today «Cosmo» is more than just a magazine, it has become a life style. «The Girl in the Cosmo Style» is young, independent, vigorous, chooses her own way of life and achieves success.

The following conceptual formulas prevail in the development of dominant policies of the magazine: «Never ignore your feelings», «take everything from life», «there is nothing impossible for a human», «Be a Star», «Happiness is real», «You deserve it», «Keep up with fashion», «Program yourself for success» etc.

One of features of the discourse of glossy magazines identified based on the example of «Cosmopolitan» magazine is the actualization of gender-based cultural and symbolic differentiation formed on emphasizing stereotypes of masculinity and femininity. The heroine of glossy magazines opposes the archaic division of the world into men and women, denying the status of the weaker sex. «Cosmo Woman» acquires qualities of a leader, successfully winning its place in the world of men, «the world of the strongest and powerful».

The analysis of the content-related aspect of «Cosmopolitan» magazine shows the following key thematic areas around which the text (information) space of the publication is formed:

1) «Beauty». The woman's beauty was appreciated at all times. Standards have changed, but the idea remains the same: «Beauty will save the world». In «Cosmopolitan» magazine a beautiful woman is a healthy woman, while healthy implies beautiful. Indeed, health and beauty are presented as equal in the magazine. After all, a beautiful woman is the one that has a lean body, clean face, well-groomed hair. The magazine defines a model of beauty and suggests ways to achieve it. This includes comprehensive care for body (38 %) «Face and body. It is necessary for ladies to be perfect from the hair roots to the tips of nails», «Make yourself look fit», «Workout done, have your fun», for hair (26 %) «Hair on vacation», «Playful Mane» (headers), for face (16 %) («Your face. Improving the lips, eyes and teeth», «Day and night: opening hours of your skin», professional make-up (20 %) «To prevent your face from looking like an artist's palette, focus on only one part, and let the rest of your makeup be minimal». The creation of such an image is actively combined with advertising of certain types of cosmetics and perfumes (Garnier – take care of yourself, L'Oréal – because you deserve it, Maybelline – all are delighted to see you, advertising of toilet water by Christine Aguilera – sometimes it the only thing that should be on you).

2) «Health». It is noteworthy that magazine's heading «Your Health» can be supposed to exist under the motto: «Keep your thighs muscles in tone, buttocks tight and waist slim». Despite the fact that there are no recipes for the treatment of various diseases (which, for example, are widely covered under «Health» heading in «Arguments and Facts» newspaper, with the rest containing promotional materials of drugs and devices), there is information about the importance of yoga exercises, fitness («Perfect Health. 5 simple rules – and you are always in a good shape!»), Pilates. Body development is ensured through the use of these fitness technologies. However, all this is in demand among readers because it offers standard proportions 90x60x90 which majority of women are intended to

adhere to - the most perfect proportions plus beautiful posture – i.e. it's all about beauty, but not health.

3) «Fashion» - cognitive symptoms of «style» and «exclusivity» («Night of desires. Extravagant images for winter holiday: silk, leopard print and massive decorations»; «A dress of your dreams is waiting for you»); Of course, no «glossy magazine» is possible without reference to the subject. In this case, these are fashion trends (62.7 %), fashion collections (27.9 %), fashion news (9.3 %), and other related information. «Cosmopolitan» magazine contains information on a wide range of fashion apparel, shoes and accessories for «all occasions». Each fall and spring, the magazine offers new collection «Spring-Summer» and «Fall-Winter» («This is your spring. Be brighter!», «Clothing – our compass this spring»). In addition, it contains tips of stylists (13.5 %) who competently, tastefully and in line with the latest fashion trends help readers to generate a unique image.

4) «Career». The woman in «Cosmopolitan» magazine is an active, self-confident, and successful person not only in her personal life, but in her career as well. In this regard, the magazine offers readers to consider such issues as «career or personal life» (12.5 %), «Business woman should be able not to fall under the spell of men», an interview with the employer (12.5 %), «newcomer at work» (12.5 %), the relationship with the boss (7.5 %), «How to become a favorite of the boss: 14 reliable ways, «how to stand out at work (7.5 %), and so on. In the magazine you can also find tips on the choice of stylish clothes for the office (22.5 %). Cognitive signs of «self-realization», «independence», «success» («Dossier of a successful woman», «Dismiss all bosses in your life», «It's easy to find a job!»);

5) «You and him» - cognitive symptoms of «sexuality», «perfect partnership», «winner – loser», «love», «family» («Men's reaction to the women's initiative», «insist not, tolerate. When you have to put a comma where you wish you wouldn't», «How to keep love at a distance», «How men check our household skills, commerciality and suitability for family relationships», «love in good health»; «The secret of a happy family»). «Cosmopolitan» magazine pays a lot of attention the private life of its readers: sex (30.6 %), «In bed with a virgin», «What we love and will never love in bed», love (26.4 %), «Do you want to be loved? So allow him to love you!», «Do not forget that the main thing in a relationship between men and women is not friendship, but love», «How do I know that love has gone: 8 SOS signals», marriage and family (24.8 %) «Marriage for life is only for swans and priests - and even they sometimes retreat», friendship (10 %), «all about men» section (7.9 %), «The righteous men», «19 facts about men», «Hunting for a millionaire: their habitat, habits and other useful considerations», «5 stories from under the heel: the art of managing henpecked husbands». Love in this context is not a feeling and the highest value for man, but primarily a physical intimacy between a man and a woman (even a burst of quarrel can be converted into an even greater degree of intimacy).

With regard to marriage and family area, «civil marriage» is a preferred type of relations between men and women according to the magazine (25 %). However, ladies in need of official registration of relations, are given a piece of advice on how to bring a man to the Civil Registry Office. The magazine contains articles to help organize a wedding ceremony (18.4 %), choose a dress for brides (13.1 %), and suggest where to best spend honeymoon (5.2 %).

6) «Sex». This section is traditional in «Cosmopolitan» magazine. The sexual revolution has led to the emancipation of the people in the area of intimate relations, sex has been spoken about freely. While modesty and chastity were valued in a lady earlier, today, according to the magazine, it is the sexual experience that is «highly priced» (20.6 %) as well as sex education (20.6 %). Such lexical units as sex, breast, posture, Kama Sutra, get naughty, excite are frequent.

As an entertainment magazine offers travelling (Путешествия) (30.7 %) «The mountains are quiet here» (heading), automobiles (20.5 %), cooking (20.5 %) «Feast during the meal» and so on.

The percentage of these sections can be presented in a chart below:

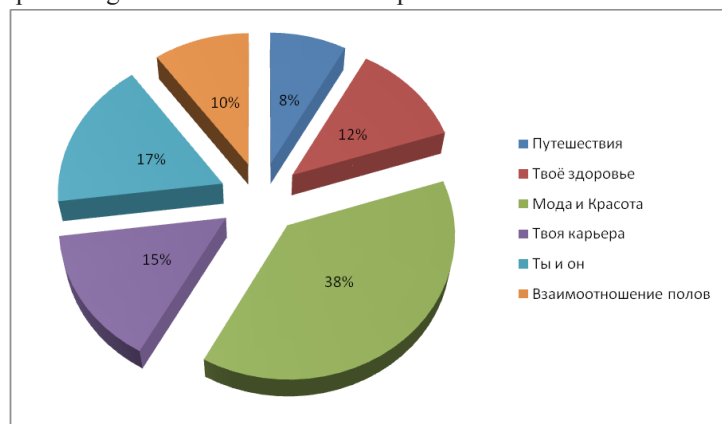

Figure 1. Percentage of magazine sections

Chart analysis shows that 38 % of the magazine content is about fashion and beauty (Мода и красота), which meets «femininity» demands of readers, 17 % of the content is about «you and him» issues (Ты и он), followed by «career» section (Твоя карьера). This quantitative estimate shows the current trend in women's worldview - be an active, successful professional. 12 % of the magazine content is about health (Твое здоровье), and 10 % – psychological analysis of gender relations (Взаимоотношения полов), where the authors of the articles include a variety of trainings, tests, stories, etc. 8 % of the magazine is about «traveling». This section is maintained from issue to issue which reflects the reality – women's belief that leisure is an integral component of life position («you rest the way you work»).

Thus, when analyzing the content-related aspect of a glossy magazine we can accurately identify the image, which, in the authors' opinion, a modern woman should adhere to, the image of a successful, beautiful, athletic lady, well informed on many relevant issues, managing to pursue a career and raise a family. Fashion is the main aspect of the specialization of modern glossy magazine.

LIST OF REFERENCES

1 **Krejdlin, G. E.** Muzhchiny i zhenshhiny v neverbal'noj kommunikacii: kul'turno-universal'nye i kul'turno-specificheskie osobennosti neverbal'nogo kommunikativnogo povedeniya // Gender: jazyk, kul'tura, kommunikacija: Materialy Tret'ej Mezhdunarodnoj konferencii. – M., 2003.

2 **Maslova, V. A.** Vneshnost' zhenshhiny v russkom jazykovom soznanii: gendernyj aspekt // Gendernaja lingvistika: Kollektivnaja monografija. - Pavlodar, 2013. – P. 130-145.

3 **Pimenova, M. V.** Stereotypy odnositel'no zhenshhin v russkoj lingvokul'ture // Gendernaja lingvistika: Kollektivnaja monografija. – Pavlodar, 2013. – P. 146-176.

4 **Sukalenko, T. N.** Konceptual'naja anketa zhenshhiny v metaforicheskoj subsysteme ukrainskogo jazyka // Gendernaja lingvistika: Kollektivnaja monografija. – Pavlodar, 2013. – P. 176-209.

Material received on 27.01.15.

О. К. Андриященко

Жылтыр журналдың құрылымы мен мазмұны

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 27.01.15 баспаға түсті.

О. К. Андриященко

Структура и содержание глянцевого журнала

Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 27.01.15.

Мақала жылтыр журналдың құрылымы мен мазмұнының прагматикалық талдауына арналған. Ерекше оқылатын әйелдер жылтыр журналының айқындап білу бойынша пікіртерімің нәтижелері келтіріледі. Қазіргі әйелдің бейнесін сипаттайтын және қалыптастыратын тақырыптық блоктары талданады.

Статья посвящена прагматическому анализу структуры и содержания глянцевого журнала. Приводятся результаты опроса по выявлению наиболее читаемого женского глянцевого журнала. Анализируются тематические блоки, описывающие и формирующие образ современной женщины.

УДК 81'42

О. К. Андрищенко¹, Г. С. Суюнова²

¹к.ф.н., доцент кафедры русского языка и литературы, ²д.ф.н., профессор кафедры русского языка и литературы, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар

РЕКОНСТРУКЦИЯ СЕМАНТИКИ РЕЧЕВОГО АКТА КЛЯТВЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена этимологическому и семантическому анализу речевого акта клятвы. Проводится историческая связь между понятиями клятва, проклятие, обет. Автор делает вывод о семантической связи данных речевых актов в диахронии, которая в настоящем времени не сохранилась, но которая понимается носителями языка и функционирует в религиозной картине мира.

Ключевые слова: клятва, речевая культура, комиссивный речевой акт, божба, семантический объем.

Исторический комментарий к функционированию клятвы в русской речевой культуре выявил религиозную основу данного понятия, которое функционировало с древнейших времен, однако трансформировалось с течением времени. В наши задачи входит рассмотрение данной лексемы в современном русском языке, что предполагает обращение к лексикографической справке.

Этимологический словарь М. Фасмера содержит лексему клятва в одном ряду со словами *клянну, клясть, клянусь, укр. клену*. «Значение «клясться» возникло из «проклянуть себя», укр. проклин. Р.п. проклену, проклятие. Далее, вероятно, связано с клонить, так как при произнесении клятвы касались земли рукой» [1]. Данная словарная статья отражает отмеченную нами связь клятвы и проклятия, т.к. именно от лексем *клянну, клясть*, исторически образована лексема *клятва*.

Данное положение подтверждает научное исследование А. Ю. Масловой [2], которая исследует категорию побудительности в славянских языках.

Ученый выделяет комиссивные речевые акты - второй составляющий компонент субплана прескрипции в структуре содержательного плана категории побудительности. «В отличие от директивной комиссивная является адресантноиницилирующей и объединяет категориальные ситуации, в которых адресант преследует цель обязать, склонить предполагаемого исполнителя к своей точке зрения. Это акты побуждения, которые реализуются в таких комиссивных глаголах, как: *обещание / обећање / обещање* (разновидности в официальной сфере: *гарантия, обязательство; уверение / уверење / уверяване; убеждение / убеђивање / убеждаване; уговор / наговарање / уговаряне; клятва / заклетва / клетва; угроза / претња / закана*».

Согласно Масловой А. Ю., в сопоставляемых языках в терминологическом отношении номинация почти всех рассматриваемых речевых актов тождественна, за исключением речевого акта *клятвы*. Семантический объем болгарского каузатива *клетва* больше: в болгарском языке термин *клетва* обозначает одновременно *клятву / заклетву* и *проклятие / клетву, проклетисване*. Подобную ситуацию отчасти отражает и русский язык, в котором лексема *клятва* имеет устаревшее значение проклятия.

Интересным является вывод ученого о том, что, исходя из специфики иллюкутивной цели комиссивных речевых актов в плане выражения их особенностью является использование, как правило, не императивных высказываний (что соответствует прямому директиву), а повествовательных. Иллюкутивная сила высказывания может быть повышена посредством лексических интенсификаторов: *непрерменно, обязательно, всегда, никогда / обавезно, сигурно, увек, никада / непременно, обезателно, задължително, винаги, никога* и др., а также (в случае божбы, клятвы) фразеологизированными выражениями, типа *даю слово, честное слово; мајке ми, часна реч; честна дума* и др.

Часто иллюкутивная цель в сопоставляемых языках эксплицируется перформативными глаголами, что также способствует более эффективному воздействию на адресата. При божбе различия проявляются на уровне падежного управления глагола *клясться*. Если в русском языке глагол управляет творительным падежом: *клясться чем, то* в сербском языке реализуется возможность управления и творительным, и винительным падежом: *кунити се чиме* и *кунити се у кога / шта*. В болгарском языке при глаголе *кълна се* реализуется конструкция с предлогом *в*, передающая отношения, тождественные предложно-падежной конструкции с винительным падежом в сербском языке, т. е. южнославянские языки при грамматическом оформлении божбы проявляют частичное сходство: *Нету у меня! Нету, богом клянусь, никогда в руках не держал! (Булгаков). Кунем вам се у децу... (Ковачевић). Кълна се в Збелсурд, макар и единорък, ти ще бъдеш моята лва ръка (Гулев)*.

Таким образом, по мнению автора, выбор средств выражения семантики клятвы в сопоставляемых языках подразумевает активное воздействие на адресата-исполнителя с целью побудить его поверить адресанту, принять его точку зрения и предпринять соответствующие действия. Если речевой акт не носит характер ярко выраженного официального обязательства, можно утверждать, что обещание, уверение, клятва допускают косвенное директивное прочтение: *обещаю, уверяю, клянусь* предполагают, как минимум, скрытый императив *(по)верь(те) мне*.

Данное исследование подтверждает сделанный нами ранее вывод об исторической связи между клятвой, обещанием, проклятием и др. Практически во всех славянских языках с различной степенью мотивированности представлено указанное единство.

Этимологический словарь Н. М. Шанского дает более развернутое описание: «Клясть, клян – вост.-слав. Является видоизменением общеслав. *kleti, kľnq – др. рус. кляти, кльну – «проклинать» под влиянием глаголов с основой на д, т (по типу паду – пасти, кладу – класти). Первоначальное значение «давать клятву», далее – «угрожать», принося клятву > угрожать вообще > проклинать» [3].

Общеславянское *kleti, вероятно, связано по происхождению с клонить (ср. преклонение колен при клятве). По мнению ученого, проклинать первоначально связано со смыслом «давать клятву», причем в современном толковании отсутствует это значение.

Так, толковый словарь С. И. Ожегова дает следующее толкование клятвы: Клятва – торжественное обещание, уверение. Клятва верности или в верности (клятва бороться до конца по имени карфагенского полководца). [4]. Рассмотрим содержащиеся в словаре связанные с клятвой понятия клясть, проклятие и др.

Клясть – (клянусь, клянешь, клял, клятый, то же, что проклинать).

Проклясть – предать проклятию. Проклясть изменника. Будь ты проклята! Как проклятый – работать много, сверх сил.

Проклятие – 1. Крайнее и бесповоротное осуждение с полым отказом общения. (Предать отступника проклятию). 2. Негодующее, бранное слово. (Осыпать проклятием кого –нибудь). 3. Употребляется как междометие для выражения крайнего негодования, раздражения. Проклятие! Опять хлынул ливень!

Проклятый – ненавистный, проклинаемый. (Проклятый враг) (Проклятый вопрос – трудный не поддающийся разрешению вопрос)

Клятвopеcтyпник – тот, кто совершает клятвopеcтyпление.

Клятвopеcтyпление – нарушение клятвы.

Как видно, в современном толковании отсутствует связь клятвы и проклятия, равно как и клятвы и обета, хотя прослеживается связь

клятвы и обещания, которое, как известно, происходит первоначально от церковнославянского обета.

Церковнославянский словарь дает следующую словарную статью [5]:

Клятва – заклятое, проклятое, проклятие.

Клятва, обещание.

Клятва церковная – проклятие, отлучение от церкви, или и вовсе из числа христиан с исключения. На кого же, от кого и за что она полагается.

Клятися – клясться, божиться, присягать.

Кляунти – 1. становиться на колена.

2. нагибаться, преклоняться

3. хромать.

Это определение содержится и в словаре В. И. Даля. В. И. Даль приводит интересные сведения, помогающие нам определить параллели, связывающие такие понятия, как клятва, обет, проклятие:

Клятва, клятьба – божба, рота, ротьба, присяга, заклинанье, проклятие, обет, зарок. Церковная клятва – отлучение от церкви. Клятва умному страшна, а глупому смешна. Отводная клятьбы – облыжная, с задней думкой, с отводом от себя: Лопни глаза! Чтоб дня не пережить! Отсохни рукав! Клять, клятура, клят – скряга, скупец, подлый корыстник [6].

В данной словарной статье встречается такое понятие как церковная клятва, которая обозначает отлучение от церкви. Приведенные выше выводы о связи клятвы и проклятия показали, что для религиозного человека существенным было понятие обета, которое понималось как обязательство перед богом. Однако Даль В. И. приводит в одном ряду эти понятия, что говорит об их синонимичности.

Нужно отметить, что современные словари не показывают связи между клятвой и проклятием. Так, словообразовательные гнезда клятвы и проклятия различаются, являются самостоятельными, не связанными друг с другом, лексемы клясть и клясться образуют индивидуальные словообразовательные гнезда [7].

Таким образом, этимологический и семантический анализ клятвы показал, что первоначально данная лексема была связана с понятием проклятия, причем в современном толковании клятва означает «торжественное обещание выполнить что-либо», данное значение подкрепляется различием словообразовательных гнезд лексем клятва и проклятие. Нужно отметить, что церковное значение клятвы отличается от обыденного – клятва с точки зрения православного человека – это отлучение от церкви, проклятие. Таким образом, в русской языковой картине мира, как показывает анализ, клятва занимала особое место, т.к., прежде всего, была связана с культурой народа, отражала нравственное отношение человека к другим людям, к богу, и регулировала правовые отношения. Антиподом клятве выступало

проклятие как надзорный орган за неисполнение данного обещания. Связь данных лексем прослеживается и на семантическом уровне: первоначальное значение клятвы как торжественного обещания показывает развитие первоначального значения, связанного с проклятием как нравственным, социальным действием.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка в 4 т. Т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1987. – 832 с.
- 2 **Маслова, А. Ю.** Коммуникативно-семантическая категория побудительности и ее реализация в славянских языках (на материале сербского и болгарского языков в сопоставлении с русским). Автореф. дис. на соиск. уч. степ. доктора филолог. наук. 10.02.03 – славянские языки, 10.02.01 – русский язык. – Санкт-Петербург, 2009. – 40 с.
- 3 **Ожегов, С. И.** Словарь русского языка. / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1989. – 924 с.
- 4 Полный церковно-славянский словарь / протоиерей Г. Дьяченко. – М. : Издательство «Отчий дом», 2001. – 1120 с.
- 5 **Шанский, Н. М., Иванов, В. В., Шанская, Т. В.** Краткий этимологический словарь русского языка. – М. : Просвещение, 1971.
- 6 **Даль, В. И.** Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х тт. Т. 1. – М. : Русский язык, Медиа, 2006.
- 7 **Тихонов, А. Н.** Словообразовательный словарь русского языка. В 2-х томах. – М., 2003.

Материал поступил в редакцию 30.01.15.

О. К. Андриященко, Г. С. Сүйінова

Орыс тіліндегі «серт» сөз актісі семантикасының қайта жанартылуы
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 30.01.15 баспаға түсті.

О. К. Andryushchenko, G. S. Suyunova

Reconstruction of the speech act semantics of oath in the Russian language

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 30.01.15.

Мақала «серт» сөз актісін этимологиялық және семантикалық талдауына арналған. Серт, қарғыс және ант ұғымдарының арасында

тарихи байланыс жүргізіледі. Автор диахрониядағы берілген сөз актілердің семантикалық байланысы туралы қорытады. Бұл байланыс қазіргі уақытта сақталған жоқ, алайда тіл қолданушылар оны түсінеді және ол әлемнің діни бейнесінде қызмет істейді.

The article deals with the etymological and semantic analysis of the speech act of oath. The author traces the historical relation between the concepts of oath, curse, vow. A conclusion is made of the semantic relation of these speech acts in diachrony, which has not been preserved by the present time but is understood by native speakers and is functioning in the religious view of the world.

УДК 81'1

Бабашаикова А.

магистрант, Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда

К ВОПРОСУ О ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

В статье рассматриваются проблемы межкультурной коммуникации и национального сознания, анализируется языковая картина мира как особенность восприятия реальности в рамках определенной культуры.

Ключевые слова: языковая картина мира, межкультурная коммуникация, национальное сознание, внутренняя форма языка.

За последние годы тема языковой картины мира (ЯКМ) стала одной из наиболее обсуждаемых. Однако до сих пор нет конкретного представления о значении, вкладываемом в это понятие. Всесторонность обсуждения проблемы межкультурной коммуникации и национального сознания, глубокие исследования языковой картины мира у различных народов, создание ассоциативных словарей всевозможных языков дали качественный задел для изучения особенностей восприятия реальности в рамках определенной культуры.

О многообразии языков культуры выразился М. С. Каган, отметив, что «по сути своей культура полиглотна» [1]. В каждом языке культуры имеются определенные нюансы, не дающие иметь тождественного перевода в другом языке.

Вильгельм фон Гумбольдт и в последующем неогумбольдианцы в своих идеях о внутренней форме языка явились основателями возникновения понятия языковой картины мира. Собственно, Гумбольдту принадлежит точка зрения о национальном содержании языка и мышления, что «различные языки являются для нации органами их оригинального мышления и восприятия». Каждому человеку свойственно иметь субъективный образ какого-нибудь предмета, явления, не совпадающим совершенно с образом того же предмета или явления у другого человека. Данное представление объективируется посредством прокладывания дороги («через уста во внешний мир»). Таким образом, слово, несущее субъективные представления, различия которых располагаются в установленных рамках, вследствие того, что их носители являются членами одной и той же языковой группы, обладает определенным национальным характером и сознанием [2].

Следует также отметить и гипотезу лингвистической относительности Сепира-Уорфа, послужившую точкой отсчета рождения ЯКМ.

Научная терминологическая система обязана введением понятия «языковая картина мира» Лео Вайсгерберу, точнее своеобразию его лингвофилософской концепции наравне с «промежуточным миром» и «энергией» языка.

ЯКМ является системой всех допустимых содержаний: духовных, обуславливающих оригинальность культуры и менталитета определенной языковой общности, и языковых, определяющих наличие и функционирование языка как такового. Создание однородности языковой сущности, способность закрепления языковой и культурной оригинальности в видении мира и его обозначения средствами языка – одна из особенностей и основных черт ЯКМ.

Существование ЯКМ в равномерном оригинальном самосознании языковой общности переходит будущему поколению посредством особого мировоззрения, образа жизни, культуры поведения, зафиксированных средствами языка [3].

Картиной мира любого языка называют преобразующую его силу, формирующую мнение об окружающей действительности посредством языка, являющимся «промежуточным миром» у его носителей. В целом ЯКМ определенного народа является его общекультурным достоянием.

ЯКМ предшествует и формирует специальные картины мира (физическую, химическую и др.), так как человеку свойственно понимать окружающую действительность и самого себя через язык, в котором фиксируется общественно-исторический опыт – как общечеловеческий, так и национальный. Характерные особенности языка на всех его уровнях определяются национальным опытом. Возникновение обусловленной языковой картины мира определено спецификой языка в сознании его носителей.

Язык является фактом культуры, составной частью культуры, наследуемой нами, и в то же время ее орудием. По мнению В. А. Масловой, «языковая картина мира – это общекультурное достояние нации, она структурирована, многоуровневая. Именно языковая картина мира обуславливает коммуникативное поведение, понимание внешнего мира и внутреннего мира человека. Она отражает способ речемыслительной деятельности, характерной для той или иной эпохи, с ее духовными, культурными и национальными ценностями» [4]. Язык выступает основным способом развития и существования знаний человека о мире. Отражение объективного мира в процессе человеческой деятельности позволяет фиксировать в слове результаты познания.

ЯКМ опирается на специфику общественно-трудового опыта всякого народа. В итоге, эти специфические черты находят свое отражение в отличиях лексической и грамматической номинации процессов и явлений, в совместимости тех или иных смыслов, в выборе начального признака при номинации и создании дефиниции слова и т.д. Язык закрепляет «все разнообразие творческой познавательной деятельности человека (социальной и индивидуальной)», заключенной как раз в том, что «он в соответствии с необозримым количеством условий, являющихся стимулом в его направленном познании, каждый раз выбирает и закрепляет одно из бесчисленных свойств предметов и явлений и их связей. Именно этот человеческий фактор наглядно просматривается во всех языковых образованиях как в норме, так и в его отклонениях и индивидуальных стилях» [5].

Таким образом, понятие ЯКМ имеет две объединенные между собой, но неодинаковые идеи: 1) картина мира, предлагаемая языком, выделяется от «научной» и 2) всякий язык изображает собственную картину действительности немного по-иному, чем это делают другие языки. Восстановление ЯКМ является одной из центральных задач современной лингвистической семантики.

Необходимость акцентирования внимания на понятии «языковой картины мира» обусловлена связью с такими понятиями, как «нация», «народ», «этнос» и осмыслением национальной особенности индивидуума.

Известно, что носителем конкретной национальной ментальности и языка, участником в коллективном деле (особенно – в речевой деятельности) национального социума является человек. Для современных исследователей любопытен человек в языке, а не вообще. Язык является единственным способом, с помощью которого возможно проникнуть в невидимую средой ментальность, благодаря ему определяется скрытая область разделения мира в любой культуре. Благодаря языку человек узнает такие вещи о себе, о которых сам и не догадался.

Культурно-этнический элемент, воспринимаемый отрывочно в лексических единицах языка, отражает так называемую «языковую (наивную) картину мира» его носителей как факт обыденного сознания, при этом сам язык прямо данный мир не отображает. Им отражается только способ концептуализации этого мира национальной языковой личностью, и поэтому формулировка «языковая картина мира» в некотором смысле условна: образ мира, реконструируемый с помощью данных только языковой семантики, является усложненным, его строение представлено рядом отличительных признаков, находящихся в основе категоризации и номинизации предметов, явлений и их свойств. Эмпирические знания о действительности, которые считаются общими для всех носителей конкретного естественного языка, корректируют языковой образ мира для большей его адекватности [5].

Абсолютно известно, что каждый народ имеет свои этнические символы (кимоно – у японцев, килт – у шотландцев, рушник – у украинцев, самовар – у русских и т. д.), характерные жанры народного творчества (овсяная каша – у англичан, борщ – у украинцев, «щи да каша» – у русских и т. д.).

Так, по мнению исследователей, конкретные факторы, иначе называемые культурными стереотипами, которые усваиваются с того момента, как только человек начинает идентифицировать себя с определенным этносом, определенной культурой и осознавать себя их элементом, лежат в основе формирования этнического сознания и культуры. Причем эти факторы выступают в качестве регуляторов поведения человека и могут быть как врожденными, так и приобретенными в процессе социализации [6].

Поскольку каждый из представителей того или иного социума владеет тем или иным конкретным языком, в его сознании в силу этого сформирован ряд навязанных ему культурой ментальных стереотипов этноса, совокупность которых известна каждому. Так, например, стереотипами можно считать выражения, в которых представитель сельской, крестьянской культуры, возможно, скажет о светлой, лунной ночи: *светло так, что можно шить*, в то время как городской житель в этой типовой ситуации скажет: *светло так, что можно читать*. Такого рода стереотипы применяются носителями языка в некоторых стандартных ситуациях общения.

Таким образом, можно сказать, что для формирования новых понятий в сознании человека перерабатывается известный ему материал и волей-неволей на основе составляющих языковую картину мира элементов, конструкций и ассоциируемых с ними полей, создаются новые гносеологические образы элементов действительности. Причем именно опора на языковые сущности, отражающие своеобразную сферу невидимого мира, составляет основной их массив. Необходимо отметить, что такие, сформированные человеком константы его внутреннего мира абстрактные понятия, как «добро», «сомнение», «решение», «воля», «долг»

сконструированы, развиты и детализированы в результате некоего движения вербально-ассоциативного механизма. Например, устойчивое выражение «искоренить зло» вскрывает в сознании носителя языка понимание того, что такая категория, как «зло» имеет корни, причина этой сущности достаточно постоянна (воспроизводима), что отображается в данном высказывании. Или, например, другое устойчивое выражение – «сомнение закралось в душу», в котором вполне очевидна ассоциация с чем-то затаенным, а в сочетании «червь сомнения» – с чем-то разъедающим. Понятие «долг» вбирает в себя осознание некоей обязанности делать добро как этическую норму, в связи с чем данное слово не сочетается со словом *низкий*: долг может быть только высоким. *Поступок* же, напротив, может быть интерпретирован как *низкий* и зачастую не сочетается со словами типа *высокий*, *почетный* и т. п., что свидетельствует об отсутствии связи с нравственной «высотой».

По мнению С. Г. Тер-Минасовой, язык – зеркало окружающего мира. Он отражает действительность и создает свою картину мира, специфичную и уникальную для каждого языка и, соответственно, народа, этнической группы, речевого коллектива, пользующегося данным языком как средством общения. Сравнение языка с зеркалом правомерно: в нем действительно отражается окружающий мир. За каждым словом стоит предмет или явление реального мира. Язык отражает все: географию, климат, историю, условия жизни [7].

В качестве примера исследователь приводит следующее явление русского и английского языков: «В русском языке, по вполне очевидным причинам, есть и пурга, и метель, и буран, и снежная буря, и вьюга, и поземка, и все это связано со снегом и зимой, а в английском это разнообразие выражается словом *snowstorm*, которого вполне достаточно для описания различных погодных условий в зимний период» [7].

Как видим, для формирования своеобразного богатства языка зачастую создаются различного рода тропы, значение некоторых из которых в формировании языковой картины мира неоспоримо. Как известно, метафоры красочны и полезны, причем и в научном тексте в том числе. Обогащенная метафорами языковая картина мира по определенным причинам не сохраняется долгое время и угасает, что тем не менее позволяет объективно отобразить действительности. Этому способствует узнаваемость картины именно как картины, поскольку всякая метафора расшифровывается: сравните, например, выражения типа *родиться под счастливой звездой*, *коса смерти*, *нести свой крест*, *море слез* и т. п. Расшифровка такого рода выражений не представляет трудности, так как в метафору заложены обычные для носителей данного языка ассоциации. Более того, такие слова и сочетания слов реализуются в текстах, воссоздающих вполне крупные фрагменты мира и его концептуальной модели.

Вполне очевидно, метафора – далеко не единственный способ вторичной номинации. Продуктивными можно считать и метонимию, и синекдоху, которые тем не менее создают более «реалистичные», чем метафора образы, поскольку оперируют реальной, а не образно-ассоциативным подобием, смежностью, неким соположением обозначаемых или их парциальностью. Все же определенная доля образности также им свойственна, например, *рано и до петухов; девушка в синей шапочке ушла и Синяя шапочка ушла* и т. п. Поскольку в реальности такой троп сохраняет ассоциативную смежность с новым обозначаемым, обращение к нему не нуждается в гипотезах о подобии, в допущении фиктивности исходного образа. Метафора же, напротив, допускает сходство, хоть и не всегда очевидное, а зачастую даже и фиктивное, например: *коломенская верста, острый язык, нахлынули волной воспоминания, широкое поле деятельности* – о свойствах и состояниях человека. Именно в этом отношении метафора, связанная с познавательной деятельностью человека, в большей степени, чем другие тропы способна «подмечать сходство» (Аристотель) [8].

По мнению некоторых исследователей, языковая картина мира вообще является абстракцией. Только языковые картины мира конкретных национальных языков – национальные языковые картины мира реально существуют и могут анализироваться.

Результатом воспроизведения объективного мира обыденным (языковым) сознанием отдельного человека считается индивидуальная национальная картина мира. Общациональной языковой картине мира противопоставляются языковые картины мира, ограниченные социальной сферой – территориально (диалекты, говоры) и профессионально (подязыки наук и ремесел) [9].

В целом, можно отметить, что состояния восприятия реальности, сложившиеся в прошлые периоды развития языка в обществе, отражает языковая картина мира, которая вместе с тем изменяется со временем, и ее изменения – это отражение изменяющегося мира и появление новых реалий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Поволяева, А.** Язык – составная часть культуры [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://finoved.madistudio.com>
- 2 **Гумбольдт, В. Фон.** Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985.
- 3 **Вайсгербер, Л.** Язык и философия // Вопросы языкознания. – 1993. – №2.
- 5 **Маслова, В. А.** Лингвокультурология: Учеб. пособие для вузов. - М. : Академия, 2001. – 208 с.

5 **Сорокин, Ю. А.** Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятий // Общение: Теоретические и прагматические проблемы. – М., 1998.

6 **Апресян, Ю. Д.** Образ человека по данным языка: Попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – №1.

7 **Тер-Минасова, С. Г.** Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000.

8 **Корнилов, О. А.** Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М. : Наука, 2004.

9 **Телия, В.** Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. – М., 1988.

Материал поступил в редакцию 13.04.15.

А. Бабашаикова

Лингвистикалық аспектідегі әлемнің тілдік суреті мәселесі

Е. А. Букетов атындағы

Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

Материал 13.04.15 баспаға түсті.

A. Babashaikova

To the question of the language picture of the world in linguistic aspect

Academician E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 13.04.15.

Бұл мақалада мәдениетаралық қатынастың және ұлттық пайымдаудың мәселелері қарастырылады, әлемнің тілдік суреті белгілі бір мәдениет аясында шындықтың қабылдану ерекшелігі ретінде сарпталды.

The problems of cross-cultural communication and national consciousness are considered, the language picture of the world as feature of reality perception within a certain culture is analyzed in this article.

А. Е. Байгожина, Г. А. Тезекбаева, К. К. Кошерова

к.ф.н., доценты, Инженерно-технический институт имени К. И. Сатпаева, г. Екибастуз

ПОЛИЯЗЫЧИЕ – ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

В настоящей статье автор призывает жителей научиться говорить на трех языках. В статье говорится о новом Казахстане в новом мире, о том, что Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками: казахский язык — государственный, русский язык как язык межнационального общения и английский язык — язык успешной интеграции в глобальную экономику.

Ключевые слова: полиязычие, поликультурное, полилингвальное, гуманизация, глобализация.

Мы живём и работаем в эпоху, когда происходит глобализация всех сфер деятельности человека, что влечёт за собой пересмотр приоритетов в образовании. Именно поэтому поликультурность, наряду с информационной и коммуникативной компетенциями, сегодня определена мировым образовательным сообществом как базовая компетенция образования и одно из магистральных направлений формирования мирового образовательного пространства. Полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Поликультурное и полилингвальное обучение определяется всеобщей мировой тенденцией к интеграции в экономической, культурной и политической сферах. Полилингвальное обучение мы понимаем как целенаправленный процесс приобщения к мировой культуре средствами нескольких языков, когда изучаемые языки выступают в качестве способа постижения сферы специальных знаний, усвоения культурно-исторического и социального опыта различных стран и народов.

Известно, что только то, государство может успешно развиваться и гармонично вписаться в ряд ведущих стран мира, которое сумеет создать для своих граждан достойные условия для приобретения качественного и современного образования.

Президент страны Н. А. Назарбаев поставил высокую планку перед отечественным образованием. Оно должно стать конкурентоспособным, высококачественным, таким, чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжать обучение в зарубежных вузах. Поэтому важнейшей

стратегической задачей образования является, с одной стороны сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, с другой стороны, обеспечение выпускников школ международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого – овладение государственным, родным, и иностранными языками. В этой связи понимание роли языков в современном мире с особой остротой ставит перед нами вопрос о результативности обучения языкам и повышении уровня языковой подготовки студентов.

Цель поликультурного и полиязычного образования может заключаться в формировании человека, способного к активной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других культур, умением жить в мире и согласии с людьми разных национальностей, рас и верований. Полиязычие при соответствующих принципах гуманизма может стимулировать гуманизацию в национальной образовательной системе. Обоснование необходимости приоритета родного языка культуры в целом, который, активно адаптируя языки других народов, укрепляется в своем богатстве и уникальности,- это тот методологический принцип, который выдвигается в качестве концептуального решения социально-философских проблем гуманизации полиязыкового образовательного пространства современного мира. Через познание народных и, в частности, иностранных языков человек может непосредственно ощутить свою принадлежность к мировой истории и одновременно глубже понять свою национальную культурно-историческую уникальность.

Из Концепции развития системы образования РК до 2015 года: «Знание родного, государственного, русского и иностранного языков расширяет кругозор человека, содействует его всестороннему развитию, способствует формированию установки на толерантность и объемное видение мира». Владение казахским, русским и иностранными языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человечества. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном отношении положение.

Одной из задач приобщения подрастающего поколения к универсальным, глобальным ценностям, формирования у подростков умений общаться и взаимодействовать с представителями соседних культур в мировом пространстве.

Для того чтобы подготовить профессиональных кадров, отвечающих этим требованиям, большое внимание уделяется полиязычному образованию,

которое рассматривается как действенный инструмент в подготовке молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира.

Итак, язык рассматривается, как фактор культуры, во-первых, потому что он является ее составной частью, которую мы наследуем от наших предков; во-вторых, язык – основной инструмент, посредством которого мы усваиваем культуру; в-третьих, это важнейшее из всех явлений культурного порядка.

Для реализации данной цели на сегодняшний день, преподавателями Екибастузского инженерно-технического института на трех языках был составлен учебник «Қазақ тілі әлемі». Учебник можно применять на занятиях, можно дополнительно заниматься на трех языках.

В нашей республике проживают представители более ста национальностей. Язык каждого народа защищен Конституцией Республики Казахстан, Законом РК «О языках народов РК». Этими же законами определен и государственный язык. Таковым в Республике Казахстан является казахский язык.

Государственный статус казахского языка вызывает необходимость его знания всем населением, проживающим на территории Республики Казахстан. Для обучения любому языку необходимы учебники, учебные пособия, самоучители, разговорники. В последние годы в республике издано множество учебников казахского языка для русскоязычных школ, выпущены программы, словари, методические разработки, пособия для широкого круга людей, желающих изучить казахский язык. В результате есть и некоторые успехи в обучении казахскому языку. Этому способствовало не только лингвометодическое обеспечение обучения и изучения казахского языка, но и рост самосознания у казахов, проявление уважения к истории и культуре Казахстана, казахом у неказахского населения республики. Что же касается лингвометодического обеспечения процесса обучения казахскому языку, то количество, к сожалению, пока не переросло в качество. Во многих учебниках основным принципом обучения казахскому языку остается грамматический принцип и вместо обучения говорению изучаются грамматические правила, разрозненные слова. Лишь в последние годы под влиянием современных методов обучения иностранным языкам появились учебные пособия, построенные на коммуникативном методе, который предполагает обучение не только чтению, но и говорению на казахском языке.

Учебное пособие является одной из попыток помочь в изучении казахского языка, не заучивая сложные грамматические правила и громадный лексический материал, что обеспечивается ситуативно-тематическим подбором языкового материала и таким отношением к лексическому и грамматическому материалу, при котором каждый урок является продолжением предыдущего как по словарному составу, так и

по грамматическим формам, которые вводятся в уроки с постепенным наращиванием. Безусловно, такой подход к изучаемому материалу, многочисленные диалоги, тексты, различные типы упражнений, формы проверок усвоения материала, приведенный лингвострановедческий и общекультурный материал будут способствовать быстрому усвоению казахского языка и вы, дорогие друзья, заговорите по-казахски!

При подготовке книги использовались учебники казахского, русского и английского языков для иностранцев и другие учебники.

Учебник предназначен для интересующихся вопросами полиязычия, мультикультурализма и всех желающих быстро выучить казахский язык. Отличительной стороной данного учебника по сравнению с другими аналогичными изданиями является, прежде всего, ориентация на современную реальность.

В учебнике сопоставления казахской грамматики производятся не только с русским языком, но также с английским. Это призвано помочь лицам, овладевшим другими иностранными языками, освоить казахскую грамматику по аналогии. При этом материал казахского языка излагается более подробно для активного усвоения, а аналогичные проблемы по сопоставляемым языкам — реферативно, для общей ориентации. Например, такое задание в виде игры:

Ойын ойнайық! Давайте поиграем! Let's play!

«Қим жылдам» ойыны – дене мүшелерінің атауларын орыс тіліне жылдам аударған ойыншы ұтады. Игра «Кто быстрее?» – переведите на русский язык, на английский язык названия частей тела. Game “Who is faster?” – translate the names of body parts into Russian:

дене –	мойын –
құлақ –	жүрек –
бүйрек –	өкпе –
кірпік –	қас –
қаңқа –	кеуде –
иық –	шынтақ –
тізе –	қол –
мандай –	асқазан –

Сұхбатты оқып, жаңа сөздермен өздеріңіз сұхбат құрастырыңыздар. Прочитайте и переведите диалог, составьте с новыми словами свой диалог на трех языках. Read and translate the dialogue, make your own dialogue with new words.

- Қазақстанның табиғаты сізге ұнай ма?
 – Мен бұл елді тек теледидар арқылы білемін. Керемет ел!
 – Сонда сіз қай жерлерімен таныссыз?
 – Мен Бурабай, Қатонқарағай, Іле Алатауы, Шарын шатқалы саябақтарын кітаптан, интернеттен, теледидардан көргенмін.
 – Сізге ұнады ма?
 – О! Бұл елдің табиғаты тамаша!
 – Онда мен сізді Қазақстанға қонаққа шақырамын.
 – Рахмет! Мен асыға күтемін!

Выполняя подобные задания можно запоминать слова на 3-ех языках.

Учебник может быть также использован для практического изучения казахского языка в старших классах средней школы, в ВУЗах и как самоучитель. В этом случае сопоставительный материал по другим языкам, может быть безболезненно пропущен, и на него в дальнейшем изложении ссылки не производятся.

Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном отношении положение. Мы уверены, что разумное, грамотное и правильное внедрение трехязычия даст возможность молодежи быть коммуникативно-адаптированными в любой среде.

Сегодня, в век технологизации и глобализации, наблюдается активизация процесса поиска эффективных условий, механизмов воспитания молодежи, способной к диалогу с другими культурами. История общества показывает, что процветание общества зависит не только от экономики и техники и даже не от общей культуры, а от культуры слова. И действительно, подготовка разностороннего специалиста, обладающего высоким уровнем культуры (в том числе и культуры слова) – главная проблема образования сегодня. Реалии современного этапа развития общества, языковая ситуация в Казахстане – многонациональном, с многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, в настоящее время диктуют необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию коммуникабельной языковой личности.

По мнению Президента Н. Назарбаева «...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство... Поликультурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные,

европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности».

Поликультурное образование в Республике Казахстан на сегодняшний момент является одним из главных направлений в системе средне – специального и высшего образования. Именно образование является важнейшим этапом в процессе формирования и развития поликультурной личности, этапом, когда осознанно формируются основные ценности и жизненные принципы. Именно Полиязычие способно предоставить студенту благоприятную среду, обеспечивающую гармоничное сочетание развития гуманистических общечеловеческих качеств личности с возможностью полной реализации его национально-культурных, этнических потребностей. Следует заметить, что в современных условиях образ жизни человека определенным образом унифицируется, стираются многие национальные различия, теряется связь человека со своими корнями, обесценивается нравственный опыт предыдущих поколений. Поэтому перед преподавателем стоит важнейшая задача – использовать весь свой уникальный опыт и знания культурных традиций народов и этносов, общечеловеческих ценностей и мировой культуры в создании благоприятной образовательной и воспитательной среды, способствующей формированию социально-активной личности.

Несомненно, основой формирования поликультурной личности является полиязычие. Полиязычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки. Бесспорно, использование преподавателями инновационных методов, методов формирования интереса к обучению (познавательные игры, учебные дискуссии, создание проблемных ситуаций и др.), методов формирования долга и ответственности в обучении (поощрение, одобрение, порицание и др.); внедрение в образовательный процесс преподавателями и студентами новых технологий (презентаций учебного материала, электронных пособий, аудио- и видеоматериалов и пр.), активизируют процесс языкового обучения и способствуют эффективности усвоения казахского, русского и иностранных языков.

Содержание поликультурного образования многоаспектно и отличается высокой степенью междисциплинарности, что позволяет рассматривать проблемы поликультурного образования в составе учебных дисциплин гуманитарного, естественнонаучного, художественно-эстетического циклов и специальных курсах по истории и культуре отдельных народов.

В наше время английский язык играет чрезвычайно важную роль в таких сферах человеческой деятельности, как наука, техника, экономика, торговля,

спорт, туризм. Когда шведские, немецкие или даже японские учёные хотят сообщить своим иностранным коллегам о своих открытиях или поделиться интересными результатами, они публикуют научные статьи в журналах, выходящих на английском языке. Этот язык стал международным языком в авиации и судоходстве. Английский язык выступает в качестве рабочего языка абсолютного большинства международных научных, технических политических и профессиональных международных конференций, симпозиумов и семинаров. Подводя итоги сказанному, можно с уверенностью утверждать, что английский язык в современном мире выполняет такую же важную роль, которую в Европе в средние века играла латынь. Таким образом, для формирования конкурентоспособного специалиста, коммуникабельной позитивной личности, способной к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей развитым пониманием и чувством уважения других культур, умением жить в мире и согласии необходимо поликультурное и полиязычное образование.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Нормативные акты РК: Конституция Республики Казахстан. / 2010 г.
- 2 Закон РК «Об образовании» / 07.06.1999 / № 389 // Алматы : Юрист, 2007.
- 3 Государственная программа развития образования в РК / 2010 г. / 11.10.2004 г. № 1459 // Алматы : Юрист, 2007.
- 4 Комплексная программа воспитания в организациях образования РК на 2006- 2011 гг. // Алматы : Юрист, 2007.
- 5 **Бондаревская, Е. В.** Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания. Ростов-на-Дону, 2000.
- 6 **Зимняя, И. А., Сахарова, Т. Е.** / Проектная методика обучения английскому языку. // Иностранные языки в школе. – 1991. – № 3. – С. 9-15.
- 7 **Никишина, И. В.** // Инновационная деятельность современного педагога // Волгоград: Учитель, 2007.
- 8 **Полат, Е. С., Бухаркина, М. Ю., Моисеева, М. В., Петров, А. Е.** Новые педагогические технологии в системе образования // М. : Академия, 2000.
- 9 Новейший психологический словарь / Шапарь В. Б. /Ростов-на-Дону: Феникс, 2005.
- 10 Энциклопедический словарь /Туймебаев Ж. К. – Астана, 2008.

Материал поступил в редакцию 22.01.15.

А. Е. Байгожина, Г. А. Тезекбаева, Қ. Қ. Көшерова

Көптілділік – қазіргі Қазақстан қоғамындағы тұлға факторының бірі

Қ. И. Сәтбаев атындағы инженерлік-техникалық институт, Екібастұз қ.
Материал 22.01.15 баспаға түсті.

A. E. Baygozhina, G. A. Tezekbaeva, K. K. Kosherova

Multilingualism as one of the personality factors in modern Kazakhstan society

K. Satpayev Ekibastuz Technical Engineering Institute, Ekibastuz.
Material received on 22.01.15.

Мақала авторлары Қазақстан халықтарын үш тілді үйреніп, еркін сөйлесуге шақырады. Қазақстан елін басқа елдер ең білікті, білімді ел санатында көрулері тиіс, үш тілде еркін сөйлесе алатын ел болып қалыптасуымыз керек – қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – халықаралық сөйлеу тілі, ағылшын тілі – табысты экономикасы дамыған интеграция тілі ретінде қолдануымыз қажет туралы айтылған.

In this paper the author encourages the citizens of Kazakhstan to speak three languages. The author considers new Kazakhstan in the new world and it should be perceived worldwide as a highly educated country, which population uses three languages: Kazakh language as the state one, Russian language as a language of international communication and English language as the language of successful integration into the global economy.

М. Н. Баратова¹, Қ. С. Сіләмбекова²

¹профессор, қазақ филологиясы кафедрасы, ²магистрант, қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, №3 гимназия, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

МӘШҮР-ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Мақалада Мәшүр-Жүсіп шығармаларында тұрақты сөз тіркестері талданады.

Кілтті сөздер: шығармалар, ерекшеліктер, тұрақты сөз тіркестері, тілдік сипат, қоғам, таным, қоғамдық-әлеуметтік.

Тұрақты сөз тіркестері қазақтың ауызекі тілімен бірге көркем әдебиет тілінде де мол. Мәшүр-Жүсіп шығармаларындағы тұрақты сөз тіркестерінің қолданысы – ақын шығармаларының көркемдігі мен әсерлілігінің, айшықтылығының белгісі. Ойды нақты да дәл беру мағынасында қолданылатын тұрақты сөз тіркестері ұлттың таным-түсінігін де ашады. Халықтың сандаған ғасырлық танымының, тарихының, шаруашылығы мен тұрмысының, саяси-әлеуметтік өмірінің көрінісі болатын тұрақты сөз тіркестерінің лексика-грамматикалық мағыналық құрылымы да көркемдікке бағынған. Тіркес құрамында кемінде екі сөздің болу шарттылығы, сөздердің өзара орны ауыстырылмайтындығы, басқа сөздермен өзгермейтіндігі, әр сөздің жеке мағына бермей тұтас бір ғана мағынаны ашатындығы, бүтін бір тұлға ретінде жұмсалатындығы бейнелеп жеткізудің әрі суретті нақты көзге елестетудің тәсілі қызметін атқарады.

Ақын шығармаларындағы тұрақты сөз тіркестерінің қолданысының бірнеше ерекшеліктерін көрсетуге болады.

1. Өлеңдеріндегі қолданысы.

1.1. Тұрақты сөз тіркестерінің қалыптасқан орындарының ауысып келуі
Апырай, кессем бе екен мен тілімді,
Үйрендім қандай өнер, көп білімді,
Өткіздім қасірет пен қапалықта
Қызықты ойнап-күлер мезгілімді.
Болдым ғой өнерімді тауысқандай,
Мерт болдым айға шауып арыстандай («Фибратнама»).

2. Тұрақты сөз тіркестерінің өз орындарын сақтауы.

2.1. Жақсыдан жақсының да паркы бөлек,
Даналар біледі ойлап, ақыл зерек.

Құдайым пендесіне берген малды

Жаратқан әр түрлі ғып жүрген жанды («Адам екі түрлі»).

2.2. Өлеңнің негізі сюжеттік-композициялық құрылымын жасушы.

Аяғың мен қолыңды жіпсіз байлап,

Ұйқы үстіңнен басады ертеңді-кеш.

2.3 Жұмсағанда, тіл алып, ұшып жүрсен!

Аз ішіп, аз ғана жеп, ұйқы бөлсең! («Кедейліктің арқаны»)

2.4. Құдайдың жақсылығын көтере алмай,

Кез болдың да бір асып, тасқаныңнан («Сарыарқаның кімдікі екендігі»)

2.5. Қымызын, басын қосып, ортаға алған,

Жағалай қонып алып судың бойын.

2.6. Бір қадам аяғыңды теріс баспа,

Керек қып өтірік сөзді, құлаққа аспа! («Нәпсіңді атқа мінгізбе!»)

Ақын тұрақты сөз тіркестерінің лексика-грамматикалық сипаттарын өлеңнің негізгі ойын жеткізу үшін сәтті пайдаланған:

– тұрақты сөз тіркестеріне тән белгі сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің орнының тұрақтылығы;

– осы ерекшеліктің ойды тұтастыруға, біріктіруге қызмет ететіндігі;

– өлеңдегі ойдың жинақылығы мен сөздердің тұтастығы араға сөз салуға, сөз қосуға мүмкіндік бермейді;

– ұлттық танымды беруде халықтық қалыптасқан үлгіні орнымен пайдаланған

Әр сөздің жеке тұрғандағы мағынасымен бірге басқа сөздермен тіркескенде өзгерер ерекшеліктерін, қызметін, стильдік сипатын, қолданылу аясын да ескеру керек. Қазақ тілінің заңдылықтары мен ерекшеліктерін таныммен жалғастыруда ақын тұрақты сөз тіркестерін түрлендіре қолданады. Тұрақты сөз тіркестері тілде сөзді алмасытырып қана қоймайды, ойды анықтайды. Таным – түсінікті береді. Осындай ерекшеліктеріне қарай тұрақты сөз тіркестерін шартты түрде таным – түсінікті және ой дәлдігін ашатын тіркестер деп бөлуге болады.

3. Мәшүр-Жүсіп осы ерекшелікті таным мен түсінікті біріктіріп тұтастыра алады.

3.1. Ішім – от, сыртым – жалын қайнағаным,

Бұйырған, жұтқан күмән, шайнағаным («Фибратнама»).

3.2. Аңқауды алдаймын деп бәрі ептейді,

Жұмысын құрғақ тілмен реттейді («Партия хақында»).

3.3. Айырып жапалақтан жем түсірсе,

Сұрайтын бір-бірінен сауғасы бар («Партия хақында»).

3.4. Ие боп жамбасына отағасы,

Қасында еркесіген бір баласы.

3.4. Өңешін жылтыратып көп кедейлер

Жүрсе де ат пен тоннан жүрдай болып...

3.5. Әлі жүр, аңкылдама, түсер жарға,

Айтпаса, қайдан білсін ел сабазы?! («Партия хақында»).

4. Мәшһүр-Жүсіп тұрақты сөз тіркестеріндегі тағы бір ерекшелік ақын ұлттық таным мен түсінікті жаңарта, жаңғырта қолданады. Ұлттық танымды қоғамның сұраныстарымен, қажеттіліктерімен сабақтастырады. Бұл ұлттық болашағына керек рухани құндылықты өзінің танымын қайта өңдеу арқылы заманға лайықтау беру тәсілі сияқты. Ойдың танымы өзгеру үшін сөз қолданысына да жаңалық керек екені белгілі. Ақын өлеңдерінде қоғам қажеттілігі сол қоғам тілімен өріледі. Тұрақты сөз тіркестерінің қатарына жаңа қолданыстағы сөздер қосылады.

4.1. Біреуге кеңесейін деп ойласаң

Өзіңді жұтып қояр шайнамастан («Хал-ахуал»).

4.2. Білімге жабысайық көңіл қойып,

Ерлердің жұмысына жүрмін тойып («Хал-ахуал»).

4.3. Бір жауап бір сөткеде ала алмайды.

Сүзілтіп жүгіргенменен екі көзін.

Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін дәстүрлі грамматика екіге бөледі.

Олар – фраза және идиома.

Фраза – тіркес құрамындағы сөздердің біреуі болса да, бастапқы лексикалық мағынасын сақтаған сөз тіркесінің түрі. Мысалы: тепсе темір үзу (мықты), бұраң бел (нәзік, жіңішке бел), алма мойын (әдемі мойын), асқар тау (биік тау) т.б. Идиома – тіркес құрамындағы сөздерді бөлуге келмейтін, мағына тұтастығы тіркеспен бірге анықталатын сөздер тобы. Мысалы: мұрнын көкке көтеру (менменсу), қара қылды қақ жару (адал), аузына ақ ит кіріп, қара ит шығу (қатты балағаттап ұрсу), салы суға кету (ұнжырғасы түсу) т.б. Мәшһүр-Жүсіп өлеңдерінде идиома мен фразаның қолданысында өзгешіліктер байқалады. Бұл ерекшеліктер өлең тақырыбы мен идеясына қарай, лирикалық кейіпкер сезімен қарай, құрылымына қарай өзгереді. Неғұрлым лиризм мен бояуы қалың тұтастарда идиома қолданылса, фраза насихат пен ақыл айтар тұста пайдаланылады.

5.1. Ақын жаңа сөздерден тіркестер жасайды. Бұл тіркестер қолданатын өлеңдер мысқыл арқылы қоғам шындығын ашуымен ерекшеленеді.

Июньнің аяғында жақындасса,

Күмәнын шөп шабарда, август(т) ашқан.

5.2. Мойнына һайбаттанып знак салып,

Алдына шарылдаған даулар барып

5.3. Со (л) күн-түні азғырушы толып жатыр

Шайтан да помогайтшы болып жатыр.

5.4. Жұмысы депутаттың-ел пайдасы

Думаға государин барғандағы!

5.5. Қор қылып повесткелер, қамап тастап,

Өлді ғой бір босанар күні жетпей («Сарыарқаның кімдікі екендігі»).

Тұрақты сөз тіркестері өлең тілінде қолдануға ыңғайлы екендігін қазақ әдебиетіндегі көркем кестелі туындылар дәлелдейді. Тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің ойды ашудағы нақтылығы мен дәлдігі, көркемдігі мен әсерлілігі лирикалық шығармаларға әр берері анық.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы туындыларындағы көркемдіктің негізі де – қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерді қажет сөз деп қана қолданып қоймай, ұлттық танымымен жалғастырғандығында. Ақын ұлттық таным, түсінігіндегі тұрақты сөз тіркестерді жаңа қоғамның әлеуметтік, саяси, мәдени тұстарымен де сабақтастырып алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы Шығармалары. – 1-том. – Павлодар, 2010. – 310 б. – ISBN 9965-842-64-72.

2 Сағындықұлы, Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – I-бөлім – Алматы : Қазақ университеті, 2003. – 101 б. – ISBN 9965- 456-23 3. Қалиев, Ғ., Болғанбаев, Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы [Текст] : оқулық – Алматы : «Сөздік-Словарь» баспасы, 2006. – 264 б. – ISBN 9965-822-00-X

Материал 13.02.15 баспаға түсті.

М. Н. Баратова¹, К. С. Слямбекова²

Фразеологизмы в произведениях Машхур-Жусипа

¹Павлодарский государственный университет

имени С. Торайгырова, г. Павлодар;

²Гимназия №3, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 13.02.15.

M. N. Baratova¹, K. S. Sliambekova²

Phraseologisms in the works of Mashkur-Zhusup

¹S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar;

²Gymnasium №3, Pavlodar.

Material received on 13.02.15.

В статье анализируются фразеологизмы в произведениях Машхур-Жусипа.

In the article the phraseologisms in the compositions of Mashkhur-Zhusup are analyzed.

ӘОЖ 882.151.212.2.091

С. Т. Елікпаев

ф.ғ.к., профессор, қазақ тілі кафедрасы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ӘЛЕМДІК БОДАН ӘДЕБИЕТТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада әлемдік бодан әдебиеттің ерекшеліктері талданады.

Кілтті сөздер: бодан, қоғам, таным, ерекшелік, қоғамдық-әлеуметтік.

Жалпы қазақ әдебиеті сан салалы, көп тараулы. Яғни қазақ басынан өткен барлық тарих, кезең, бұрылыс, ойпаң тұстардың бәрі ел әдебиеті басынан көрініс тапты. Өкінішке орай, қазақтың азат кезінен, бұғаулы, байлаулы уақыты көп болды. Осының бәрі әдебиетте өз қолтаңбасын қалтырды. Орхон-Енесей жазбаларындағы табғаш атты өзге жұрт, өзегі бөлек мемлекетке қарсы айтылған қаһарлы да қаралы сөздер соның айғағы. Жазба тек тарихи оқиғалар тізбегі емес әдеби туынды да. Демек бодан әдебиеттің алғашқы сілемдері атанған жазбалардан әрі біз білмес кезеңнен басталуы мүмкін. Қытай билеушілерін, жаулап алушыларды мадақтаған кез келген туынды бодан әдебиетке қатысты, сол ағымның шартына толар шығарма. Айтқан сөздерімізді қорға келіп айтарымыз бодан әдебиет деп ұлт мүддесіне қарсы, ұлтшылдықтан ада жат жұртты мадақтар иіп әкеліп жаулап алушы жұрттың өнерін, білімін, өркениеттілігін артық қоя отырып, өзінкін көзге шұқыр әдебиетті айтамыз. Өз ішінен бодан әдебиет екіге бөлінеді. Қарсылықты немесе келісімпаз. Қарсылықты ағым өз елінің қаһарманын суреттеп, соны мадақтап өткен күнін аңсай жазылса, келісімпаз бағыт жат жұрт өкілін айта отырып, шым-шымдап енгізіп, ел санасына сіңіріп өз қандасын тұқыртып, ұлттық идеологияны езіп жаншып басқаны ой төріне шығарады. Бұған дейін қазақ әдебиеті тарихы орыстық-батыстық ғалымдар күшімен жазылып келгендіктен бодан әдебиет мәселесі көтерілген жоқ. Қазақ жұрты 300 жыл бодан болғандықтан әдебиетте «қызыл тіл кісендеулі» күй кешті. Бодандық әдебиет тек қазақ басындағы хал десек қателесеміз.

Бұл әсіресе Еуропа мемлекеттерінде бой көрсетті. Қазақты ұзақ ғасырлар уысында ұстаған, улаған батыстық, орыстық ақпараттық идеологияны түсіну үшін (бұл бүгінде жалғасуды) тамұқ төрі, жан жүрегінен сөз бастауды жөн көрдік. Батыста тұрып батыс соққысын көп көрген поляк әдебиеті болды. Өз кезінде соншалық әлді, сөзі мен ісі ірі Речь Посполитая әсіресе жариялықтан, демократияшылдықтан қан құшты. Речь Посполитая сейм арқылы басқарылды. Сеймде восводалар ел тағдырын шешетін. Бірақ бір ғана восводаның ветосы (латынның қарсымын сөзі) бүкіл мемлекеттің келешегіне балта шапты. Тек бір «Сейм елшісі» восвода veto жарияласа, еш шешім қабылданбады. 1652 жылдан бастап 1764 жыл арасында 55 сеймнің 48-бос шақырылды. Ұлы жиын рәсуаға ұшырады. Шетелдің ақшасына сатылған бір шляхтич арқылы жат жұрт жат ойын жүзеге асыра алды. Польша билігіне кездейсоқ адамдар осы халыққа қатысы жоқ бейотан, бейтаныс жандар келді. Көңілі бөлек кездейсоқ жандар кесімсіз келіп, көңілсіз кетіп жатты. 1574 жылы Генрих Валуа Краковадан түнде, өзін сайлаушыларын таңқалдыра қашып кетті. Батыс-орыс тарихшылары айтып жүргендей Польшаға Түркия шабуыл жасаған жоқ. Еуропаны түріктер езіп-жаншыды деген миф, негізгі әңгімені ары әкету, шырға шақ салу, адастыру болатын. Жалған Дмитрийді дүниеге әкелген Речь Посполитая ісін ұмытпаған Ресей Украинаның азат ұлы Мазепаны құрта отырып ақшаның, сатқындықтың көрінісі Богдан Хмельницкийдің күшімен Украинаны бөліп әкетті. Белорусияны бауырына алды. Польшаға қарсы Еуропаның жаңа күші жас перісі шведтер аттанды. 1661 жылы үштен бірі қырылған поляктар Олив келісім шартына бұған дейін болмаған контрибуциямен Польша өзіне пайдасыз түрде қол қойды. 1668 жылы тағы да тізерлей тұрып жерінің мол бөлігін бере отырып Ресеймен «мәңгілік бейбітшілікке» келісті екі халықтың сорына орай әсіресе поляктар қасіретіне озбыр мінез, тарпаң туыс Орыс мемлекеті Польшаға көңіл беріп, жүрек мұзын жібіткен емес. Оған Наполеонды қайтарған II Александр ісі, бірінші жаһан соғысындағы қырылған поляктар, екінші жаһан соғысындағы ұлт зиялыларынан айырылған Кеңес өкіметі Польшаның бар жақсысы қанына қол жуған кезде істің жайы белгілі болған. Кеше 2010 жылы Лев Качиньски басқарған Польша өкіметі бүгіндей қырылып қалғанда да осыған көз жетті. Польшаны жаулап алған «еуропалықтар» қылыштың ұшын тәнге, әдебиетін жанға күштеп енгізді.

1594 жылы «Энеида», 1614 жылы Вергелийдің «Георгиниі», 1618 жылы Тассоның «Азат етілген Иерусалимі», 1638 жылы Овидийдің «Метаморфозасы» поляк тіліне аударылды. Осы тізім ішіне Сенеканың «Ипполитасы», Корнелдің «Сидасы», Лукиан мен Расин шығармалары енді. Польша әдебиетінде бұған дейін болмаған құбылыс көрінді. Қазақ әдебиетіндегі Ш. Уалиханов, С. Ерубаев, О. Сүлейменов секілді таза латын тілінде жазатын Сарбевский бастаған бір топ бабы басқа бағыт, бағыты

бөлек поляк деп аталатын бөгде жолды таңдаған жандар жалау тікті, желкен көтерді. 1627 жылы католик шіркеуіне жақпаған жаулаушылар ұнатпаған кітаптар жұрт алдында поляк тілді шығармалар өртелді. Бұған дейін адамдар өртеген батыс, енді ой өзегі әдеби туындыларды отқа жақты. Фашистердің осы әдеті, кеше яғни 2010 жылы Америкада қасиетті Алла кітабы «Құранды» отқа жағумен жалғасуда. Ақын және баспагер Ян Гербурт «Қазір иезуит ақыл береді, иезуит соттайды, қолшоқпарлар арқылы басқарады, соған қарамастан қулықпен арамдықпен көрінбей, ақымақ істерге кіріспейді» деп күңірене жазды. (Людвич Кондратович. История польской литературы. Том II, Москва 1862. 363-364 беттер). Ештемеге қарамастан бар шығармасын тек поляк тілінде жазуға тырысқан ақындар шыға бастады. Бұлардың ірісі Я. Кохановский болды (1530-84) «Псалмов Давида», «Песнях», «Фрашнах», «Тренах» секілді туындылар әр халықтың өз поэзиясы болу керек деген Рей пікіріне қосылған жауап секілді болды. Осы бағытта жазған М. Семп-Шажальский (1550-1581), С. Кленович (1545-1602). Ш. Шимоновичтер поляк тілінің ұлылығын, мөлдірлігін, байлығын мадақтады. Тек латын тілі ғана емес поляк тілінде де шырайлы шедевр тудыруға болатынын танытты. Аталған жандар төл тілі мен таңылған жат тілі арасындағы сөз майданы бодандық әдебиеттің күрес шыңы десек болады. Қос тіл шын шайқас, ақтық күресте ұлттың барын, нәрін, сәнін ортаға, сорпаға салады. Бұл ұлы ұрыста тең түсу жоқ, кем түсу бар. Төл тілі, әдебиеті жығылған жұрттың болашақ теңізіне желкен салуы мүмкін емес. Осы теке тірес тек ақындар жарысы, табысы емес, ақылдар жарысы деуге болады.

Поляк бодан әдебиетінің ірі өкілі қарсылықты бағыттағы ақыны Адам Мицкевич болды (1798-1855). Студенттердің құпия қоғамына мүше болғаны үшін А. Мицкевич 1824-1829 жылдар арасында Ресейге жер аударылды. Кәрі қатал Ресей үшін өзіне қарсыларды Сібірге, Ресейге жер аударту негізгі жазаның бірі болды. Есесіне Янушкевич секілді көңілі жүйрік, көзі ояу поляк ұлдары қазақ жұрты, Құнанбай секілді тұлғаларға табына қарап, тарих бетіне қазақ халқы бейнесін қашап кетті. «Орыс достарға» атты күштеп жазылған, тістеп айтылған шығармаларға, А. С. Пушкиннің паң, тәкәппар «Ол біздің арамызда болды» жазылған өлеңіне қарамастан ақын Ресейді қабылдамады. 1826 жылы дүниеге келген «Қырым сонетасы» алыстағы Отанға деген сағынышқа толы, көз жасы көл, көңілі шер шайыр жанынан зар төкті. 1828 жылы параққа түскен «Конрад Валленрод» поэмасы саяси астарға, азатыққа ұмтылған идеяға толы болды. 1929 жылы Ресейден аттанып 1930-31 жылдардағы поляктар көтерілісінің жеңілгенін көрген ақын Францияға қоныс аударады. Николай I-ге қарсы жазылған «Редут Ордана» поэмасы арқылы А. Мицкевичтің әдебиеттегі жаңа кезеңі басталады. Қалған өмірінің бәрінде ол орыс экономикасына қарсылығын қылыш тілмен танытып, бар ғұмырын осы жолда сарп етеді. 1832 жылы шыққан «Дзедовтың» 3-бөлімі,

1834 жылы «Пан Тадеуш» осы сөзімізге айғақ. А. Мицкевичтің соңынан А. Мальчевский, С. Госцинский, Ю. Б. Залесский секілді «украин мектебі» деп аталар ақындар тарихтағы өз орындарын сайлады. Кейіндері поляк әдебиеті көгіне Ю. Словецкий, Г. Сенкевич секілді ірі жазушылар бой көтерді. Бодан жұрттың бота көзден аққан бұршақ жасын Ю. Словецкий (1809-1849) қанды сиямен қағаз бетіне түсірді. «Қорланғандар әкесі», «Швейцар чеда», «Шығысқа саяхат» секілді туындылар езілген елдің өмірінен хабар берді. Осылардың ішінде бүгінге дейінгі орыс рухы қабылдас, жиренішпен тәрктен Украинаның өр ұлы, ер мінез, азаттық алауы Мазепа туралы баяндалған «Мазепа» трагедиясы шоқтығы биік, туы заңғар шығарма болды.

Поляк қаламгерлері шетелге кеткен, орыс бұғауына бой ұсынбаған жандар жайлы да жазды. М. Конопницкая (1842-1910) «Бразилиядағы пан Б. Бальцер» атты эпикалық поэмасы тілімізге тиек. Өкінішке орай Кеңестік дәуірде шетке кеткен 2 миллион қазақ туралы кеңес жазушылары жақ ашпады. Классик С. Мұқанов «Өмір мектептерінде» М. Шоқай туралы келеке етіп жазды. Э. Ожешко (1841-1910) өз роман, повестерінде белорус жеріндегі еврейлердің ауыр өмірі жайлы «Мейр Эзофович» (1887) айтты. Б. Грус (1847-1912) «Форпост» (1885) романында поляк шаруаларының жерін жаулап алған неміс басқыншылығы туралы ашына суреттеді.

Осы кезеңде ірі суреткер Г. Сенкевичтің (1846-1916) жұлдызы туды. «Көмір сызбалар», «Нан үшін» секілді өз жерінде және шетте жүрген поляк ұлдары жайында еңбектері ел назарын аударды. Бодан елдің тақырыбы тар, аясы аз болғандықтан келмес күндерге қазақтың І. Есенберлині секілді тарих қойнауына құлаш ұрды. «Отпен және қылышпен», «Топан су», «Пан Володчевский» сынды іргелі шығармаларда 17 ғасырдың екінші жартысындағы рыцарлы-шляхталы, Польша елі туралы сұлу сағынышпен, мол махаббатпен, әсем әспеттеумен жазды. Шын қалам иесі, шебер суретшінің өткен күнге қарайлаудан басқа қайраны жоқ еді. Мағжанша айтсақ:

Өткен күн таң-тамаша ертегі ғой,

Ерлері ертегінің өрт еді ғой.

Дәл осындай жай Г.Сенкевичтің басында да болатын. Романтикалық тін, асқақ рух «Крестшілер» (1897-1900), «Камо грядеши» сияқты туындыларында да көрініс болды.

Өкінішке орай XX ғасыр басында Польша әдебиеті көп ағымды болғанымен негізгі сара жол ұлт әдебиеті соқпағынан адасып қалды. Бұл басқа әңгіме.

Болғар, венгр әдебиеттері Батыс Еуропа елдерінің тепкісін көрді. «Үрейлі сот туралы сөзі» 17 ғасырда көшірілген Ионн Даласкиннің (673-777) еңбегі тіпті де төл нұсқа емес болатын. Бұлғар, мажор, сербтерге ат басын тіреген түріктер Константинопольдік патриархтың өтінішімен

Еуропада пайда боолды. Бұлғарлар «фанарлоттар» деп жек көре атаған константинопльдік православтар бәле басы, өрт ордасы еді. Ел адастырған аңыз басы осылай туған. Бұлғарлар есін өте кеш жиды. Бұлғар әдебиеті түркі тектес әдебиет ішіндегі күрмегі көп, жұмбағы зор тарихқа толы. Бұлғар оянуының негізін салушы Пайсий Хилендарский (1722-1798) болды. Бұлғарлар славян емес еді. Пайсийдің 1762 жылы жазылған «Славян-бұлғар тарихы» екі елдің қосылмас қосынның шежіресінен сыр шертеді. КСРО-ның ғылым академиясында 1954 жылы жарық көрген «Бұлғария тарихының» I томында «Біздің халықтың саяси және рухани құлдығы қапасында ол ұлт оянуының алғашқы ұшқынын тастады. Бұлғарлар ұлт есебінде оянды, ес жиды, ер жетті» делінген.

Сафоний Врачанскийдің (1739-1814) «Кириакодронион сиречь Недельниги» (1806) алғашқы бұлғар тіліндегі еңбек деп аталғанымен, бұл шіркеу тіліндегі, христиандық ұғым айнасы болды. 19 ғасырдың 30 жылдарында бұлғар ақындары Д. Польский, К. Огнянович, А. Кипиловсий, Г. Пешанов әдебиетке араласты.

Бұлғар әдебиеті христиан-еуропа боранында бағзыдан бағытын жоғалтқан, трагедияға толы әдебиет. Бұлғар әлемі бүгінгі демократияшыл Еуропаның қанды жолының шаңына көмілген қаралы тасы, үнсіз мола, өлген рух, сөнген шамы...

Еуропаның тағы бір бодан әдебиеті мол өкілі венгрлер. Батыс зерттеушілері венгрлердің мемлекеттік тілі латын тілі болды дегенмен (қазақ тілімен тең орыс тілі біздің тарихымызды талдаған ұрпаққа басқаша жету мүмкін) салттық-жоралық әндер, венгрлердің шабуылы жөніндегі жырлар өз тілінде (қарлұқ бұтағымен туыс) болды.

«Геста хунгарорум» (1200 ж. шамасында) жарық көріп еуропалық зерттеушілер Анонимус деп атағанмен (бүркеншек) бұл түркілік туынды еді. Кейінгілер оны мүлде өзгертіп бет-бейнесін бояп тастады.

Бұл кейінгі Еуропада «рыцарлық әдебиеттің» бастауы болған ұлы шығарма болатын. Кейінгі жылнамашы Шимона Кезай (1284 жылдар шамасында) венгрлер ғұндар екенін баса, сендіре айтты. Өкінішке орай өтірікке толы батыс тарихы аталған еңбектердің өзегін өзгертіп жіберді.

Венгрлерді тас-талқан етіп, әдебиетін ұлт әлемін аяққа орап шылғау жасаған австралиялықтар Габсбургтер әулеті, империясы болды. Еуропа кресшілер деп атаған шындығында «күресшілер» яғни «куруцтар» (күрес, қураш сөзі мадиярларда әлі бар) поэзиясы венгр тәңіршілерін өз жолына, ұлт еркіндігіне шақырды. Олар католик дініне қарсы шықты. Миколаша Зрини, Гадризел Батори, Бетлендер «тенгр» құдайына табынуға үндеді. Сондықтан да орыс тіліне аударылған жырларында Шахдор Петефи: «Богом венгров поклянемся не всегда – никогда не быть рабами, никогда!» дейді. Белгісіз куруцтік ақын «Мадьяр! Австралиялыққа сенбе!» деп күмәнсіз

күреске шақырады. Венгр әдебиетін жарға жығар, жалауын көтертпес бағыт «гуманистік» болды. Латын тіліндегі әдебиетті яғни католиктік ілімді ұлықтаған кезең Италиядан білім алған король Матьяш Хуньяда (1440-90) болды. Католик дінімен уланған Янош Витез (1408-72), Янус Паннониус (1434-72), Андраш Хорбат, Гашпар Хельтай, Петер Барнемиссалар болды.

Еуропа тарихшылары айтқандай венгрлер 1526 жылы Мохачта жеңілгеннен соң түркі экспансиясы басталады десе де, 16 ғасырда венгрлердің өзі тілі қалыптасты, туыстас түріктер венгрлердің өз тілінің қалуына мүдделі болды. Түріктер екі жаққа да түсінікті тілді мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерді. Демек түрік шабуылы қатыгез, езгішіл Еуропаға прогресстік құндылықтар әкелді. М. Бетленнің «Түркиядан жазылған хаттар» еңбегінде түпнұсқаны оқыған жан осыны түсінеді. 1653 жылы Я. Апацай Чери (1625-59) алғаш венгр тілінде Венгр энциклопедиясын жасады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Хализев, В. Е. Теория литературы. – М. : Академия, 2009. – С. 432. – ISBN 978-5-7695-58-14-6.
- 2 Горбунов, А. М. Панарома веков. – М. : Книжная палата, 1991. – С. 576, – ISBN 5-7000-0174-8.
- 3 Новое литературное обозрение. – М., 2004. № 65. – С. 480. – ISSN 0869-63-65.

Материал 21.01.15 баспаға түсті.

С. Т. Еликпаев

Особенности мировой покоренной литературы

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 21.01.15.

S. Yelikpaev

Features of the conquered world literature

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 21.01.15.

В статье анализируются особенности мировой покоренной литературы.

In the article the features of the conquered world literature are analysed.

Қ. Т. Жанұзақова

ф.ғ.д., доцент, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ МОНТАЖДЫ КОМПОЗИЦИЯ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ прозасындағы монтажды композицияға құрылған көркем шығармалар қарастырылады. Кино өнерінен әдебиеттануға көшкен «монтажды композиция» ұғымына анықтама беріледі, оның өзіндік ерекшеліктері сараланады. Монтажды композиция көп жағдайда бір-бірімен қиысуы қиын әркім эпизодтарға, «кірме» әңгімелерге, лирикалық шегіністерге құрылған, «оқиға ішінде оқиғасы» бар көп желілі сюжетті шығармаларда кездеседі. Композицияның бұл түрі С. Ерубаяев, Ш. Айтматов, Д. Амантайромандарының негізінде талданады.

Кілтті сөздер: композиция, сюжет, архитектоника, құрылым, диспозиция, монтаж.

Әдебиет теориясындағы күрделі ұғымдардың бірі – композиция. Көп жағдайда композиция сюжет пен оның элементтері туралы түсінікпен ғана шектеледі. Композицияны сюжеттің даму кезеңдерін бір бүтінге тұтастырып, оларды шығармадағы оқиғаның даму барысына қарай жүйелі орналастыратын компонент ретінде қарастырады. Алайда күрделі «композиция» ұғымының ауқымы әлдеқайда кең. Мектептегі әдебиетті оқыту тәжірибесінде композицияға жеткілікті көңіл бөлінбейді. «Композиция – көркем шығарманың құрылысы» деген хрестоматиялық анықтаманы да оқушы жатқа білгенімен, оның мәнін терең түсіне бермейді.

Композиция – көркем шығармадағы элементтердің, құрамдас бөліктердің, образдардың белгілі бір тәртіппен, рет-ретімен, жүйелі орналасуы. Әдеби туындыларға қатысты «композиция» ұғымының түрлі деңгейдегі синонимдері ретінде кейбір жағдайларда «архитектоника», «құрылым», «диспозиция» терминдері де қатар жұмсалады. Ол шығарма мазмұнымен тікелей байланысты. Кемел композициясыз жақсы шығарма тууы мүмкін емес. Композиция – көркем шығарманың формалық құрылымын ғана реттеп қоймай, ішкі әлемін де үйлесімге келтіреді. Кең мағынасында композиция – көркем форманың құрылымы және оның ең бірінші қызметі – бір бүтіннің барлық бөлшектерін біріктіру. Екінші қызметі – шығармадағы образдарды жүйе-жүйесімен орналастыра отырып, белгілі бір көркемдік мағына жүктеу.

Қазіргі әдебиеттануда енді зерттеліп жүрген композицияның бір түрі – монтаж. Кино өнерінен әдебиетке көшкен бұл ұғым шығарма құрылысының бірнеше бөліктерге бөлініп, «құранды», «үзік» сипат алуын көрсетеді. Орыс зерттеушілері монтажды модернизм, постмодернизм эстетикасымен байланыстырады.

Бүгінде «монтаж» сөзі кең мағынаға ие болған. Монтажды композицияда шығармадағы кейіпкерлердің, оқиғалардың, детальдардың, әркім эпизодтардың арасында сырттай қарағанда қисынды байланыс жоқ сияқты көрінеді. Алайда олар алыстан ой арқылы қиыстырылған. Автор үшін кеңістіктік-уақыттық, себеп-салдарлық сыртқы байланыстан гөрі ішкі, эмоционалдық, мағыналық байланыс пен ой үндестігі маңыздырақ. Монтажды композиция көп жағдайда бір-бірімен қиысуы қиын әркім эпизодтарға, «кірме» әңгімелерге, лирикалық шегіністерге құрылған, «оқиға ішінде оқиғасы» бар көп желілі сюжетті шығармаларда кездеседі.

Мұндай күрделі композиция түрі Ш. Айтматовтың бірқатар романдарына тән. «Боранды бекет» шығармасында шегіністер, естеліктер арқылы Едігенің өткені мен бүгінгі өмірін суреттеген негізгі оқиғамен қатар бірнеше басқа желілер де бар. Олар: Найман ана мен мәңгүрт, Раймалы аға жайындағы аңыздар, «ғарышкерлік» хикая, күн жүйесінен тыс орналасқан Орман Төс планетасының өмірі, кейіннен қосымша тарау ретінде қосылған «Шыңғысханның ақша бұлты» әңгімесі. Романда осы оқиғалар мен ондағы қаһармандар арасында тікелей қарым-қатынас көрінбейді, жеке желілер арасындағы уақыттық, кеңістіктік жалғастық та әлсіз, уақыт барысындағы алмастырулар мол. Алайда бейнеленген барлық үзік оқиғалардың басы мағыналық тұрғыда бір бағанға берік байланып, автордың адам мен қоғам, адам мен табиғат туралы ортақ ой-көзқарастарының төңірегіне топтастырылған.

С. Ерубаяевтың «Менің құрдастарым» романының композициясы қызғылықты әрі күрделі. Шығарма монтажды композиция үлгісінде жазылған. Ол прологтан, кірме әңгімелерден, шегіністерден, сюжеттік шырғалаңы мол тараулардан тұрады. Шығарма Қарағанды көмір өндірісінің қайнаған өміріне үңіліп, жас мамандардың қалыптасу, өсу жолын, Рахмет пен Лиза арасындағы махаббатты суреттейді. Оқиға басталмас бұрын автор «Роман туралы әңгіме» немесе романның увертюрасы деп атаған прологында оқырмандарымен сырласып, романның жазылу тарихы туралы, шығармаға қалай кіріскені, оның жанына, сезіміне не әсер еткені туралы әңгімелейді [1, 4 б.]. Бірінші жақтан «Мен» деп баяндалатын алғы сөзде жазушының балалық шағы жайындағы естеліктері, жазушыны толғандыратын, азаматтық тұлғасының қалыптасуына әсер еткен жағдайлар сөз болады. Ол романда авторлық позициясының белсенділігін танытады. Туындыға авторлық ойлар, авторлық сезімдер, автор естелігі мен өміріне қатысты кейбір сәттер сюжеттік баяндау желісіне жиі үйлесімді өріліп кетеді.

Тағы бір кірме әңгіме қызметін атқарған «Мәңгілік өмір туралы жыр» атты романтикалық серпіндегі толғанысында жазушының жаңа дәуірдің өзгерістерінедеген аңғал қалтқысыз сенімі бейнеленген. Кіріспенің, «кірме әңгімелердің» ырғаққа құрылуы оны өлеңге жақындатады.

Түйіндей айтқанда, роман композициясында бір-бірімен ой арқылы алыстан байланысқан авторлық ойлар, авторлық сезімдер, естеліктер мен оның өміріне қатысты кейбір сәттер, сюжетке қатысы жоқ кірме әңгімелер («Терек пен қызыл гүл», «Мәңгілік өмір туралы жыр»), сюжеттік баяндау желісіндегі кейіпкерлердің қазіргі өмірін суреттей отырып, өткен тіршілігіне жасалған шегіністер (ретроспективтік тәсіл) үйлесімді өріліп кетеді.

Қазіргі қазақ әдебиетінде монтажды композиция модернистік ыңғайда жазып жүрген жазушылар шығармаларында көрінеді. Д. Амантайтайдың көп дау тудырған, композициясы күрделі «Гүлдер мен кітаптар» романы Әлішердің тағдырын, автор толғаныстарымен аралысып келген көне түріктер туралы аңызды мозаикалық баяндауға құрылған. Шығарма әдеби сында карама-қайшылықты пікірлер тудырды. Д. Исабеков бұл шығарманың толыққанды «роман еместігін» тіке айтып, көркемдігі жетімсіз, ойға ғана құрылған, емеуріні тым көп шығарма ретінде бағалайды. Г. Бельгер әдеби сында жалпы Д. Амантай шығармашылығына түрлі көзқарастардың қалыптасқанын, тұтастай алғанда, «Гүлдер мен кітаптар» романының «астар мен толғаныс, үзілген сөз, мозаикалық баяндауға, бір-бірімен қиысуы қиын әркелкі эпизодтарға» құрылғанын айтады [2, 13 б.]. Әрине, бұл бір жағынан шығармаға құрылымдық өзгерістер енгізуге ұмтылатын жазушы жаңашылдығымен, ізденістерімен де ұштасып жатыр. Ә. Бөпежанова Дидар Амантай шығармашылығының «көзге ұрмайтын пәлсапалық құрылымымен» және «жасампаз сұхбаттастық сипатымен» ерекшеленетініне назар аударады және жазушы туындыларына тән осындай қасиеттердің көркем көріністері – жазушының жаңа заман талабына сай «Мен Сізді сағынып жүрмін» атты повесі мен «Гүлдер мен кітаптар» романында айқынырақ танылғанын жазады. «Гүлдер мен кітаптар» романын көлемі шағын, бірақ конструкциясы өте дамыған – бірнеше идеяны қат-қабат алып жүретін күрделі шығарма ретінде бағалайды [3, 12 б.].

Бір қарағанда, роман сюжетінде Әлішерге қатысты бүгінгі күн оқиғалары мен ықылым замандардағы түркілердің көне тарихын қозғайтын хикаяның, гүлдер мен кітаптардың тізімі мен руханият турасындағы пайымдаулардың қабысуы қиын, бірақ олар бір-бірімен қаламгердің ой қуаты арқылы өзара жалғанып, қиыстырылған. Әрине, бұл бір жағынан шығармаға құрылымдық өзгерістер енгізуге ұмтылатын жазушы жаңашылдығымен, ізденістерімен де ұштасып жатыр.

Зерттеуші Д. Амантай шығармаларындағы көптеген кемшіліктерді, стильдік селкеуліктерді постмодернистік таным көрсеткіштеріне, тосын

көркемдік құбылысқа балайтынын байқаймыз. Жазушы шығармалары оқушысына «осы қалай» дегендей ой салуы мүмкін, алайда қарабайыр тілмен суреттелген репортаждық көріністер, ақыл айтушылық, ежіктеп кету, керекті-керексіз көп ой тықпалау да көрінеді.

Роман сюжетіне келер болсақ, бас қаһарман Әлішер есімді жазушы жігіт үлкен кітап жазу мақсатын алға қояды. Шығармада қатар жатқан қос әлем бар – Әлішерге қатысты бүгінгі күн оқиғалары мен ықылым замандардағы түркілердің көне тарихын қозғайтын өткен күн оқиғалары кезектесе дамиды, яғни сақ өркениеттері мен бүгінгі мегаполис болмысының түйіскен. Романның алғашқы «Әлішер» тарауы бүгінгі күні, яғни жиырма бірінші ғасырда Әлішердің ойындағы кітабын жазып бітіруге бар жанымен құлшына кіріскен қаракетінен, түсінен басталады [4, 3 б.].

Тәңіріні іздеп жүрген Әлішердің бүкіл ойы – қалайда өз бетінше жол салған, өзгеше өлшемді «Тәңірі кітабын» жазып бітіру. Ол түркілерден өсиет болып қалған тәңірінің шежіресінде Дала мен Қыпшақ мәдениетіне әсер еткен философиялық жүйелер, діни ілімдер мен көне аңыздар, қаһармандық жырлар көрініс табуы қажет деп ойлайды. Бірінші әлем қаһарманның кітабында көрініс табатын, оның санасында бейнеленіп жатқан көне түркілердің тарихын, аңызды қозғайды. Сол кітапты жазу барысында қаһарманның күдік пен күмәнға толы сергелдең күй кешуі, өмірде жолы болмай, жалғызсырауы, өзі көңілі толмайтын, тіпті түңілетін күнделікті өмірі, таныс және бейтаныс сан алуан адамдармен кездесуі, әңгімелесуі екінші әлеммен, яғни бүгінгі күн бейнесімен байланысты.

Жазушы жігіттің рухани ізденістері, өмірлік мұраты – өзінің түп негізін табуға бағытталған. Қазіргі қоғамдағы қатыгез тіршілік тауқыметінің азабын тартып жүрген жазушы Әлішер өз кітабында көне түркілердің сонау ерте замандардан бастап осы кезеңге дейінгі жалғастығын, үзіліссіз тарихын сомдауға бар күш-жігерін жұмсайды. Романның екінші желісі де жазушының осы ұмтылысы жүзеге асқан тарихи аңыз сілемдерімен байланысты дамиды. «Мұса», «Ғайса», «Мұхаммед», «Заратуштра», т.б. тарауларында қазақ даласына келіп орныққан діндердің тарихына шолу жасайды, түркілер арасындағы алғаш пайда болған күнә, өлім, т.б. рухани категорияларға негізделген аңыздарға иек артады.

Д. Амантай романын зерттеушілер модернистік және постмодернистік эстетикамен ұштастырады. Ғалым Б. Майтанов қаламгер шығармасындағы баяндау барысының үзілмелі сипатын, баса көрсетіп, «аллюзия, интертекст, реминисценция және «сана ағымының» автор еркіндігімен сабақтас түрі елеулі философиялық, тұрмыстық, эзотериялық мәселелерді постмодернистік поэтика ауқымында қарастыруда зор стильтүзушілік роль атқаратыны» – жазады [5, 65 б.]. Шынында да, жазушы шығармалары көбінесе көлемі шағын болып келгенімен, түрлі туындылардан алынған фрагменттерден

құрастырылғандай әсер қалдырады. Дәстүрлі мағынадағы сюжет үлгісі кездеспейді.

Әлем мәдениетін жаулап алған постмодернизм эстетикасы мәдени, әдеби, діни дәстүрлерден қол үзіп, идеалдардан бас тартса, дәуірі өткен кітап пен кітапқа бүгінгі адамдардың опасыздық қатынасын қабылдай алмаған басты қаһарман Әлішер үшін идеал – кітаптар мен гүлдер. Қаһарман бүкіл әлемде өзін жалғыз сезінгенде, өмірден баз кешкенде, оның басты серігі, көңіліне медет тұтары – кітаптары мен гүлдері. Әлішердің кітаптар мен гүлдер туралы ой-пікірлерінде авторлық идеялар бас көрсетеді.

Жалпы «Гүлдер» тарауы көлемі жағынан шағын болғанымен, мұнда романтикалық көңіл-күй ұшқыны да, эссеистикалық, публицистикалық толғамдар, гүлді күтуге байланысты натуралистік ақыл-кестер де араласып кеткен. Осы турасында Г. Бельгер: «Гүлдер мен кітаптардың рухани шұғыласында жазушы Әлішерді (автордың эпосы) азапты жаны Ақиқат іздеп арпалысып тұр. Автор түрлі контексте бізге таныс және таныс емес сал алуан гүлдердің жүзден астам атауын келтіреді. Осыншама атауды маманданған ботаник қана білсе керек. «Гүл рухани ізденісте жүрген жанның бір қыры болып табылады» [2, 13 б.] – дейді.

Тіпті кейбір тұста автор гүлге тыңайтқыш ретінде калий тұзын, суперфосфатты пайдалану қажеттігін, оны қандай мөлшерде, қанша сумен дайындауға болатынын ежіктеп айтып кетеді. Сонымен қатар «Кітаптар» тарауында автор әлем әдебиетінде танымал жүз шақты кітаптардың тізімін санамалайды. «Қаламгер» тарауында да жазушыларды атап шығады. Шығарманың екінші бөлімінде түркілердің ежелгі тарихы, олардың пайда болуы туралы жиырма бес жыр кірістірілген. Бір жыр – ойлары үтірлермен бөлінген бір сөйлемнен тұрады. Әрине, бұны постмодернистік танымнан тамыр тартқан автордың рухани тәжірибесі деп бағалауға болады. Жалпы жазушы дәстүрлі стильден кейде саналы түрде бас тартып, әдеби эксперименттерге барады.

Романның қаһарманы Әлішердің бойынан жазушының жеке тұлғасы бой көрсетеді. Автордың демі, тынысы, көзқарасы айқын сезіледі. Д. Амантай қоғам мен жеке тұлғаның тұрмысында модернизм мен постмодернизм құбылысының тереңдеп өнуінің салдары туралы «Таңбалардың ойыны» мақаласында: «Қазір өзін фэлсафашы, ойшыл, жай ғана адам санаған тұлға постмодернистік нигилизм сырқатына ем іздеудің үстінде. Оны табамыз ба, жоқ па, белгісіз. Бірақ ізденістің нәтижесі қайткен күнде де адамзаттың тағдырына тікелей әсер ететіні сөзсіз» – дейді [4, 16].

Д. Амантай шығармада мәні мәңгілік мәселелерді сауалдар формасына көмкеріп, оған жауап іздей шарқ ұрады, қаһарманымен бірге сергелдеңге түседі. Сонымен бірге өзінің рухани ізденістері мен философиялық толғамдарына оқырмандарын да тартып, ортақтастырады. Әлішер өмірдің

мәні, тұлғаның кемелденуі, жетілуі, моральдық принциптер мен болмыстың мәңгілік заңдылықтары турасында сергелдең ойға беріледі. Қаламгер дүниенің дуалистік, екіұдай табиғатын, ондағы материалдық және рухани бастаулардың ара салмағын көрсетуге ерекше назар аударды. Кейіпкерлер характері қоршаған ортада, тұрмыстың күйкі тірлігінде қалыптасқанымен, қаһарман сол күйбең тіршіліктен жоғары көтеріліп, болмыстың мәні туралы күрделі әрі қиын сұраққа басы қатып, ойға беріледі. Қаһарманның ішкі рухани әлемі ғарыш деңгейінде суреттеледі де, оның санасы тұтас ұрпақтарды, дәуірлерді сығымдай жинақтайды. Ол өзін тұтас жаратылыстың, ғарыштың бір бөлшегі ретінде сезінеді.

Қазіргі қазақ прозасында шығармалардың композициялық құрылымы күрделеніп, баяндау барысы үзілмелі кескін алға, бірнеше оқиға желісі қатар дамиды. Кейде бір туынды көлемінде екі түрлі оқиға желісі, екі түрлі әлем, тіпті бірнеше сюжеттік желілер тоғыса отырып, шығарманың тұтас бір көркемдік әлемін құрайды. Бұл ретте прозалық туындылар мозаика іспеттес, «құрақ» іспетті құрылымымен ерекшеленеді. Бірақ барлық оқиғалар орталық қаһарманның төңірегіне топтасады.

Көркем шығарма құрылымының алуан түрлі қырлары бар. Композициялық тәсілдер шығарманың барлық деңгейлерімен байланысып жатады. XX ғасыр әдебиетінде баяндау барысын кілт үзіп, қаһармандардың түрлі кезеңдегі өмірін суреттеп кету, кенет күтпеген философиялық пайымдауларға бару, кейінге, алыс өткен күндерге лирикалық шегініс жасау, болмаса болашаққа «озып ету», күнделікті өмір көріністерін үзілмелі кескінде бейнелеу кеңінен тараған. Лирикалық шегіністер – ең алдымен, автордың жеке суреткерлік тұлғасы, ішкі сезімдері, дүниені қабылдауы көрініс беретін, автордың өз дүниетанымын бейнелейтін поэтикалық форма. Кейде баяндаушы шығармада оқиғаны әңгімелеп қана қоймай, өзінің оқиғаға қатысын, сезім-күйлерін, қуанышы мен ренішін білдіреді, оқиғаны кейіпкерлермен бірге өз басынан кешіреді және кейіпкерлерінің тағдырына селқос, немқұрайлы қарай алмайтынын аңғартып қояды.

Қаламгердің көркем шығарманы монтажды композицияға құру арқылы өмір құбылыстарын суреттеудегі мүмкіндіктері зор. Ол болып жатқан жағдайларды бақылап, бейнелі суреттеумен қатар, әлемнің қыр-сырын, оның қайшылықтары мен бірлігін, сан алуан сапалық өзгерістерін, шексіздігін тереңірек тануға, жан-жақты, эпикалық кендікпен суреттеугесептігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ерубасев, С. Менің құрдастарым. – Алматы : Атамұра, 2003. – 176 б.
- 2 Бельгер, Г. Дидардың гүлдері мен кітаптары // Azamat. – 2009. – № 13(56). – Б. 13.

3 **Бөпежанова, Ә.** «Гүлдер мен кітаптар» – мәдениет құбылысы немесе Дидар Амантайдың жаңа романы туралы // Қазақ әдебиеті. – 2005. – № 36 (2936). – Б. 12.

4 **Амантай, Д.** Гүлдер мен кітаптар. Роман. – Алматы : Арман-3, 2003. – 108 б.

5 **Майтанов, Б. Қ.** Қазіргі қазақ прозасындағы жаңашыл баяндау үрдістері // Евразия. – 2005. – № 2. – Б. 52-65.

Материал 19.02.15 баспаға түсті.

К. Т. Жанузакова

Особенности монтажной композиции в художественном произведении

Казахский государственный
женский педагогический университет, г.Алматы.
Материал поступил в редакцию 19.02.15.

К. Т. Zhanuzakova

Peculiarities of the mounting composition in artwork

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.
Material received on 19.02.15.

Статья посвящена проблеме монтажной композиции. Возникший в киноискусстве термин «монтаж», перекочевав в литературоведение, несколько изменил свое значение. Им обозначается способ построения литературного произведения, при котором преобладает прерывность (дискретность) изображения, его «разбитость» на фрагменты. Монтаж при этом связывается с эстетикой модернизма. Монтажная композиция исследуется на примере романов С. Ерубаева, Ч. Айтматова, Д. Амантая.

The article deals with the problem of mounting composition. In cinema, the term «mounting», having moved to literary criticism, somewhat changed its value. It is a way to build a literary work in which prevails the discontinuity (discretion) of the image, its «division» into fragments. The mounting is associated with the aesthetics of modernism. Mounting arrangement is investigated on the example of novels by S. Erubaev, Ch. Aitmatov, D. Amantay.

ЭОЖ 82:801.6; 82-1/-9

Қ. Т. Жанұзақова¹, Б. Ш. Қожекеева²

¹ф.ғ.д., қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, ²ф.ғ.к., қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МИФОЛОГИЗМ

1970 жылдардан бастап қазақ әдебиетінде аңыздық желі, мифологиялық сюжеттер, мотив пен образдар қазақ қаламгерлерінің шығармаларында жиі қолданылып, көркемдік ізденістердің күрделі де белсенді процесі жүрді. Мақалада прозалық шығармалардың көркемдік жүйесіндегі мифтік сюжеттердің, сарындардың, образдардың қызметі қарастырылады. XX ғасырда қазақ әдеби процесінің дамуында діни-мифологиялық мотивтердің ықпалы зор болғанымен, оның дамуы біркелкі болмағаны, оған әсер еткен факторлар тұжырымдалады.

Кілтті сөздер: мифопоэтикалық форма, миф, аңыз-әңгімелер, сюжет, мифологема.

Мифопоэтикалық форма – қаламгерлік шығармашылықтың жемісі, көркемдік мүддеге қызмет ететін эстетикалық құрал. Миф алғашқы танымдық форма деп танылуымен қатар, оның көркемдік тініндегі қиял байлығы мен ой шеберлігі суреткерлерді таң қалдырмай қоймайды. Мифтің көмегімен әдебиеттанушылар әдеби тектер мен әдеби процестің заңдылықтарын түсіндіріп қана қоймай, жеке әдеби шығармалардың ерекшеліктерін тануға ұмтылуда. Осы орайда миф поэтикасын зерттеуші Е. М. Мелетинский XX ғасыр әдебиетінде мифті саналы түрде дәстүрден тыс, шартты сипатта, яғни оның «рухын» қолдану басым сипат алғанына назар аударады [1, 280 б.].

Мифология ұзақ уақыт бойы дәстүрлі көркемдік ойлау жүйесінде дайын көркем форма ретінде қызмет етіп келеді. Адамзат тәжірибесінің «түйіні» болып табылатын ондағы мазмұн байлығы, мифтің универсалды қасиеті, синкреттілігі әр түрлі бағытта қалам сілтеген қаламгерлерді ғасырлар бойы қызықтырып келеді. Көркем туындылардағы мифтік сюжеттер ежелгі мәдениеттің философиялық концепцияларын синтездеуге мүмкіндік береді. Халық қазынасында жалпы адамзаттық идеялар мен адамгершілік мәселелер бой көрсетіп, бүгінгі заманның ділгір мәселелерімен үйлескендіктен, жазушылар да осынау сарқылмас бастауларға бет қойды.

Мифтік аңыз-әңгімелер, фольклорлық дәстүр қазақ әдебиеті үшін кашанда сарқылмас бастау болды. Сол себепті көркем әдебиеттің даму

тәжірибесінде мифтік сюжеттерді, аңыз-әңгімелерді әдеби шығармада қажетіне қарай пайдалану ежелден бар үрдіс. Шығыстың, қазақтың поэтикалық ойлау жүйесінде сөз зергерлерінің мифологиялық бастаулардан тірек іздеуі жиі байқалады. Аңыздардың жалпыадамзаттық мазмұны мен терең философиялық астарын алған ашқандардың бірі – Абай. Оның «Ескендір», «Масғұт» атты романтикалық поэмаларында алғаш рет мифологеманы батыл қолданады. Әрине, мифологизмнің терең бастауы ауыз әдебиетінің, халық поэзиясының терең қойнауларында жатыр.

Қазақ прозасында өзгеше бітімді миф-аңыздардың бой көрсетуі жазушылар шығармашылығындағы ерекше бір құбылыс болды. Әрине, ХХ ғасырда қазақ әдеби процесінің дамуында діни-мифологиялық мотивтердің ықпалы зор болғанымен, оның дамуы біркелкі жүрген жоқ. Мифологиялық желі ХХ ғасыр басындағы әдебиетте жақсы көріне бастады да, 1930-60 жылдар аралығында әдебиетте үстемдік еткен идеологиялық себептердің салдарынан үзіліп қалды, кейіннен 1970 жылдардан бастап қазақ прозасындағы осы сабақтастықтың қайта жалғасты. Аңыздық желі, мифологиялық сюжеттер, мотив пен образдар ірі суреткерлер шығармаларында жиі қолданылып, көркемдік ізденістердің күрделі де белсенді процесі жүрді. Қазақ әдебиетіндегі мифопоэтикалық дәстүр мен діни-мифологиялық, аңыздық сюжеттердің типологиялық, тарихилық тұрғыдағы көркемдік функциясын зерттеген еңбегінде А. Жақсылықов қазақ әдебиетінде мифопоэтикалық ойлау дәстүрінің генетикалық тұрғыдан сабақтастығы үзілмегенін, ол дәстүрдің А. Иассауи (12 ғ.), Асан қайғы (15 ғ.) шығармаларынан қоса алғанда ХХ ғасырдың басына дейін жалғасқанын дәлелдеп көрсетеді. Зерттеушінің тұжырымдауынша, бұл эстетикалық сабақтастық большевиктік идеология және әдебиеттегі репрессиялық тазалаудың, отызыншы жылдардың басында социалистік реализм әдісінің директивті енуінің нәтижесінде ғана үзіліп қалды да, тек жетпісінші жылдардың басында қайта жалғасын тапты [2, 317 б.].

Шын мәнінде, қазақ прозасында парадигматикалық ассоциативті мифопоэтикалық ойлау жүйесінің алғашқы формалары, сюжетті фольклорлық мотивтермен көмкеру С. Сейфуллин, С. Ерубаев, М. Әуезов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов шығармаларында айқын көрінді. Болмысты бейнелеудің тәсілі ретінде мифопоэтикалық архетиптерді қолдану – М. Әуезов поэтикасы ерекшеліктерінің бірі. М. Әуезов романтикалық стилінің басты ерекшелігінің бірі де мифологиялық және эстетикалық бастаулардың бірлігінде жатыр. Жазушы романтизмнің бастауы – көне түркілік эпикалық дәстүр. М. Әуезов шығармаларындағы мифопоэтикалық архетиптерді қарастыру қазақ прозасының 20-30-шы жылдарындағы романтикалық стилді бағамдауға мүмкіндік береді.

Сюжетті фольклорлық мотивтермен әдіптеу 1940-50 жылдар прозасында көрініс берді, алайда ол қосымша этнографиялық материал деңгейінде қолданылып, сюжетті қосымша желілермен күрделендірген жоқ.

Қазақ көркем сөз өнерінің хас шебері М. Әуезовтің алғашқы туындыларындағы романтикалық тенденциялар, эпикалық метафоризм 1960-70 жылдары Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков, М. Мағауин, Д. Досжанов, О. Бөкеев, С. Санбаевтың прозалық туындыларында ежелгі фольклорлық-мифологиялық мәдениетпен сабақтастығын, байланысын жалғастырып, қайта жаңғырады. Қазақ прозасындағы мифологизм М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, т.б. қаламгерлер туындыларынан нәр ала көктеп, көркемдік көкжиегін кеңейтті, қазіргі қазақ әдебиетіндегі мифопоэтикалық формаларды қолдану дәстүрі күрделене түсті. 1960-70 жылдардан бастап қазақ суреткерлері фольклорлық мұраларға, сол арқылы мифопоэтикалық архетиптерге жиі назар салатын, алайда әлеуметтік-тарихи контексттің сан алуан болуына байланысты ол да түрлі сипат алып отырды.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының құрылымында фольклорлық және мифопоэтикалық мотивтер кездеседі. Миф пен аңыз роман-эпопеяның көркемдік құрылымында сюжетті көмкеруші қызметінде, эпикалық фонды жасау тәсілі ретінде қолданылады, негізінен, ол кейіпкердің, Абайдың поэтикалық ойлау жүйесін сипаттайды. Осының өзі Абай туралы бірінші кітабы жарияланған ұлы суреткердің соңына жауларының шырақ алып түсуіне мұрындық болды.

Аңыздар мен мифтерді көркем туындыда әдеби тәсіл ретінде қолдану 1970 жылдарынан бастап күшті қарқын алды. Осы кезеңде мифологема өз дәуірінің тақырыбын идеялық-образдық тұрғыдан шешу құралы ретінде батыл қолданады. ХХ ғасырдың екінші жартысында, әсіресе 60-70 жылдардан бастап қазақ прозасында мифтік аңыз-әңгімелерге, тәмсілдерге деген ықылас, фантастикаға, философиялық пайымдауларға, қиял-ғажайыпқа деген құштарлық осы дәуір әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін белгіледі. Қазақ жазушыларының мифологиялық мотивтер мен образдарды жиі қолдануының бірнеше себептерін айқындауға болады.

Біріншіден, кеңес әдебиетінде кей зерттеушілердің атап көрсеткеніндей, қаламгерлердің мифтік бастауға ден қоюы – өз дәуірінің көкейкесті мәселелерінен қашуы емес, керісінше, сол қоғам жүзеге асып жатқан саяси, экономикалық, рухани өзгерістерді қабылдай алмаудан, жалпы қоғамдық ахуалға наразы болудан туындап жатты. Қазақ қаламгерлері адамзаттың балаң кезінен жасаған рухани дүниесі боп саналған мифтер мен мифтердегі образдылықты жаңа көркемдік мақсатқа ғана емес, дәуірінің өзекті мәселелерін шешуде, өздерінің көңілі толмаған жағдайдан шығудың жолын қарастыруда өзгеріске ұшыратып пайдаланды. Олардың өткен тарихқа мойын бұруы өздері ғұмыр кешіп отырған уақыттың маңызды, дәуірлік, мәңгілік

мәселелеріне деген қызығушылықтан туып жатты. Миф арқылы тарихи дәуірдің рухани дамуындағы басты ерекшеліктерді ашып көрсетуге болады.

Екіншіден, қазақ қаламгерлерін мифтің романтикалық пафосы, эмоционалдық және эстетикалық қуаты, экспрессивтік тіл көркемдігі, т.б. қызықтырды. Қаламгерлер мифологиялық сарындар арқылы жинақталған символдық бейнелерді жасауға ұмтылды. Сонымен қатар олар дәуірдің рухын бейнелейтін өздерінің мифтік образдарын жасады. М. Жұмабаев шығармаларындағы Қойлыбайдың қобызы, Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы мұнара, С. Санбаевтың Ақ аруанасы, Бекет бақсысы, О. Бөкеев шығармаларындағы Бура, Кербұғы бейнелері хақында осыны айтуға болады. Олар халықтың өткеніне, рухани мұрасына айрықша мән беріп қана қоймай, өз мифологиясын жасай алатынын дәлелдеді. Қазақ қаламгерлері мифтің шығармашылық потенциалын, оның адамзат үшін уақыттан тыс мәнін белгіледі. Осының негізінде мифтік сюжеттердің жаңғырып, жаңарып, авторлық мифология дәрежесіне жету құбылысы аңғарылды.

Ғылыми-техникалық даму мифтік шығармашылыққа жаңа тақырыптар берді. Осы тұстағы қазақ жазушыларының тарихи романдармен қатар, бүгінгі күн тынысын бейнелейтін символдық астарлы мәндегі әңгіме, повестерде, хикаяттарда, күй аңыздарында, т.б. прозалық туындылар түрлерінде аңыз жаңаша қолданыс тапты. Олардың қатарына қазақ әдебиетінде Ә. Әлімжанов, Ә. Кекілбаев, С. Санбаев, Д. Досжанов, О. Бөкеев, М. Ысқақбай, С. Смағай, Д. Досжанов, т.б., шет елдер әдебиетінде – В. Быков, В. Астафьев, Р. Гамзатов, Ш. Айтматов, О. Чиладзе, Г. Мотевосян, А. Ким, В. Белов, т.б. қаламгерлерді жатқызуға болады.

Мифопоэтикалық форманы пайдалану қазақ прозасындағы көркемдік ізденістердің күрделі де белсенді әрекеттеріне бастады. 1960-70 жылдардан бастап социалистік реализм қазақ жазушыларының талабына толық жауап бере алмағандықтан, әдебиетте өзгеріс, өзгеше рух тілеген жаңа эстетикалық жағдай қалыптасты. Мифологизм социалистік реализм канондарын бұзып, жаратылыс жұмбағы мен өмірдің мәнісі туралы философиялық ой айтудың тәсіліне айналды. Қазақ қаламгерлері өз шығармашылықтарында аңыздарды, фольклорлық үлгілерді тұжырымды пайдалана білді. Олар өзінің өмірлік ұстанымына, адамгершілік өлшемдері мен көзқарастарына мифологиялық бастаулардан бағдар іздеді. Өздерінің шығармашылық жолында фольклорлық бастауларға ден қойып, мифтердің сұлу поэтикалық тіліне, экспрессивтік көркемдігіне жүгінді. Қазақ суреткерлері алыптар салған соқпақты кеңейтіп, мифологизмге жаңаша жинақтаушылық сипат берді. Ә. Кекілбаев, С. Санбаев, О. Бөкеев, М. Ысқақбай, Ә. Әлімжанов, Д. Досжанов, т.б. қаламгерлердің стилі мен көркемдік ойлау жүйесінде мифологизм толымды сипатымен, өзіндік ерекшеліктерімен көрінді. Олар аңыздық прозаның айшықты үлгілерін жаңа мазмұндық формада қолданғанын көреміз. Мифтік шығармашылық

көркем шығарманың стильдік ерекшелігін, құрылымдық мәнін, идеялық, эстетикалық әсерін ұтымды бейнелеуге ықпал етеді.

Мифтік шығармашылықтың көркем әдебиетте тамырын тереңге жібере бастауы 1980 жылдардағы әдеби сында көп айтылып, қызу талқылау нысанына айналды. Бүгінгі күнге дейін бұл мәселе әлі жан-жақты зерттеліп біткен жоқ деп айта аламыз. Әсіресе, 1970-80 жылдары мифтердің қолданылу ерекшеліктеріне байланысты сыни-теориялық мақалаларда бұл мәселе пікірлер айтысын тудырды. Қазіргі көркем прозада мифтік сюжеттер оқиға құрылымына жиі кірістіріледі. Мифтік шығармашылықты әдеби шығармалардың көркемдік тініне тамызып болса да пайдалану бұрыннан бар екенін жоғарыда айтып өттік. Тек басты мәселе мифтің қолданылу үлесінде. Мифтік шығармашылық бір әдебиетте көбірек, екіншісінде азырақ мөлшерде, түрлі көркемдік функциялар атқарып көрінуі ықтимал.

Кенес әдебиетінде дәуірлеген социалистік реализм әдісі тұйыққа тірелгенде, жазушылар мифтік шығармашылықты дүние, болмыс туралы ой толғаудың тәсіліне айналдырды. Қазақ жазушылары адам мен әлемнің сырын бейнелеуде қалыпты формалардан бас тартты да, оны философиялық пайымдаулар мен мифологиялық таным тұрғысынан игеруге күш салды. Қазақ әдебиетінде мифті тудырушы жазушылардың алдыңғы қатарындағы Ә. Кекілбаевтың («Дала балладалары», «Аңыздың ақыры»), О. Бөкеевтің («Қар қызы», «Мұзтау»), С. Санбаевтың («Аңызды аңсағанда», «Көп-ажал»), М. Ысқақбай, т.б. шығармалары ерекше «ойындық» стилімен, жанрлық шекараларының бұлдырлығымен, бұрынғы эстетикалық және идеологиялық қалыптың шеңберінен шыға білу қасиетімен ерекшеленді. Мұндай ортақтық жазушылардың белгілі бір мәдениеттің, белгілі бір тарихи дәуірдің құбылысы болуымен де байланысты болды. Қазақ қаламгерлері мифопоэтикалық пішіндерді адам өмірінің мәні мен мағынасы, жұмбақ жаратылыстың адам санасына бағынбас өзіндік заңдылықтары хақында философиялық ой толғаудың құралы ретінде қолданып, мифтің өрісін кеңейтті.

Зерттеуші В. Хализевтің тұжырымдауынша, қазіргі прозадағы неомифологизм ертедегі мифтердің тарихи, дәуірлік, тұрақты қасиеттерінен айырылған. Жеке авторлық мифологияның, бұрынғы көне мифтердің өздерінің дәуірлік ерекшеліктері мен ұлттық бояудың сан алуандығын сақтай отырып, «еркін сыну» процесі жүрді, яғни бүгінгі күннің елегінен өтіп, жаңа қырынан көрініс берді; өткен мифология мұнда жазушының өзін-өзі бейнелеуінің, өзін ашуының мақсаты мен міндеттеріне бағынады [3, 138 б.]. Осы ретте әлем әдебиетінде Т. Маннның («Иосиф және оның ағалары»), М. Булгаковтың («Мастер мен Маргаритасы»), Р. Рилькенің («Орфейге сонеттер») туындыларын атауға болады. Аталған авторлардың шығармалары адамзаттың көпғасырлық діни және мифтік шығармашылық тәжірибесінің шығармашылық мұралары болып табылады.

Мифологизм халық бойында ғасырлар бойы жинақталған көркемдік танымды, рухани ізденістерді жеке тұлғаның, адамның жұмбақ болмысы арқылы өткізіп, бүгінгі күннің тәжірибесімен, өмір құбылыстарымен синтездеп қорытты. Көркем шығармада қактығыс адам мен адам арасында ғана емес, адам мен өркениет, адам мен табиғат арасында өтеді. Суреткер қоғамдағы әлеуметтік кеңістіктен гөрі ад амгершілік-рухани кеңістікке ден қояды және жеке тұлғаның ішкі әлемі күрделі рухани құрылым ретінде қарастырылады. Қаламгерлер өмір шындығын суреттеуден, біртіндеп өмірдің мәні мен жаратылыс жұмбақтары туралы ой толғауға ойысты. Қазақ прозасында рухани түлеу, рухани жаңғыру тақырыбы тереңдей түсті.

Қазіргі әдебиетте миф уақыт өте келе тарихи сенім-нанымдардың қарапайым формасы болудан қалды. Мифтегі шынайылық қазір тарихи шынайылықпен қатар қойылады. Миф құндылығының ерекше табиғаты бар, ол философиялық танымға да, поэтикалық шығармашылыққа да жақын. Бұл орайда шынайылықты, ақиқатты талап ету сақталады, алайда мифті шынайы болмыспен қатар қойып, сабақтастырғанда логикалық және хронологиялық сәйкестіктер өнерге тән заңдылыққа байланысты поэтикалық сәйкестіктермен ауыстырылады, соның нәтижесінде миф ең жоғарғы дәрежесіндегі адамдық, сонымен қатар көркемдік құндылыққа, маңызға ие, өйткені оның бойында фантазияның, көркемдік қиялдың қызметі ерекше.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа. – М. : Наука, 1976. – 407 с.

2 Жаксылыков, А. Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис: дис. ... докт. филол. наук: 10.01.08. – Алматы, 1999. – 348 с.

3 Хализев, В. Теория литературы. – М. : Высшая школа, 2002. – 437 с.

Материал 19.02.15 баспаға түсті.

К. Т. Жанузакова, Б. Ш. Кожжекеева

Художественный мифологизм в казахской прозе

Казахский государственный
женский педагогический университет, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 19.02.15.

K. T. Zhanuzakova, B. Sh. Kozhekeeva

Artistic mythologism in Kazakh prose

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.

Material received on 19.02.15.

Начиная с 1970 годов идет процесс активного взаимодействия казахской прозы с разнообразными формами мифомышления. В статье рассматриваются мифопоэтические формы в художественной системе произведений. Художественный мифологизм свойственен произведениям, созданным в русле различных творческих методов, направлений и стилевых течений. Перспективной стилистической тенденцией в литературе 70 годов предстало, мифотворчество – апелляция к духовному и эстетическому опыту национального и мирового мифа. В статье определяются факторы, повлиявшие на развитие мифопоэтического мышления в литературном процессе XX века.

Since 1970, the active cooperation of Kazakh prose with various forms of mythologism is carried out. The article deals with the mythology poetic form in the art system works. Mythologism is typical of art works, created through a variety of creative methods, directions and stylistic trends. Forward-looking style trend in literature of 70s, appeared myth-making as an appeal to the spiritual and aesthetic experience of national and world of myth. The article considers the factors for the development of mythology poetic thinking in literary process of the 20th century.

УДК 821.0:512.122 (075.8)

Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²

¹д.ф.н., профессор, ²к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ПОНЯТИЕ «ЛИТЬСЯ», «СТРУИТЬСЯ», «НОЧЬ», «УТРО» В СТИХОТВОРЕНИЯХ МАШХУРА ЖУСИПА

В данной статье рассматриваются понятия такие как «литься», «струиться», «ночь», «утро» в стихотворениях Маишхура Жусипа.

Ключевые слова: образ, лирика, тюркская литература, стиль, жанр.

Образцы употребления слов «литься», «струиться» («төгу», «тасу») представляют собой симбиоз традиций мусульманской тюркской литературы, национального колорита и индивидуального стиля. Вначале приведем примеры со словом «төгу»:

А в день полнолуния весь мир озарит, -
Она для людей, словно светоч, горит.
Юсуф Баласагуни – XI в. [1, с. 80].

(«Айтолдыны еттім жыр-мархаббатты,
Нұрын төккен бақыттың, шапағаттың»).

1. Құрмет кылса үлкендерге өзінен,
Кішілерге мейірім төксе сөзімен.
Там же. [1, с. 112].

2. Адам – білсең – үй: түн түнеп түнерген,
Ақыл ғана жарық төгіп жіберген.
Там же. [1, с. 205].

3. «Инна фатханы» оқып мағына білдім,
Нұрын төкті: естен танып дидар көрдім.»
Кожя Ахмет Яссауи – XIII в. [2, с. 19].

4. Сахарда көктен жаннат қақпасы ашылар,
Сүйген құлға нұр төгілер сахар уақты ішінде.
Там же. [2, с. 116].

5. Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған.
Бухар Калкаманулы – XVIII в. [3, с. 130].

6. Неужель аргамак боевой,
Оказавшись над пропастью скал,
Озираясь, как робкий конь,
Будет легкий искать перевал?
Махамбет Утемисов – XIX в. [4, с. 96].

(«Қырдан қиқу төгілсе,
Еділге таман үңілсе,
Арғымақтың баласы
Шабушы еді безектеп»).

7. Землю очень искусно украсил творец,
Дарит свет – благодать наших темных сердец.
Абай Кунанбаев – XIX в. [5, с. 156].

(«Безендірген жер жүзін тәңірім шебер,
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер»).

8. Сол қызға төккендіктен Хақ өз нұрын,
Диуана салған Әдхам көздің қырын.
Машхур Жусип [6, с. 142].

9. Февральдың он алтысы деген күні,
Құдайдың мол төгілген көрдік нұрын.
Там же [6, с. 178].

10. Өз атасы Шорекем
Атадан жетім қалыпты.
Аузынан дүрлер төгіліп,
Шам-шырағы жаныпты.
Там же [7, с. 39].

11. Мәшһүрдің дүр төгілер тандайынан,
Пендені Хақ жарылқар қандайынан?!
Там же [8, с. 104].

12. Көп ізлеп хан ордасын Мәшһүр тапқан,
Сөйлесем, дүр төгілген тіл мен жақтан.
Там же [8, с. 221].

Как мы видим, слово «литься, струиться» используется акынами в переносном значении: безмерная помощь Всевышнего человеку. А в творчестве Машхур Жусипа это слово используется для выражения давления над мусульманством, отчаяния лирического героя по этому поводу, его готовности к любым трудностям. Тем самым, акын развивает идею справедливости, свободы и чистоты помыслов. Эта особенность ярко выражается в следующих примерах:

Құтылды Елік бейнетінен тірліктің,
Көңілі тасып, татып балын бірліктің.
Юсуф Баласагуни – XI в. [1, с. 200].

1. Елік болса, тасқын судай тасады,
Тәңірді ойлап, шүкіршілік жасады.
Там же.

2. Дүниеқоңыз, пасықтардан бойыңды тый,
Бойым тыйып, дариядай тастым, міне.
Кожя Ахмет Яссауи – XIII в. [2, с. 18].

3. Қырық алтымда зауқым асып толып тасты,
Рахметіңнің нұры тамып, шайтан қашты.
Там же [2, с. 30].

4. Жеткенін кәріліктің ескермейді,
Көңілі өсіп, мейманасы тасқан адам.
Шал Кулекеулы – XVIII в. [3, с. 178].

5. Кешегі жүрген Ысқақ судай тасып,
Ажалдан құтылар ма адам қашып?
Өлерін бұл аурудан білгеннен соң,
Сөз айтқан жаранларға ғарыздасып.
Машхур Жусип [6, с. 92].

6. Өнерім, сөз сөйлесем, судай тасқан,
Сөзім бар тасқандардың көңілін басқан.
Мұбарак ғазизлардың көрдім жүзін,

Жерінен жүрген-түрған шайтан қашқан.

Там же [6, с. 126].

7. Біздің жер мархабаттан қашық жатыр,

Хайласы хакімдердің асып жатыр.

Халқына мархабатлы сөзін айтып,

Мейірі патша ағзам тасып жатыр.

Там же [8, с. 6].

8. Бұлақ деп судың көзін ешкім ашпас,

Екпіндеп өзі тасып, шашылмаса.

Ерлерге жай жатумен қайрат кірмес,

Ғалідей орда жатып ашынбаса!

Там же [8, с. 26].

9. Қағба[ға] жер ортасы, барар Мекке,

Ойна[п] – тасқан көреді көп мереке.

Сөйлейін Жақып сұлтан атаңызды,

Ту болған Орта жүзге жалғыз жеке.

Там же [8, с. 216].

10. Ит дүние жарға ойнаған лақтайсың,

Толқыған, кетерінде, сынаптайсың!

Алланың береріне кез келсе егер,

Тасыған таудан аққан бұлақтайсың!

Там же [8, с. 226].

Анализ приведенных примеров показывает, что употребляя слово «литься, струиться», акыны выражали не только настроение и чувства героя, но и старались передать особую силу, любовь Всевышнего к своему рабу божьему. В творчестве Машхур Жусипа, творившего в условиях колониального давления, воздействующая сила этого эквивалента особенна. К примеру, в начальном отрывке мирской жизни противопоставляется иной мир, смерть. Во втором отрывке талант человека и его постоянная реализация спасает человека от вступления на неправильный путь. В третьем примере мы видим, что благородство повелителя не дает осуществиться коварным планам некоторых людей. В следующем отрывке автор подчеркивает, что человек сам своими благими деяниями может сделать себе светлое будущее. Последний пример повествует о том, что брэнная, преходящая жизнь обманчива. Эту жизнь Машхур Жусип называет «проклятым веком» («ит дүние»). Это – век странствующих теней, // Век праздной сытости и пустых идей. // Век потерь и метаморфоз друзей, // Век беде аплодирующих людей. Все это свидетельствует о том, что Машхур Жусип продолжил мусульманские традиции и в то же время внес свою окраску, который определил индивидуальный стиль акына. Говоря о стиле Машхур Жусипа, следует обратить внимание на использование символа. В этом контексте

заметим, что в художественной литературе средство выразительности не встречается в «чистом виде». В одном средстве имеют место несколько художественно-изобразительных средств. К примеру, исследователь Л. Мусалиева, приводя в примерах словоупотребление Абая «жастықтың оты қайдасың», пишет: «Есть вероятность предположения, что дааная распространенная метафора может выступать и как символ» («...бөлініп көрсетілген метафораларды метафора – символ деп жорамалдауға негіз бар ма деп ойлаймыз») [9].

В книгу Машхур Жусипа «О целях, к которым идут всю жизнь» («Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз»), изданной в 1907 году в городе Казани, включено стихотворное произведение, начинающееся со строк «Живу один я на белом свете» («Жалғанда таппай бір жан жалғыз жүрдім»). Это произведение было опубликовано в газете «Қазақ әдебиеті» (7 июня 1985 г.) под названием «Слепой, глухой и раздетый» («Соқыр, саңырау, жалаңаш хикаясы»), позже включено в Сочинения Машхура Жусипа (2-том, 2003 г.). Здесь слепой видит сквозь землю даже муравья, а в быту, в жизни брэнной он не видит. А глухому нипочем шумы, грома раската. Однако читал он мысли и шепот ловил любой, даже тот, что издавали под землей. Мы хотим сказать следующее: вопросы ограничения в видении, не видеть и не слышать то, что нужно народу, берут свое начало в мусульманской восточной литературе. Машхур Жусип также продолжает эти традиции:

Соқырға бар тіліммен айттым,

Хақиқат сөзбен наданды сөктім.

Кожа Ахмет Яссауи – XIII в. [2, с. 120].

1. Білмеген соқыр,

Қайғысыз отыр,

Тамағы тойса жатуға.

Абай Құнанбаев – XIX в. [5, с. 122].

2. Күнелтім бір үй толған соқыр бағып,

Оған мен жаранамын қалай жағып.

Машхур Жусип [6, с. 101].

3. Соқырлар қайдан білсін көз қадірін,

Танитын жан қайда бар сөз қадірін?!

Там же [8, с. 263].

4. Жамандыққа келгенде, білгіш-ақпыз,

Құлақ-саңырау, көз соқыр-жақсылықтан.

Там же [8, с. 264].

5. Дүниенің ыстықтығы сондай тәтті,

Көзді-соқыр, құлағын саңырау етер.

Там же [8, с. 268].

Итак, в лице слепого представляются люди, которые невидимое видели зрачком, то есть люди, не понявшие жизни суть, люди, не нашедшие свой путь.

Перед нами были образцы, в которых расширяется значение слова на основе переноса. Рассмотрим символы «ночь» («түн») и «тан» («утро»):

Жасыл көкті безендірдің жұлдызбен,

Қара түнді жарық еттің күндізбен.

Юсуф Баласағуни XI в. [1, с. 52].

1. Кеткен күндер оралмайды қасыңа,

Өткен-өтті, төнді түндер басыңа.

Там же [1, с. 155].

2. Бүгін мені есіңе алып, шақырдың,

Үміттендім, көңілімде таң атырдың.

Там же [1, с. 184].

3. Қиямет күн ғарасат таңы атары бар,

Айқай-ұйқай зар жылайтын күндері бар.

Кожа Ахмет Яссауи – XIII в. [2, с. 89].

4. Көңілімнің күні өшкен соң,

Қайғылы қара болар түн.

Абай Кунанбаев [5, с. 242].

5. Білсін елім, білемін атар таң барын,

Жалтылдап алмас, сермелер күрес қанжары.

Габдолла Токай – 1912 г. [10, с. 16].

6. Түні өтіп, бұ жалғанның таңы атқан соң,

Белгісіз боларымыз қандай жайда?!

Машхур Жусип [6, с. 123].

7. Бір жарық түн басыңа таң атады,

Мейлің - Ай, мейлің Күн бол, - бір батады.

Там же [8, с. 145].

В этих примерах «ночь» («түн») выступает в качестве символа неграмотности, невежества и неравенства, а «утро» («таң») – это символ свободы и образованности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Жүсіп Баласағұн**. Құтты білік. – Алматы : Жазушы, 1986. – 616 б. (Ауд. А. Егеубаев).

2 **Қожа Ахмет Иассауи**. Диуани Хикмет. – Алматы : Мұратас, 1993. – 262 б.

3 XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 240 б.

4 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. – Павлодар : ЭКО, 2003.

5 Абай. Шығ., 1-том. – Алматы : Ғылым, 1977. – 454 б.

6 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. – Павлодар : ЭКО, 2003. – 436 б.

7 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 2-том. – Павлодар : ЭКО, 2003. – 384 б.

8 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 4-том. – Павлодар : ЭКО, 2004. – 535 б.

9 **Мұсалиева, Л.** Троп түрлерінің байланысы. // Қазақ тілі мен әдебиеті 4, 1995. – Б. 70.

10 **Габдолла Токай**. Көңіл жұлдызы. – Алматы : Жазушы, 1986. – 180 б. (Ауд. Төкен Әбдірахманов).

Материал поступил в редакцию 10.02.15.

Н. Қ. Жүсіпов, М. Н. Баратова

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «төгу», «тасу», «түн», «таң» ұғымдары

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ. Материал 10.02.15 баспаға түсті.

N. K. Zhussupov, M. N. Baratova

The concept of «flow», «trickle», «night», «morning» in the poems of Mashkhour Zhussip

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar. Material received on 10.02.15.

Мақалада Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «төгу», «тасу», «түн», «таң» ұғымдары жан-жақты қарастырылады.

This article discusses the concepts such as “flow”, “trickle”, “night”, “morning” in the poems of Mashkhour Zhussip.

А. Ф. Зейнулина¹, С. С. Асенова²

¹ф.ғ.к., профессор, ²С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕРМИНДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ МӘНІ

Аталмыш мақалада авторлар шетелдік терминдердің қазақ тіліне аударылу кезіндегі туындайтын мәселелері қарастырған.

Кілтті сөздер: терминдер, мағыналық мән, энергетика саласы, ұлттық тіл, агломераттану, металл.

XXI ғасырдағы зор ғаламдық өзгерістер өнеркәсіп аясына әсер тигізетіні күпия емес. Адам өмірімен қатар жүру үшін бұл жаңашылықтарды меңгереді. Бүкіл әлемде көптеген жетекші салалардың бірі – энергетика. Осы саланың терминологиясы күннен күнге қажетті боп барады. Және де қазіргі жағдайда маңызды маңызды мәселеге айналуда. Оның себебі, тек қана мамандар зауыттарда ғана емес, үйдегі техниканы қолданған қарапайым халық пайдаланып жүргендіктен. Әдеттегідей, бұл шетелдік өндірісшінің техникасы, олардың техникалық құжаттамалары, жөндеу үшін әртүрлі ұсынымдардың саны өсуде таңданатыны жоқ.

«Термин» мағынасын көптеген ғалымдар өзінше түсіндірді:

«Термин дегеніміз – сол ұлттың, сол тілдің сөзі, сол тілдің сөз тіркестері, бір сөзбен айтқанда – ұлттық тілдің бірліктері», – белгілі ғалым Байынқол Қалиев деді.

Ал «термин» деген ұғымның өз басына келсек, күні бүгінге дейін бұл жайлы бірыңғай пікір қалыптаса алмай келеді, – Ө. Айтбаев деді.

«Термин» – бұл арнаулы қолданыс саласындағы ғылыми немесе өндірістік-технологиялық, ұғымның атауы болып табылатын және дифинициясы бар сөз немесе сөз тіркесі.

Ғылыми анықтағыш еңбегінде термин жөнінде мынадай анықтама береді, термин рим мифологиясында шекара құдайы және ол «шекара», «шек» деген ұғымды білдіретін латын сөзі.

Термин (ағыл) дегеніміз арнайы ұғымдар мен арнайы заттарды дәл белгілеу үшін жасалған (қабылданған, енген және т.б) тілдегі арнайы сөздер мен сөз тіркесі. Қазақ Совет энциклопедиясында да негізінен осы типтес анықтама берілген: «Термин, атау-ғылым сол сияқты тұрмыстың белгілі саласындағы ұғымдарды дәл атау үшін жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестері. Сонымен «термин (латын. terminus – шек, шеті, шекарасы деген

мағынада) – ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер. Әр ғылымға аса қажетті басты ұғымдарды, негізгі ұғымдар жүйесін дәл анықтап беретін сөздерді – қалыптасқан терминдерді орнымен қолданудың үлкен танымдық мәні бар. Әдетте тілдегі қандай сөз болсын көп мағыналы болып келеді де, оның мағыналық шегі айқын болмай, жылжымалы болады. Ал ғылыми ой-пікірді дәл білдіру үшін сөздік мағынасы тұрақты, айқын болуы қажет. Сондықтан термин сөздің мағыналық шегін дәл белгілеп, сөзді сол нақтылы бір мағынада ғана алып қолдану арқылы жасалады» т.с.с. Ал терминология – терминдер саналы икемдеуге және реттеуге оңай көнімді лексиканың ерекше секторын құрайтын, өндірістің, қызметтің, білімнің сапасындағы терминдердің жиынтығы. Туыстық терминдері - адамдардың бір-бірімен туыстық атаулары.

Қазақ тілінің терминологиялық жүйесін жаңа қалыптастыру энергетика, металлургия мен техниканың әр алуан саласының негізгі тілдік тамыры – терминдердің төл төлдің өз әулетіне негіздей отырып жасау бүгінгі таңда дау туғызбайды. Дегенмен, салалық терминдерді, тәржімалау баламасын дұрыс табу, «қазақшаландыру» бағдары бойынша, осы бетбұрыстық екпінмен ертең болашақ мамандарға күлкілі болып жүрмейік.

«Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі дара сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін алмастыра-алмастыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан, мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын, қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болады», – деп біздің ұлы ағартушымыз Ахмет Байтұрсынов терминология проблемасы туралы ой тұжырымдаған.

Расында да, қазіргі таңда біздің бай қазақ тілінен терминдерді теріп, қазақшаға аударуға қажеттілігі туады. Әдетте терминдердің қазақша нұсқасын тапсақ та, одан басқа өзекті мәселелер бар болуда. Мысалы, оларды халық арасында қолданысқа енгізу. Аударылған терминдер өзінің табиғатына мен тағылымына айрықша мән беріп, өзінің көркемдік-эстетикалық құндылығын қамтып көрсетуі керек.

Соның бірі – Қазақстанда энергетикалық терминдердің қазақ тілінде қолданысына дұрыстық туралы ой қозғассақ. Мысалы, агломерация мен утилизацияға азды-көпті тоқтала кетсек:

Агломераттану (Agglomerate) – қосу, біріктіру, жинақтау деп латын тілінен аударылады. Жылуэнергетикада агломерация мағынасы феррокорытпа өндірісінен қалған қалдықтарды, біріктіріп қайта пайдалануға мүмкіндік береді. Басқа сөздермен айтқанда, балқыту арқылы кен шикізатын әзірлеп, шойын шығару деген өндірістің бір үрдісі. Агломерация металлургия саласында ғана емес, әлеуметтануда өте жиі қолданылатын термин. Ол елді

мекендер агломерациясы – экономикалық, мәдени және тұрмыстық жағынан бір-бірімен тығыз байланысты елді мекендердің (әсіресе қалалардың) шағын аумаққа топтануы, шоғырлануы. Урбандалу процестерінің бірі және негізінен индустриалдық аймақтарға ғана тән құбылыс. Агломерация көбінесе жеке ірі қаланың (ядроның) төңірегінде қалыптасады; кейде бірнеше ядролы Агломерация да болады. Агломерация өнеркәсіп өндірісі мен еңбек ресурсының аумақтық шоғырлануын сипаттайды, яғни мұнда өнеркәсіп, инфрақұрылым, ғылым және білім беру ісінің салалары қатар дамиды, соған байланысты халық тығыз қоныстанады. Агломерация өзінің төңірегіндегі аймақтың экономикалық және әлеуметтік жағынан өркендеуіне үлкен ықпалын тигізеді.

Утилизация орысшадан қайта пайдалану деп аударылады. Қайта пайдалану (лат. *Utilis* – пайдалы) – пайдалы қолдану, мысалы, өндіріс қалдықтарын қайта пайдалану. Бұл жағдайда ферроқорытпа өндірісінен шыққан газдардың жылуын, яғни энергиясын жоғалтпау үшін тіпті басқа агломерация өндіріске пайдаланып, қайтара пайданы асыру деген мағынаны білдіреді.

Келесі талқылайтын терминдер аспирациялық және шламдық жүйелер:

Аспирация, сорып алу – жұмыс орындарының ауасын тазарту үшін шанды және өндіріс үрдісінде пайда болатын ұсақ қоқымды сорып алу. Аспирациялық немесе шламдық жүйелерде металдарды балқыту кезінде, оның үстіне қайта пайдаланған шаңда хром мен марганец шламы – қалдықтары бар. Яғни, аспирация – ұсақ қалдықтардан сорып алып тазарту. Ал **шлам** – кейбір металдарды электролиздеу кезінде қалатын ұнтақ немесе сұйықты сүзгенде қалатын қалдық. Бұл жағдайда, өндірістен кейін қалған қалдықтар. Сонымен қатар, аспирация негізінде медицина саласында кең қолданылады: жұтылған ауа ағынының сорылуы нәтижесінде бөтен денелердің тыныс жолдарына енуі, және де қуыстағы немесе патологиялық ошақтағы нәрсенің сорылуы.

Басқа елдерге көз жеткізсек, неміс тілде, күнделікті қолданыста жүретін теледидар сөзі «Fernseher» деп аударылады екен. Мұндағы, «Fern» – алыс, яғни «теле» грек тілінен тура аударса керек. Дегенмен қазақ, орыс және ағылшын тілінде «теле» сөзі солай қала береді.

Терминге берілетін анықтама, оның негізгі мән- мағынасы, басты белгі-сипаттары да дәл, нақты болуы көзделеді. Бұдан басқа атау-терминдер, ұғым-терминдер табиғатындағы шарттылық қырлары көрсетіледі. Өзіндік өзгешеліктері аталады. Ал, интернационалдық терминдер - шет тілдердегі (грек, латын, французша, т.б.) қалпын сақтайды. Көз өзгеріске ұшырамайды. Сол қалпында қолданылып, терминдік жүйесін бекіте түседі. Бұдан байқалатыны, сөз жоқ: «Ерекше ескеретін жай – бірталай терминдердің мағынасын, олар білдіретін ғылыми ұғымдарды ғылыми-теориялық ойдың

бүгінгі жеткен деңгейіне сәйкес айқындап, жаңаша анықтама беру қажеті, сонда ғана терминдерді жетілдіру міндетін шынайы, толық мағынасында іске асыруға болады». Осыған сүйене отырып, энергетикалық терминдер орыс тілден және халықаралық тілдерден енген деп айтуға болады.

«Жаңа терминдер кіргізу үшін айрықша тапқырлық, талғампаздық, ғылыми ұғымдардың жүйесін, мағынасын терең түсіну қажет, логикалық қисынын, ғылыми ұғымдардың жүйесіндегі өз орнын таппаса, жаңа атау сөз бір қарағанда қанша келісті, әдемі көрінгенмен, ойдағыдай болып орнықпайды. Жаңа термин болатын сөз бір ғана жеке ұғымға сәйкес болып көрінуі өз алдына, ол сөз сол ұғымнан туындайтын, соған жалғас басқа ұғымдарға да сәйкес келіп, сол ұғымның сан алуан мағыналылық қырларын да дәл көрсете алса, әсіресе ұтымды болады» деп қорытады.

Түйіндей айтқанда, бүгінгі саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, жалпы қоғамдық өмірдің қарқынды дамуы, мемлекеттік тілдің қалыптасуы тіл кеңістігіне, әсіресе термин саласына күрделі мәселелер әкеліп отыр. Оны пайымды, байсалды, ғылыми шешудің бірден-бір жолы штаттық негізде тұрақты қызмет ететін белгілі бір мемлекеттік орталықтың болуы. Ондай жағдайда термин жасау саласындағы табысымыз бұдан да мол, жұмысымыз әлдеқайда жемісті болар еді. Өйткені барлық адамдар қандай салада жұмыс істесе немесе айналыса да, бір-бірін түсіне алады. Бұған өркениетті елдер тәжірибесі толық дәлел бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы [текст] : Алматы : Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1988. – 86.
- 2 Актуальные проблемы современной русской лексикологии [текст] : Прохорова Б.Н. – М. : Изд-во МГУ. 1973. –С. 40.
- 3 «Советский энциклопедический словарь [текст] : – М, 1980.
- 4 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов [текст] : М., 1966.
- 5 Қазақ Совет Энциклопедиясы [текст] : – Алматы, 1977. – 2-т.
- 6 Википедия [Электронный ресурс]. – <http://kk.wikipedia.org/wiki>

Материал 09.02.15 баспаға түсті.

А. Ф. Зейнулина, С. С. Асенова

Содержательное значение терминов употребляемых в отрасли энергетики

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 09.02.15.

A. F. Zeinulina, S. S. Assenova

The informative meaning of the terms used in the power industry

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 09.02.15.

В настоящей статье авторы рассматривают проблемы перевода иностранных терминов на казахский язык.

In the given article the authors review the problems of foreign terms' translation to Kazakh language.

УДК 81'276.45

Г. У. Ибраев

магистрант, Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНОГО АРГО

В статье рассматриваются вопросы происхождения, формирования и функционирования арго, его взаимодействие и переход в другие формы национального языка.

Ключевые слова: арго, адаптивность, антропоцентризм, теория референции, социалект, социальный диалект.

Лингвистика последних десятилетий обогатилась и продолжает обогащаться исследованиями, связанными с требованиями переживаемой эпохи, которые достаточно разнообразны. Так, одним из такого рода требований является концентрация внимания на уже накопленном человечеством научном и ненаучном наследии.

Многие исследователи отмечают, что развитие науки происходит по двум противоположным и в то же время взаимосвязанным направлениям: по пути внутренней дифференциации и по пути интеграции с другими науками, причем оба процесса могут происходить одновременно.

Каждая эпоха отлична тем, что в ней существуют такие общие тенденции мысли во всех областях познания, которыми могут быть, например, историзм, тенденция к математизации, рассмотрению структуры объектов, системный, функциональный или антропоцентрический подход или те или иные их сочетания. Как известно, такого рода общие тенденции в стиле мышления

называют иногда парадигмами, подразумевая под этим совокупность общих идей и даже философских установок. Термин этот был сначала введен применительно к физике Т. Куном. Ю. С. Степанов, применяя этот термин к философии языка, понимает под ним взгляд на язык, связанный с определенным философским течением и определенным направлением в искусстве [1]. В грамматике этот термин закрепился уже давно в смысле «система форм словоизменения» (парадигма склонения или парадигма спряжения). Употребление этого термина в указанном выше расширительном смысле мотивировано его семантическими связями с такими словами, как «модель», «тип», «образец».

В настоящее время господствующей парадигмой, т.е. господствующим стилем мышления, следует, пожалуй, признать функционально-системный. Все большее признание получает понимание адаптивности как самоорганизации систем и антропоцентризм.

Понимание функций языковых элементов как их целевого назначения и роли в той системе, в которой они работают и которая образует их среду, присуще функциональной грамматике, современной семасиологии, прагмалингвистике, теории текста и другим наукам о языке.

Такой подход требует изучения функций языковых элементов в их взаимодействии с условиями и задачами общения, т.е. предполагает диалектику функции и системы. Системный и функциональный подходы дополняют друг друга, объединяясь в подходе к языку как к адаптивной системе.

Важно понимать, что интеграция наук, характерная для нашего времени, позволяет объединять далекие друг от друга дисциплины, на стыках которых получают интересные и принципиально новые результаты. Так, например, из объединения технических, физических и естественных наук возникли кибернетика и бионика. Рядом с кибернетикой технической возникли кибернетики медицинская, экономическая, биологическая и т.д.

Таким образом, результативность научных исследований требует не только анализа, но и синтеза, в связи с чем комплексное изучение объектов стало характерной чертой современной науки. Наглядным примером интеграции наук является, например, теория референции, породившая целое направление семантических исследований, изучающих отношение включенного в речь имени к объектам действительности [2].

Развитие науки за счет дифференциации приводит к росту новых разветвлений внутри уже существующих дисциплин. В рамки стилистики включается теперь функциональная лингвистилистика, литературоведческая стилистика, поэтика, стилистика декодирования и очень близкая, но не тождественная ей, теория интерпретации текста.

Практические задачи определяют темпы развития той или иной отрасли науки. Развитие культуры и межнационального общения требует, например,

интенсификации лексикографических работ, а следовательно, и теории и практики лексикографии.

Развитие нужд технического перевода определяет интенсивное развитие терминоведения и создание технических словарей. Соответственно, бурный размах приобретает и теория перевода как художественного, так и технического.

Специфика уголовного аргю стала активно обсуждаться только в последние двадцать лет, а изучение данного социолекта до сих пор не утратило своей актуальности, поскольку для уголовного аргю характерна динамика обновления. Все возрастающий интерес к этому явлению заметно растет, что обусловлено проникновением его в разные сферы жизни.

Так, происхождение, формирование и функционирование аргю и жаргонов, их взаимодействие и переход в другие формы национального языка, типологические черты социальных диалектов рассматриваются в работах таких российских ученых, как В. Д. Бондалетов, Л. П. Крысин, В. С. Елистратов, М. А. Грачев, Э. М. Береговская, В. Б. Быков, В. А. Салаяев, В. В. Химик, В. А. Хомяков. Ученые активно исследуют функциональные характеристики арготической лексики, социальные диалекты в современной прессе, фразеологию русского аргю. Таким образом, уже накоплен достаточно богатый теоретический материал разноаспектного исследования аргю, который требует в то же время более углубленного изучения. Следует добавить, что уголовное аргю в Казахстане специально не исследовалось.

Так, известный исследователь Е. Д. Поливанов отмечал, что «единого блатного языка (как, вероятно, и в других больших странах) не имеется: кроме наиболее распространенной (но текучей в хронологическом отношении, т.е. с каждым годом претерпевающей значительные изменения) системы криптолалического (тайного) языка настоящих уголовных преступников и диалектальных ее вариаций — по отдельным районам, часто даже по отдельным тюрьмам — есть еще целый ряд лишь приближающихся к «блатной музыке», но весьма разнообразных жаргонов (или просто совокупностей словарных особенностей), иногда не носящих уже криптолалического характера, из которых каждый объединяет специфическую группу социальных низов (напр., или проституток, или шулеров, или беспризорных и т. д.), притом в данном только географическом районе, иногда в данном только городе» [3, 45].

Как видим, задача изучения арготических единиц актуальна не только в собственно лингвистическом, но и в социокультурном аспекте. Более того, комплексный анализ аргю даст возможность уточнить ряд положений, касающихся терминологического вопроса. В. С. Елистратов, например, отмечает, что за каждым термином (аргю, жаргон, сленг и т.д.) находится либо определенный ракурс взгляда на язык (стилистический, социологический

и т.д.), либо определенная национальная традиция (аргю – франкоязычная, сленг – англоязычная) [4].

Некоторые лингвисты разграничивают термины «аргю», «жаргон», «сленг», «профессиональная лексика» по принципу функциональной принадлежности. Термин «аргю» изначально (этимологически) обозначал воровской язык (этот факт подтверждают многие лингвисты: М. А. Грачев, В. М. Жирмунский, В. А. Салаяев, Н. В. Хорошева и др.), «сленг» - молодежные слова, «профессиональная лексика» - слова профессиональной речи (рабочих, моряков и т.п.). Жаргон включает в себя лагерную (не воровскую) лексику. Следует отметить, что в терминологическом аспекте определения понятия «аргю» ученые до сих пор не пришли к единому мнению: все упомянутые языковые подсистемы объединяет социальный диалект, но лишь аргю выполняет криптологическую функцию.

Криптологическая функция (функция тайности аргю) является одним из спорных вопросов. Ряд исследователей (В. М. Жирмунский, В. В. Стратен, В. Д. Бондалетов) считают аргю полностью искусственным и закрытым языком; другие же отрицают подобное утверждение, и приводят как довод высказывание Д. С. Лихачева о том, что арготическая лексика является «своеобразной реакцией деклассированных элементов на окружающую действительность» [5, 348].

Для доказательства закрытости аргю приводятся следующие аргументы:

а) наличие потребности у деклассированных элементов сокрытия своих преступных замыслов и действий;

б) факт постоянного обновления арготического словаря;

в) использование аргю только между «своими» (например, непосвященный, т.е. не относящийся к миру деклассированных элементов, не поймет уголовного, говорящего на аргю). Кроме того, В. Д. Бондалетов указывает, что «любой язык в присутствии не знающих его лиц может быть использован в целях конспирации» [6]. Как мы понимаем, именно конспирация, служащая таким обстоятельством, которое способствует использованию аргю только между посвященными членами той или иной группировки, является своеобразным «прецедентом» для обращения к иноязычной лексике при создании аргю, или условных языков, предназначенных для ведения тайных переговоров.

Сторонники открытости аргю утверждают в своих работах, что Д. С. Лихачев являлся противником мнения о закрытом характере аргю, и приводят следующие доводы:

а) отсутствие необходимости скрывать название ряда предметов и действий, которые не относятся к «профессиональной» деятельности деклассированных элементов;

б) трудность в создании арготических слов;

в) трудность овладения лексикой деклассированных элементов.

Однако, по нашему мнению, Д. С. Лихачев не отрицал закрытости уголовной речи, он лишь разграничил ее на условный язык и «блатную музыку». В подтверждение данного аргумента мы хотели бы обратить внимание на работу Д. С. Лихачева «Черты первобытного примитивизма воровской речи» [5, 57], где говорится, что «воровская речь, которая попадает в словари и с которой отчасти знакомы широкие читательские круги, не может квалифицироваться как «тайная», если мы примем во внимание, что в воровской среде действительно существуют тайные и условные языки... Они действительно тайные, так как употребляются для тайных переговоров. Чтобы не привлечь внимания, слова в них берутся русские, обыкновенные, по значению они подбираются так, чтобы речь имела какой-то смысл для постороннего и не привлекала внимания своей странностью... Тайный язык редко выходит за пределы шайки и редко живет больше нескольких месяцев» [5].

Следует обратить внимание на факт, который отмечает в своей монографии «Арго и культура» [4] В. С. Елистратов – неистребимая потребность людей объединяться в группы. Это могут быть кружки, секции, секты, фан-клубы со своей субкультурой, своим языком. В учреждениях закрытого типа такие группы становятся еще более обособленными, чем на свободе. И чем обособленнее группа от окружающего мира, тем более ярким, эффективным, самобытным становится арго.

В исправительных учреждениях осужденные обособляются по группировкам, семьям. Но прежде всего огромную роль в таких учреждениях играет уголовная иерархия. Как отметил Д. С. Лихачев, «кастово замкнутая, воровская среда, ее враждебные отношения к «легальному» обществу создают исключительные, инкубаторские условия для развития целого ряда элементов идеологии и речи» [5].

Мы в свою очередь также приводим несколько примеров из собранного нами в исправительных учреждениях Карагандинской области материала в подтверждение того, что уголовное арго обладает криптолалической функцией (конспиративной – арго используется для сокрытия намерений, замыслов, действий). Например, осужденный спрашивает другого заключенного: – *Как настроение?* (подразумевается вопрос: Есть ли наркотики?); *Толкнуть по трассе* (Передать что-нибудь); *Махнуть бровями* (Предупредить взглядом).

Проблема закрытости – открытости социальных разновидностей речи находит свое отражение и в функциях социального диалекта. Так, используя идеи В. С. Елистратова [4] о делении функций на внешние (сокрытие коммуникации от непосвященных) и внутренние (хранение и поддержание языковой и поведенческой традиции), М. А. Грачев и Э. М. Береговская следующим образом группируют функции арго:

1) к внешним функциям относят конспиративную (криптолалическую, тайную) и опознавательную (репрезентативную);

2) к внутренним относятся номинативная и мировоззренческая функции.

Мы отметили, что тайный характер, наиболее концентрированно проявляясь в арго, ослабевает в жаргоне и сленге.

В исследованиях В. Д. Бондалетова представлены следующие факты: для того чтобы сделать речь непонятной, в социодialeктах некоторых дореволюционных профессий («офеней», «прасолов») нередко использовались:

а) маскировочные суффиксы: -ерк-, -афий-, -ер-, -ас- и др. (например, *дул-ерк-а* – дуля, *год-афий* – год, *живот-ер* – живот, *лавч-ас-а* – лавка);

б) замена одних звуков другими: [м], [н], [л], [г], [д], [с] и т. д. (например, *мальний* – дальний, *незкий* – резкий, *лосолапый* – косилапый, *гоз* – воз, *дога* – рога, *хладкий* – сладкий);

в) вставки звуков в середину слова, например: *левто* – лето, *это* – это, *равно* – рано;

г) замена звуков слова маскировочными сочетаниями звуков: -бу-, -ки-, -скл- и др. (например, *буботать* — работать, *киредко* — нередко, *склемишко* — домишко);

д) перестановка звуков (например, *арук* – рука, *лубитка* – бутылка, *таскан* – стакан);

е) перестановка слогов с добавлением новых звуков и слогов: *ши-втра-ши-за-ши* – завтра, *ши-бе-у-ши-жит-ши* – убежит.

В исправительных учреждениях Карагандинской области чтобы сделать речь непонятной используются такие способы словообразования, как, например:

аббревиация и дезаббревиация:

АУХ – арестантское уважение хате;

сексот – секретный сотрудник;

ЧХ ТПТ – что хотел толкнуть по трассе? (арготизм – что тайно передать?);

ОПТ – Откуда Радость Такая? (арготизм – нет в наличии того, что просят);

НТВ – Нет Такой Возможности (отрицательный ответ на просьбу).

Как видим, закрытость в арго имеет «сборный» характер: в нем много переосмысленных литературных слов, просторечных лексем, территориальных диалектизм, заимствований из других языков.

Статус арго окончательно не определен ни в сфере социальной, ни в области культуры, ни даже в самом языке.

Арго расценивается как нечто стоящее за рамками официальной культуры. Те сферы, с которыми оно соотносится, расцениваются как

факультативные, особо незначимые. И если за некоторыми из них признается право на существование (скажем, арго дайверов), то другие представляются грязными, безнравственными (блатной жаргон), т.е., ставится знак равенства между носителями арго и самим арго. Как оцениваются носители, так оценивается и арго.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Степанов, Ю. С. В трехмерном пространстве языка. – М., 1985.
- 2 Лингвистическая прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.
- 3 Поливанов, Е. Д. О блатном языке учащихся и о «славянском» языке революции // Е. Д. Поливанов «За марксистское языкознание». – М., 1931.
- 4 Елистратов, В. С. Словарь русского арго. – М. : Русские словари, 2000. – 694 с.
- 5 Лихачев, Д. С. Черты первобытного примитивизма воровской речи // Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона: Речевой и графический портрет советской тюрьмы. – М. : Края Москвы, 1992. – 398 с.
- 6 Бондалетов, В. Д. Иноязычная лексика в русских арго: Учебное пособие к спецкурсу. – Куйбышев, 1990. – 112 с.
- 7 Грачев, М. А. Язык из мрака: Блатная музыка и феня. – Нижний Новгород: Флокс, 1992. – 30 с.
- 8 Ларин, Б. А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – 199 с.

Материал поступил в редакцию 12.01.15.

Г. У. Ибраев

Қылмыстық аргоны лингвистикалық зерттеудің кейбір аспектілері

Е.А. Букетов атындағы

Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

Материал 12.01.15 баспаға түсті.

G. U. Ibrayev

Some aspects of linguistic research of criminal slang

Academician E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 12.01.15.

Мақалада аргоның пайда болу, қалыптасу және қолданылу мәселелері, оның ұлттық тілдің басқа нысандарымен өзара әрекеті мен оған ауысуы қаралған.

In the given article there are considered the questions of extraction, formation and function of slang, its interaction and transition in other forms of national language.

ӘОЖ 811.512 122'36

Ғ. Е. Имамбаева¹, Е. Б. Ахметов², А. Б. Ахметова³

¹филол. ғ.д., профессор, «Журналистика және филология» кафедрасы, Инновациялық Еуразия университеті, Астана қ. ² заңтану магистрі, аға оқытушысы, «Философия және әлеуметтік гуманитарлық пәндер» кафедрасы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, ³ филология магистрі, аға оқытушысы, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

ЕТІС ҚЫЗМЕТІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКАДАҒЫ РӨЛІ

Мақалада етіс категориясының функционалды грамматика ұғымдарымен байланысы көрсетіліп, олардың бір біріне ықпалы көркем шығарма үзінділері арқылы қарастырылады.

Кілтті сөздер: функционалды грамматика, етіс категориясы, етіс қызметі, бір біріне ықпалы, байланыс, өзіндік ерекшеліктері.

Тілдің дамуына байланысты кейбір тілдік категориялар да өзгеріске түсіп, өздеріне тән тиісті қызмет ауқымынан шығып басқаша қырынан көрініс табуда.

Солардың ішінен тың тақырып нысанына жататын етіс категориясының да күрделілігі арта түсіп, функционалды грамматика ұғымдарымен ұштасу нәтижесінде басқаша қырындарынан, әсіресе, функционалды грамматика категорияларын негіздеуге тиесілі болып жатыр.

Мәселен, функционалды грамматика шеңберінде етістің предикативтілік рөлін атқаруына тоқталуды жөн көрдік.

Шынын айту керек, предикативтілік – айтылатын пікір мазмұнының сөйлемнің негізі ретінде шындыққа қатысын білдіруі дей отырып, бұл ұғымның қай сөз табынан жасалса да, шактық мағынаны көрсетуі тиіс деген ой туындайды.

Осыған байланысты предикативтілік баяндауыштық ұғымын беруімен тікелей байланысты болғандықтан бұл құбылыстың, етіске де қатысы бар екендігі сөзсіз.

Сөйтіп, предикативтілік категориясын білдіретін модальдық категориясы мен қимыл, іс-әрекеттің сөйлеу мезгіліне қатынасын білдіретін шақ категориясының қосындысы деуге тура келеді.

Етістің баяндауыш қызметінде жұмсалуды сөйлемдегі субъектілік, предикаттық қатынастан көрінетіндігін төмендегі сөйлемдерді келтіру арқылы байқауға болады:

«Ұзын көйлек, үкілі құндыз бөрік кигенде шешесінен биігірек те көрініп кетеді. Шеше көзінде бір сыр барын күн бойы сезініп жүр. Қызының сезініп жүргенін шеше де сезінеді» (Ф. Мүсірепов).

«Төрт қасқырды екі-екіден байластырып, екі бөліп сүйрете отырып, қоймен бірге ауылға да жеткізді» (М. Әуезов).

Бұл жерде баяндауыштың морфологиялық-синтаксистік тұлғасы – жіктік жалғауларымен негізделеді.

Жіктік жалғаулары баяндауыштық тұлға болумен бірге, әрі бастауышпен баяндауышты байланыстырып тұратын синтаксистік тұлға, олардың сөздерге жалғану мүмкіндігі мол.

Етіс етістікке қатысты категория бола тұра, оның қолданыс аясы да кеңейіп, функционалдық тұрғыдан да қимылдың көрінісі де күшейе түсетіндігін аңғаруға болады.

Осындай құбылысты етістің аспектуалдық ұғымымен ұштасқанда көрінеді.

Ондай ұштасу етістіктің аспектуалды топтарын, яғни іс-әрекеттің динамикалық, статикалық, шекті-шексіз етістіктер арқылы өтуіндегі қимыл-тәсілдерімен байланыса қарастыруында жатыр.

Сөз таптарының ішіндегі барынша мол қолданылатыны – етістіктер. Етіс етістікке тән категория болғандықтан, мәтін көлемінде оның қолданыс аясы мен қызметі арта түсетіндігі рас.

«Предикативтілік» – латын сөзінен – «баяндауыш» ұғымын білдіреді. Сөйлемге тән синтаксистік категория екендігін білеміз. Әр сөйлемнің қазығы етістік сөз табы, көбінесе, баяндауыш қызметін атқаратындықтан, етіспен де тығыз байланысы бар [1].

Ол сөйлемнің шындыққа қатысын білдіреді. Сөйлемді сол арқылы ойды қалыптастыру және хабарлау құралы етеді.

«Қызын «аман-есенінде» құтты жеріне қондырды» (Ж. Аймауытов).

«Орысша оқыған қазақ жігіттерін көргені, орысша оқытатын үшқөл бар деп естіуі Қартқожаның ойына бір түрлі жаңа нәрселер кіргізді» (Ж. Аймауытов).

Ж. Аймауытовтың «Қартқожа» атты романынан келтірілген үзінділерінен байқағанымыз – роман 1916 жыл оқиғасын суреттегенде етісті сөйлемдер жиі кездесіп, оның функционалды қызметі шығарманың негізгі кейіпкері Қартқожаның қиын да күрделі өмір жолдарын көрсету арқылы дамып отырады.

Шығарма авторы Қартқожаның адамдық, адамгершілік қасиет бедерін, жаңалық- жақсылыққа құштар көңілін кезең келбетіне сай суреттеп, сол көрініспен өсу, есеу жолдарын етіс категориясын қатыстыра отырып, тартымды баяндайды.

Осы сөйлемдерде етістің предикативтілікпен ұштасуы мәтін көлемінде тиісті орнын табады.

Соның нәтижесінде баяндауыштың ауқымы әлдеқайда кеңейіп, мәтін мазмұнын толық қабылдауға жол ашылады.

Енді бір айтып кететін жайт – етіс функционалды грамматиканың келесі бір ұғымы – модальдықпен де тығыз байланысты.

Модальдылық айтылған пікірдің шындық болмысқа, сонымен бірге оған сөйлеушінің әр түрлі субъективтік бағасын білдіретін функционалды-семантикалық категория екендігі белгілі. Қоғам өміріндегі өзгерістер адам мен табиғат арасындағы қатынас, туған жер және қыр суреттері шындық шеңберінде етістің функционалды грамматиканың өзіндік категорияларымен ұштасуы арқылы табиғи баяндалатындығын шығарма сөйлемдерінен байқауға болады:

«Былай таман шыққан соң, Қартқожа шәкіртпен әңгімеге кірісті» (Ж. Аймауытов).

«Отын қабат таусылды. Дүние тарылды. Ел тарықты, састы, қысылды – қай ауылды алсаң да қалт-құлт» (Ж. Аймауытов).

Модальдылық ұғыммен етісті өзара байланыстыра қарастыруда, сонымен қатар, етісті кең қолдануда романның идеялық көркемдік бітімі, сюжеттік-композициялық құрылымы тұрғысынан әрі әдіс-тәсілдерді меңгеруден қаламгердің қалыптасқан қолтаңбасы, ұстанған позициясы терең танылады. Бұл жерде етістің модальдылық жақтан көрініс тапқанның нәтижесінде шығарма тілі бай, қаламгер қиялы шексіз екендігін аңғаруға болады.

Етістің функционалдық сипатын төмендегі сөйлемдерден байқауға болады:

«Қаланың қазағы, қырдың елі естіген және Рахым сияқты оқушылар айтып жүрген крестьяндар жайы және одан арғы да талай түкпірлер Абайға анық, айқын ашылып, танылып еді» (М. Әуезов).

«Жүрістің ертелік мазасыздығына қарамай, күн райының мұнды, сұрқай көңілсіздігіне қарамай, ортадағы жастар тобы үнемі дабырлап сөйлесіп, әзілдесіп, күліп келе жатыр» (М. Әуезов).

«Жұмаш сияқты қала жатағына бұл кезде істетіп жүрген жұмыстары туралы, көрсететін неше алуан қиыншылығы, қыры, қорлығы туралы әңгіме басталды» (М. Әуезов).

Етістің модальдылықпен байланысы бар. Бұны біз модальдылық категориясын жіктеудегі айтылып жүрген көзқарастардың бірі бойынша, оның бір-біріне қарама-қарсы қойылып қаралатын объективтік және субъективтік түрлері болады. Объективтік модальдылық – айтылған кез-келген пікірдің міндетті түрде болатын белгісі болып табылады және ол предикативтік бірлікті, яғни сөйлемді қалыптастырушы категориялардың бірі.

Объективтік модальдылық айтылған пікірдің іске асуы не аспауы тұрғысында шындық өмірге қатысын білдірсе, субъективтік модальдылық айтылған пікірге сөйлеушінің көзқарасын, қатысын білдіреді. Көркем шығарманы оқыған кезде, мазмұнына үңілген сайын, ондағы хабардың анықтығы, күмәнділігі, ықтималдығы, кейіпкердің аянышы, күйініші, реніші етістің қатысуымен де жеткізілетінін байқаймыз.

Сол арқылы объективтік модальдылыққа қарағанда субъективтік модальдылықтың семантикалық аясы кең. Оның мағыналық негізіне айтылған пікір жайында баға берумен бірге, әр түрлі эмоционалдық реңктер жатады. Модальдылық құбылысы модаль етістіктер арқылы жүзеге асатындығын белгілей келе, бұлар бойынша айтылатын ойдың мазмұнына сөйлеуші пікірінің қатысын білдіретін мүмкіндік, міндеттілік, қалау-тілек мағынасындағы етістіктер молынан қатысады.

Етістіктің модальдылық мәні негізінен рай тұлғалары арқылы берілетіндігі рас. Солай бола тұрса да, етістік формаларының қай-қайсысында болсын өзіне тән модальдық мән бар. Етіс етістікке тән категория ретінде мәтін мазмұнына ықпал етіп, әсіресе, ашық райда модальдық реңктерді айқын көрсетуге септігін тигізеді.

Етістің темпоралдық – уақыт ұғымымен де байланысы бар. Етіс қимыл-әрекеттің өтуіне тікелей араласа отырып, мезгілдік белгіні білдіреді. Қимылдың немесе қалыптың ұзақтылығын, оның мезгілдік шегін, белгілі уақытқа қатыстылығын көрсетеді.

Мысалы, ғұлама қаламгер Шәкәрім «Қалқаман-Мамыр» поэмасын бастауда:

«Бұл әңгіме 1722 жылы біздің Орта жүз қазағы Сырдария бойында жүргенде болған анық іс, біздің қазақ қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды болғаннан бір-ақ жыл бұрын», – деп ырықсыз етіс жұрнағын келтіре, «жеңіліп» сөзімен тарихи өткенге зер салады.

Осы сөйлемдерде іс-үдеріс пен қимыл етіс жұрнақтарымен белгіленіп, уақытпен байланысын білдіреді.

«Бір мың сегіз жүз елу сегізінші жылдың жиырма сегізінші маусым күні Қапал маңындағы Қарамола деген жерде Шоқан керуенге қосылды» (Н. Баяндин).

Ақын туындысында уақыт пен кезеңді белгілей отырып, қандай іс-әрекеттің алда боларын етіс жұрнақтарымен болжап, оқырманға ой тастайды, тез білуге асықтырады.

*«Бұл сөзді өз ойымнан айтпаймын құр,
Жын шіркін осылай деп айтқызып тұр,
Қара жармас түбінде кез келеді,
Шырағым, сондай қыздан сақтанып жүр»
(Шәкәрім).*

Сөйлем құрылысында етіс жұрнақтарының қолданыс аясы кең болғандықтан, Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романында ескі салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа қарсы шығып, ел басқару дәрежесіне дейін көтерілген қазақ әйелінің тағдыры шынайы суреттеледі.

«Ана бір жылдардағы ауыр кезде Ұлтанның басына қойылған ақ тас жоқ болып кеткен» (Ғ. Мүсірепов).

«Ұлпан маған сол пештің ішінде өртеніп жатқандай сезілді» (Ғ. Мүсірепов).

«Дәмелі Ұлтанды қонақ үйдің кішкене бөлмесіне әкеліп кіргізді. Ұлтанның, Біжікеннің төсек-орындары осында жиналған екен» (Ғ. Мүсірепов).

Ғ. Мүсірепов шығармасында тіл қолданыс шеберлігі ерекше орын алады, синтаксистік құрылымдарда етістің ырықсыз бен өзгелік етістер жұрнақтарын қолдану арқылы заттың мекендік сипатын және қимылдың іске асу жақтарын білдіреді, соның нәтижесінде етіс өз шеңберінен шығып көпқызметтік атқару күйіне келіп жетеді.

Бұл жерде функционалдық грамматиканың локативтілік-мекендік сипатымен етіс категориясының ұштасуы да көріне бастайды.

Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарын керсетуде байқағанымыз: сөз таптарының ішіндегі олармен тығыз байланыса келе, барынша мол қолданылатыны – етістіктер. Дәлірек айтқанда, етістіктер ішіндегі етіс категориясы жиі жұмсалыуына байланысты, ондай тілдік құрылымдар шығарма мазмұнын ашуда әр түрлі қырдан ықпал етіп, функционалдық ұғымдардың өзіндік сипатын арттыруда елеулі қызмет етеді. Етіс арқылы берілген сөйлем компоненттерінде хабарланған оқиға-әрекеттердің орындалуы, орындалмау көрінісі бір мезгілдес немесе әр мезгілдес қатарда өтетін болатындығын байқаймыз.

Кейде сөйлем құрамындағы етіспен көрсетілген алғашқы компоненттегі іс-әрекет, сәл де болса, бұрын орындалады да, содан кейін екіншісіндегі қимыл жүзеге асады. Мысалы: *«Залдағы жарық сөндірілді де, тердесі баяу сырғып сахна ашылды» (З. Қабдолов).*

Бұл сөйлемнің етіспен беріліп тұрған оқиғалар барысы бір мезгілдік қатарда өтіп жатыр. Мұндай мәндік құбылыстың туындауына олардың ырықсыз етіс арқылы баяндауыш сөздерінің берілуі себепші болып тұр.

Сөйлем ішіндегі мұндай бір мезгілдестік ұғым бастауыш пен баяндауыштың үйлесе жұмсалуды жасауымен де көрініс табады: «*Бір үй салынып жатыр, бір үй бұзылып жатыр*» (Ф. Мүсірепов).

Жоғарыдағы айтылғанға қоса, етістің күрделі категория екендігін сөйлем бойындағы мезгілдік ұғымның бірінен кейін екіншісінің болып жатуындағы баяндауыш қызметін атқарып жатқан әр түрлі етіс жұрнақтарымен берілген етістікпен де тығыз байланысты келуінде жатыр.

Осы ретте, ең алдымен, олардың құрамында жұмсалатын етіс көрсеткіштері бар етістіктері айрықша қызмет атқарады.

Сонымен, етістің функционалды грамматиканың темпоралдық ұғымымен ұштасуы – сөйлем құрамындағы етіс жұрнақтары тізбегімен берілген етістіктердің бойынан шығып жатады.

Мысалы: «*Осы кезде бөлменің сыртқы есігі ашылып Гауһар кірді, оған ілесе жаңағы біз күткен жігіт көрінді*» (Ә. Тәжібаев).

Келесі сөйлемге назар аударсақ:

«*Сыртта әуелі пышақ жанылды, содан соң өгіз жерге дүңк етіп құлады, оған ілесе өкірген үн естілді*» (М. Мағауин) – мазмұндарынан – етістің функционалды грамматиканың темпоралдық ұғымымен өзара байланыстығын, бұл категорияның қатысып, белгілі бір ойдың қай мезгілде орындалғаны немесе орындалатыны жайындағы уақыт мөлшерін білдіріп тұруынан байқауға болады.

Мәтін құрамында орын алып тұрған көптеген функционалды грамматика ұғымдарын жеке қарастыру қиынға түседі, олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысқа түсіп, әрқашан даму үстінде. Егер де локативтілік заттың мекендік сипатын, таксис – іс-әрекеттер арасындағы мезгілдік қатынастарды: бірмезгілдік – әр мезгілдік үзілмелі жақтарын көрсетсе, темпоралдық-қимылдың немесе қалаптың ұзақтылығын, оның мезгілдік шегін, уақыттық қатыстылығын білдіреді.

Жоғарыда айтылған құбылыс тек қана мәтін көлемінде көрініс етеді. Бұл жерде етіс категориясының өзіндік табиғатын меңгеруімен қатар, оның мәтін көлемінде іс-қимылды сипаттауда ерекше рөл атқаратындығы назардан тыс қалмайды.

Мысалы, төмендегі сөйлемдерде:

«*Шақыртып алдырдым*» (Д. Әбілев);

«*Екі жасты сол түні есебін тауып оңаша кездестірді*» (Д. Әбілев);

«*Осы бір құрттың қайнауы түн жарымына дейін өз көкірегінде қайнаған ыза тәрізді сезілді*» (Д. Әбілев);

етістік жасайтын жұрнақтардың қызметіне баса көңіл аударуға тиіспіз.

«Сұлтанмахмұт» атты Дихан Әбілевтің роман-трилогиясынан келтірілген сөйлемдерде жазушының ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласының тарихи шындығы, әлеуметтік қарым-қатынастар негізінде демократ ақынның бейнесін етістік сөз табын кеңінен қолдану арқылы жасағандығын байқаймыз.

Етістіктен етістік жасалатын жұрнақтардың қандай түрі болмасын, жалғанған етістік сөздерінің мағынасына өзгеріс енетінін келтірілген мысалдардағы етістіктерді: «алдырдым», «кездестірді», «сезілді», «тына қалысты» – сөздерінің негізгі түбір етістіктерімен салыстыру тәсілі арқылы анықтауға болады.

«*Таудың оңтүстік бөктері мен Сабынды көлдің аралығына сыналап салынған Баян қаласы қазір тіпті көңілсіз. Ат тұяғы, адам аяғы ала қыстай таптаған көшелерінің мұз-қары қопсып еріп, оның үстіне тау бөктерінен құлдырап аққан қар суы қосылып, аяқ алып жүргізер емес*» (Д. Әбілев).

Атап айтсақ: «салынған», «қосылып», «жүргізер емес» есімше мен көсемшелерге етіс жұрнақтарын қатыстыра отырып, шығарма авторы функционалды грамматика ғылымында орын алған уақыттық пен мекендік, модальдылық категориялардың өзіндік ерекшеліктерін бір-бірімен ұтымды байланыстыра, басты кейіпкердің туған жерін, өмір жолын туындының негізі желісі етіп суреттейді.

Функционалды грамматика ұғымдарының әрқайсысында өзіндік ерекшелік бар. Мәтін ішінен соларды барынша көрсету жүгі амал-қимылды білдіретін етістік сөз табына түседі. «*Күні бойы жүз қайталанған екі ауыз сөз соңғы рет қайтalandы да, жым-жырт болды*» (Ж. Сатаев).

«*Кейбір кекірек соқпайлар малдың сезімін сойып, пышақ айыбын беріп, жазға қосармыз деп гүлдесті*» (Ж. Сатаев).

«*Дулат елінің еркесі де, серкесі де біз боламыз*», – деп күздің қара суығында қазы-қарта жеп, ауыл үйдің ойын-сауығына араласып, қызық құып кетті, Думанды, дырдулы дәурен қыс түскенше созылды» (Ж. Сатаев).

Жақан Сатаевтың «Алакөбең» атты повесінде орыс революциясы тұсындағы қазақ ауылдарының өмірі суреттеледі. Автор сол кездегі оқиғаларды бейнелеуде етісті сөйлемдерді жиі қолдана отырып, оның предикативтілік мәнін сөйлемдердегі іс-әрекет қимылдардың мағыналары арқылы нақтылана түседі.

Бұл жерде етіс түрлерін қатыстыра қимыл өтуінің мән-мағынасы ашыла бастайды. Көркем шығарма бетінде әр сөздің өзіндік орны бар, тектен-тек автор оны қолданысқа жібермейді.

Жасыратыны жоқ, кез-келген көркем туындыда қимыл-әрекетті білдіретін сөздер басым болып келеді, іс-әрекет шығарма мазмұнымен біте

қайнасып, автордың суреттеп отырған болмыс пен уақыт ырғағына тәуелді болатындығын аңғарамыз.

Сөйтіп, белгілі ақын-жазушыларымыздың шығармаларынан бірнеше үзінділер алып қараған сайын, байқағанымыз: етістіктен етістік тудыратын жұрнақтар істелетін іс-әрекет пен істеуші адамдардың арасындағы әр түрлі қатынастарды білдіре келе, шығарманың мазмұнын толық ашуда етіс категориясы функционалды грамматиканың барлық ұғымдарымен ұштасу арқылы негізгі рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы : «Фирма» «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 б.

2 **Серғалиев, М. С.** Стилистика негіздері : Оқулық. – Астана : Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 203-205 б.

3 Әбілев Дихан Сұлтанмахмұт. Роман – трилогия, бірінші кітап. Ақын арманы. – Алматы : «Жазушы», 1980. – 304 б.

4 **Аймауытов, Ж.** Шығармалары: Романдар, повесть, әңгімелер, пьесалар (Құраст. М. Атымов, Қ. Керейқұлов. – Алматы : Жазушы, 1989. – 560 б.

5 **Әуезов, М.** Абай жолы. – Алматы : «Жазушы», 1990. – 613 б.

6 **Есенов, Қ.** Құрмалас сөйлем синтаксисі: Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы : «Білім», 1995. – 136 б.

Материал 09.02.15 баспаға түсті.

Г. Е. Имамбаева¹, Е. Б. Ахметов², А. Б. Ахметова³

Функции залога в функциональной грамматике

¹Инновационный Евразийский университет;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова;

³Павлодарский государственный

педагогический институт, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.02.15.

G. E. Imambaeva¹, E. B. Akhmetov², A. B. Akhmetova³

Functions of voice in functional grammar

¹Innovative University of Eurasia;

²S. Toraihyrov Pavlodar State University;

³Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.

Material received on 09.02.15.

В статье на основе отрывков из произведений художественного текста рассматривается взаимосвязь залога с категориями функциональной грамматики и их взаимовлияние друг на друга.

In the article, based on excerpts from a literary text, the relation of voice to the categories of functional grammar and their mutual influence on each other, have been examined.

ӘОЖ 811.512.1'373.2

С. Қ. Иманбердиева¹, Л. Б. Бегалиева²

¹ф.ғ.д., профессор, ²ф.ғ.к., доцент, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ.

«АҚИҚАТ СЫЙЫ» ЕСКЕРТКІШІНІҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Мақалада А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» ескерткішінің ономастикалық кеңістігі қарастырылады.

Кілтті сөздер: ономастика, ескерткіш, ономастикалық кеңістік, бүркеншік ат.

Тіл білімінің ономастика саласы бойынша зерттеулер саны өсіп келеді, мәселен, антропоним, топоним, этноним, космоним түрлері бұрынырақтан зерттеу нысанына айналып келсе, қазіргі кезде эргоним, прагматоним, ойконим сияқты түрлері де кеңінен зерттелуде. Антропоним ішінде лақап, бүркеншік аттары бойынша да кешенді зерттеулер жүргізілуде.

Зерттеу нысанамызға алынып отырған шығармада А. Йүгінеки онимдердің бірнеше разрядтарын қолданған, олар: антропонимдер, топонимдер, теонимдер, этноним, фитоним, космонимдер, гидронимдер, катойконимдер т.б.

Түркі халқы, соның ішінде қазақ халқы үшін құнды болып табылатын бұл еңбектің онимдерін талдап анықтау автор заманындағы және одан бұрынғы кезеңнің экстралингвистикалық факторларын ашуға мүмкіндік береді.

Кесте 1 – «Ақиқат сыйы» тарихи ескерткіштігінің ономастикалық кеңістігі

№	Онимдер	«Ақиқат сыйы»	
		саны	%
1.	антропоним	9	34,6
2.	топоним	2	7,6

3.	теоним	12	46,1
4.	этномим	1	3,8
5.	ороним	-	
6.	космоним	2	7,6
7.	гидроним	-	
8.	библионим	1	3,8
Барлығы:		26	100

Бұл кестеде берілген онимдердің уәжі, одан әрі түрлерге бөлінуі келесі тараушаларда сөз етіледі. Негізінен бұл кесте арқылы біз А. Йүгінекидің ономастикалық шек өзегін құрайтын антропоним, топонимдерден басқа, сол өзекке тартылатын, өзектен тыс, шегінде орналасқан онимдерді де қолданғанын аңғарамыз. Осының негізінде сол кездің өзінде діни көзқарастағы дидактикалық мәнде жазылған шығарма болғанына қарамастан, антропоөзектік парадигма тұрғысынан алғанда кісі есімдері басым екенін, адамзатқа қатысты дүниелер, солардың бинарлы «жаксы» – «жаман» деп қабылдауынан туындаған өмірді суреттеу орын алғанын анықтауға мүмкіндік туындайды.

А. Йүгінеки өз шығармасының басты мақсаты – Алланы дәріптеу, яғни дидактикалық шығарма ретінде, теонимдерді көп қолданған, сонымен бірге онимдерді шығарма ішінде тірек сөздер ретінде мәтін түзушілік қызметте қолдана отырып, оқырмандарға өз ойын жеткізе білген. Мәселен, космонимдердің, кейіпкер есімдері т.б. онимдердің қолданысы арқылы «Ақиқат сыйы» арнау шығарма екендігін аңғартқан.

а) топонимдер:

А. Йүгінеки ескерткіште өзінің шыққан жерін көрсетуде Йүгінек топонимін қолданған.

Түркістан өңірінде *Жүйнек//Жөйнек* топонимі кездеседі, жергілікті өзбек диаспорасының тілінде Йөйнак. Бұл жер – түркіден шыққан философ, ақын Ахмед Йүгінекидің Отаны. Жергілікті диалектідегі жүйек (парсы тілді жүй + ек қазақ тілі аффиксінің бірігуі арқылы жасалған) термині «геометриялық ретпен орналасқан өте ұзын, бірақ терең емес арықтар, суару арналары» мақта, жүгері және бақша өнімдерін суаратын шаруашылықтарда қолданылады. Яғни генетикалық тұрғыдан Жөйнек//Йүгінеки//Йөйнак және қазақ тіліндегі *жүйе//жүйек* парсы тіліндегі *джуй* лексемасымен жақын деуге болады [1].

Шайырдың жерінің аты *Йүгінек* деп аталады.

Ескерткіште қолданылған бұл топоним екі қызмет атқарып тұр, яғни негізгі мәтін түзуші және адрестік қызметін атауға болады.

ә) антропонимдер:

«Ақиқат сыйы» шығармасындағы антропонимдерді келесі топтарға таптастыруымызға болады:

а) халифтердің лақап аты:

Садық пен Фарух, үшіншісі Зу н-нураин.

ә) халифтердің шын аты:

Төртіншісі Әлителидесі жоқ батыр.

Бұқараға шапағатты, Сәлімнен жұмсақ,

Шарифат жолында Омарсияқты білгір.

Қолы ашықтығы Оспанға тең.

б) би, патша есімі:

Сезімталдығы Айаздың дәл өзінен асады,

Әділеттілігі жөнінен нағыз Наушарбан.

в) ақын (автор) есімі:

Атымшайыр Ахмет, сөзім – өнеге, өсиет

Әдіб Ахмет оның ұлы. Мұның еш шәгі жоқ.

г) ақынның әкесінің аты:

Атасының аты – Махмұд Йүгінеки.

д) шығарма арналған ел билеушінің есімі:

Мәртебелі әмір, ел билеуші және басқарушы Арыслан Қожа тарханның – оған алланың рақымы, нұры жаусын!

Кесте 2 – «Ақиқат сыйы» антропонимдердің статистикасы

№	антропонимдер	колдану жиілігі
1.	Зу н-нураин	1
2.	Фарух	1
3.	Садық	1
4.	Әли	1
5.	Сәлім	1
6.	Омар	1
7.	Оспанға	1
8.	Айаздың	1
9.	Наушарбан	1
10.	шайыр Ахмет	1
11.	Әдіб Ахмет	1
12.	Махмұд Йүгінеки	1
13.	Арыслан Қожа тархан	1

б) теонимдер:

А. Йүгінеки ескерткішті Ж. Баласағұн, Қ. А. Ясауи, Хорезми сияқты Аллаға мадақ айту, рұқсат сұраудан бастайды:

Бұл құдіреттің иесі ұлы бір *Құдай*

Өлгендерді тірілту оған оп-оңай.

Уа, Алла, кешіруші иемсің, кешір!

Қазаны жаратқан да, беретін де Құдай.

Саған реніш, оған қазына берген Құдай.

Жоғарыда аталған ортағасырлық тарихи жазба ескерткіштерінде теонимдерді белгілі бір мақсатта қолданған: жаратушыға деген ғашықтықты білдіру, соған арнап мадақ айту, құдірет күш иесі ретінде мойынсұну, бір іс бастау үшін рұқсат алу, сонымен бірге оған анықтама беру, мысалы, кешіруші, жазалаушы, қолдаушы, жалғыз т.б.

Алла, Тәңір, Құдай, Жаратушы теонимдерінен басқа исламға дейінгі наным-сеніміне байланысты түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқы белгілі бір пір, әулиелерге сиынған, соларды құрмет тұтып, қолдаушы ретінде қабылдаған.

Әулиелер мен бабаларға табынумен байланысты фольклорлық жалқы есімдердің этномәдени семантикасын түсіну және сипаттау үшін, оларды этномәдени типтерге бөлу үшін, біздің ойымызша, Р. М. Мустафинаның әулиелерге жасаған таптастыруына зер салған жөн сияқты. Сонымен Р. М. Мустафина әулиелерді мынадай категорияларға бөлуге болады деп есептейді [2]:

1) образдарды исламның ертедегі тарихымен, алғашқы халифтермен, Мұхаммед пайғамбардың серіктері және мұрагерлерімен, олардың отбасымен байланысты болған әулиелер; бұның қатарына образдары Құрандық салт-дәстүрден алынған әулиелер де жатады;

2) әулиелер ортағасырлық сопылар, олардың серіктері мен ізбасарлары; белгілі бір аймақтарға ғана белгілі, жергілікті имандық династияларға жататын әулие сопылар;

3) генезистері, бабаларға табынумен тығыз байланысты ру және тайпалардың әулие рубасылары;

4) образдары айқын емес, қандай да бір өмір тіршілігі болмаған әулиелер, сол жердің әулие жебеушілері;

5) образдары исламға дейінгі табиғатқа табыну қасиеттерін сақтап қалған әулиелер;

6) кәсіпшілікпен шұғылданудың әулие жебеушілері;

7) жергілікті ақсүйектердің өкілдері, басқарушылар, олардың отбасының өкілдері, олардың жерленген жерлері әйгілі әулиелердің мазарларымен қатар болғандықтан құрметтеліп отырды.

Жиі қолданылатын агиоантропонимдердің бірі – Қыдыр (Қызыр) агиоантропонимі болып табылады. С. А. Қасқабасов Қызыр (Қыдыр) туралы аңыздар түгел ойдан шығарылған деп есептейді, олар өздеріне өмір, өлім және ата-бабалар аруақтары жөніндегі мұсылманға дейінгі түсініктерді сіңірген [3].

С. А. Қасқабасов: «Қызыр ертегілерінде де батырларды желеп-жебеуші және олар бәлеге ұшыраған кезде қол ұшын беруші ретінде кездеседі. Бұл

біздің Қызыр туралы аңыздар қиялға негізделген және аңыздан бірте-бірте ертегіге, кейінірек эпосқа өткен деген пікірімізді тағы да айқындай түседі», – деп атап көрсетеді [3].

Кейбір ертегілер мен эпос мәтіндерінде Әли есімі Әзірет Әлі, Хазірет Ғали, Ғали, Әлі т.б. әртүрлі формаларда келтіріледі. Бата мәтінінде Әбубәкір, Омар, Оспан есімдері қолданылады. Бұл фольклорлық агиоантропонимдер әулиелер аттарына жатады, олардың образдары исламның ертедегі тарихы және Құрандық салт-дәстүрмен байланысты. Агиоантропонимдердің осындай тобына Дәуіт пайғамбар атын да жатқызуға болады, бұл агиоантропонимді, сондай-ақ кәсіпшілік пен қолөнер пірлері-жебеушілерінің аттарына да қосуға болады. Себебі Дәуіттің аты (библиялық Давидтің) Құранда кездеседі және мұсылман пайғамбарының бірі болып саналады. Сонымен қатар Дәуіт барлық темір ұсталарының әулие жебеушісі ретінде құрметтеледі. Бақсы сарыны мәтіндерінде әруақтарды, жын-перілерді, дәу, әулиелерді көмекке шақырғанда Сүлеймен аты аталады:

Су басында Сүлеймен.

Су аяғы пірім Қорқыт,

Балаларды сен қорқыт!

Айда шу бермен, пірім,

Шақырғанда кел, пірім!

Халық нанымы бойынша, Сүлеймен аңдар мен құстардың тілін біледі, солардың патшасы, әміршісі болып табылады [4].

Мақал-мәтелдерде:

Құдайға қарсы болма.

Талап пендеден, жеткізу Алладан.

Нағашым бай, қайным бай,

Жарлы қылар қай Құдай!

Құдай өзі бермейді,

Біреудікін біреуге ауыстырып береді.

Құдай көгін билесін,

Жеріме менің тимесін.

Көп қайда болса, Құдай сонда.

Бекерден бекер жатқаннан Тәңірі безер.

Фразеологизмдерде :

1. Алла бағынашты (дегені болды).

2. Алла нәсіпетті (Құдай бұйырты).

3. Жаратқан Алла жар болды.

4. Құдай айдады (өздігінен келді).

5. Құдай алды (о дүниеге әкетті, құрыды).

Көркем шығармаларда:

Жақсылар залымдарды тыя алмай жүр, *Құдайдан* залым қорқып, ұялмай жүр. Мінеки, *Құдай* сүйген пейіліміздің Аз берген жақсы *Құдай* жазасына. Жүрерсің көптің бірі боп, Сақтасын сені бір *Құдай*. Артымда қалшы тірі боп, Әлди, әлди, әлди-ай. Жалғыздық деген жақсы ма, жалғыздық деген *Құдайдан* басқа ешкімге жарасып па еді?! *Құдайдан* дұрыс тілесе, Ер енбегі еш болмас. Тыңдаушыға ұнаса, Айтқан сөзім кем болмас, Ұнамаса жөн болмас. Тамам құлдар құтырып, *Алла* артық жаратқан Арсылан шер болмас.

Қазіргі қазақ тілінде мақал-мәтел, фразеологизм, көркем шығармаларда *Алла*, *Тәңірі*, *Құдай* онимдері мысалдардан көріп тұрғанымыздай, «жарылқаушы да, мүсіркеуші де бір өзі, жалғыздық бір өзіне ғана жарасқан бейне, сонымен бірге тәрбиелік мәнде оған сеніп, талап еткеннің, ерінбей еңбек ететіндердің бағын ашушы» деген ұғымда қолданылған.

X-XIV ғғ. түркі жазба тарихи ескерткіштердегі және қазіргі қазақ тіліндегі *Алла*, *Тәңірі*, *Құдай* онимдері бір ұғымда қолданылып, ұрпақ, мәдениет жалғастығының айғағы болып табылады. Бұл, әрине, еш күмән туғызбайтын ақиқат болып табылады.

в) космонимдер:

А. Йүгінеки шығармада Симак космонимін қолданған:

Симак жұлдызынан әрігірек қамқорлық етеді.

Бұл жұлдыз туралы бірнеше пікір қалыптасқан: М.Ө. Ысқақов «Халық календары» атты еңбегінде: «*Балықтар* – латынша *Пишес*, грекше *Иксиус*, еврейше *Дуг*, сирияша *Нуна*, арабша *эт-Хұт* немесе *эл-Самака*, парсыша Махи, орысша Рыбы», – деп келтіреді [5]. Сонда *эл-Самака* – балықтар шоқжұлдызы.

Б. Сағындықұлы т.б. ғалымдар *Симак* жұлдызын *Арктур* деп атайды [6]. Біздің пікірімізше, оның бірнеше себептері бар: 1) күннен 110 есе жарық, спектрдің инфрақызыл бөлігін ескергенде *Арктурдың* жарық шашуын 180 күн жарығын құрайды (болометриялық); 2) ғарыш масштабы бойынша жерге жақын орналасқан; 3) *Арктур* қозғалысы, басқа да үлкен жұлдыздарға қарағанда (*Центаврды* есептегенде) өте үлкен; 4) *Арктур* арабша *Харис-эль-сема «аспан қорғаушысы»*.

Сонымен бірге Бикештер шоқжұлдызындағы жұлдыз *Ас-симак* араб тілінде «өрлеуші, биіктеуші» дегенді білдіреді [5].

Жоғарыда келтірілген пікірлерді ескере отырып, біз А. Йүгінекидің қолданған *Симак* жұлдызы деп *Арктур* жұлдызын атаған деген пікірге тоқтауды жөн көрдік. Себебі, біріншіден, *Арктур* оңтүстік аудандарда жол нұсқаушы қызметін атқарады, оны жай көзбен бақылауға болады, екіншіден, *Арктур* арабша *Харис-эль-сема «аспан қорғаушысы»* деген мағына береді, яғни қамқорлық етеді. Ал А. Йүгінеки ыспаһсалар, бектерді мадақтауда: «*Симак* жұлдызынан әрігірек қамқорлық етеді», – дейді.

г) этнонимдер:

А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» тарихи ескерткішінде тек бір этноним кездесті:

Мұның бәрі *араб* тілінен ғибрат.

Ақын шығармасының араб тілі негізінде жазылғанын көрсеткен, яғни ол өз білімін араб тіліндегі материалдар негізінде байытқан, бұл қосымша ақпарат.

ғ) библионимдер:

А. Йүгінеки шығарманың аталуы туралы ақпарат берумен қатар, сол ақпаратты автордың өзі туралы қосымша ақпарат ретінде жеткізген:

Әдіб Ахмет оның ұлы. Мұның еш шәгі жоқ.

Кітабының аты – «*Ақиқат сыйы*».

Бүкіл жаратылғанның патшасы – Алланың көмегімен «*Ақиқат сыйы*» аяқталды.

Яғни мұнда басты назар аударар тұсы – автор. Сонымен бірге Қ. А. Ясауи, Хорезми, Ж. Баласағұн сияқты А. Йүгінеки барлық іс-әрекет, соның ішінде шығарма жазу тек бір Алланың қолдауымен жасалатын іс екенін мойындаған және мұны библионимді қолдану арқылы көрсете білген.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Рысберген, Қ.** Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. – Алматы, 2009. – Б. 29.
- 2 **Мустафина, Р. М.** Представления, культы, обряды у казахов. – Алма-Ата, 1997. – С. 43.
- 3 **Қасқабасов, С.** Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – Б. 54.
- 4 Ислам. Энциклопедия. – Алматы, 1995. – Б. 34.
- 5 **Исқақов, М. Ө.** Халық календары. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 318 б.
- 6 Ахмет Йүгінеки. Ақиқат сыйы. – Алматы, 1985. – 135 б.

Материал 02.02.15 баспаға түсті.

С. К. Иманбердиева, Л. Б. Бегалиева

Ономастическая система памятника «Подарок истинь»

Алматы менеджмент университет, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 02.02.15.

S. Imanberdiyeva, L. Begaliyeva

Onomastic system of the monument «Akikat syju»

Management University of Almaty, Almaty.

Material received on 02.02.15.

В данной статье рассматривается ономастическое пространство памятника А. Югинеки «Хибат аль-Хакаик».

This article discusses the onomastic space of monument A. Yugineki "Hibat al-haqa'iq."

ӘОЖ 81 '371

Б. Қасым¹, А. О. Кәріпжанова²

¹ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің мемлекеттік тіл кафедрасының меңгерушісі, ²ф.ғ.к., С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Қазақ филологиясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Павлодар қ.

САНДЫҚ ҰҒЫМДАР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН АТАЛЫМДАРДЫҢ КОНЦЕПТІЛІК МАЗМҰНЫ

Бұл мақалада сандық ұғымдар арқылы жасалған аталымдардың ұлттық танымдық сипаты қарастырылады. Сонымен қатар сандық аталымдардың киелі ерекшеліктеріне, символдық мәніне талдау жасалады.

Кілтті сөздер: сандық ұғым, аталым, концепт, таным, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, символ, когнитивтік сана, киелі сандар, ұлттық наным-сенімдер.

Бүгінгі күні тіл ғылымы жаңа антропоцентристік бағытта дамып келеді. Жаңа бағыттағы зерттеулердің дені тілді адам баласының өзін-өзі тануының құралы ретінде қарау ұстанымына сүйенеді. Тілді адамның ой-санасы, танымы, қажеттіліктеріне, сұраныстарына қарай дамуының жаңа кезеңдерінде адам тұлғасы мен танымын қалыптастыра алатын негізгі жүйе ретінде қарастыру басшылыққа алынады. Тілдік жүйенің құрылымына тереңдеп барудың, ұлттық тілдің табиғатын шынайы танудың бір жолы – тілдік таңбаларды, оны құрайтын бірліктері, олардың мазмұндық жағы мен тұлғалық жағын тілдің өз заңдылықтары негізінде қарау, екінші жолы – оларды тілдік емес құндылықтармен, яғни ақиқат өмір, ойлау, танымдық тұрғыда бір-бірімен тығыз байланыста қарастыру. Қазақ тілінде өзіндік сыры бар байырғы сөздердің бірі – сан атауларына қатысты тілдік бірліктер. Бұл жерде сан атауларынан жасалған күрделі атауларды – тілдік бірліктерді ақиқат өмірдің үзгі ретінде қараудың мәні ерекше. Себебі сандар қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың бір-біріне қатысты мөлшер, көлемін аңқытаудан туындап, адамның дүниені тануының бір

құралына айналған. Қазіргі кезде сандар кез келген ғылымның мазмұнына еніп, сол ғылым үшін қызмет етіп келеді. Сонымен бірге қай тілде болмасын ұлттың сандарға қасиет бергені байқалады. Сан атауларына қасиет беру, оны киелі санау дәстүрі – көптеген халықтарда тым ертеден келе жатқан құбылыс. Сандарды зерттеуге жаңа бағыт тұрғысынан келген ізденістер лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивті лингвистика аспектісінде жүргізіліп келеді. Осындай зерттеулердің бірінде мынадай тұжырымдар жасалған:

– *бір, екі, үш, төрт, жеті* сан атауларының символдық мәні ғаламдық модель туралы көне мифологиядан бастау алады;

– *жеті, тоғыз, қырық* сан атауларының символдық қасиеті магия өнерінің тууымен бірге қалыптасқандығы;

– сандардың киелі сандар, қасиеті сандар ретінде семантикалық жағынан дамығандығы;

– *сандық символдар* жүйесі философиялық, логикалық, психологиялық т.б. негіздермен сабақтасып, сандар арқылы айшықталған этномәдени, рухани наным-сенімдердің кешенді мазмұны – тілдік сананың түп негіздері;

– сандар жүйесінде қалыптасқан қазақ наным-сенімдерінің пайда болуы ұлттық танымға сай сандарға негізделген ерекше қасиет пен жұмбақ ұғымдарға байланысты;

– қазақ тіліндегі *бір, екі, үш, төрт, тоғыз, он екі, қырық* сандары адамзаттық жалпы дүниетаным жүйесіне негізделген (*Қ. С. Дүсіпбаева*, 21, 7).

«Екі» концептісі. Сандар жүйесін ғаламдық бейнеден іздеу қажет. Тіл – әлем қатынасы. Тілдік ойлау әлем қатынастарына негізделеді. Г. В. Колшанскийдің ғаламдық бейнені тіл арқылы тануға арналған еңбегінде тіл танымның, сондай-ақ санның да ерекше құралы емес. Тіл әлемді танып, біле алмайды, сондықтан ғалам бейнесін жасай алмайды деп тұжырымдайды. Бірақ та, ғалам тілде адамның барлық танымдық шығармашылығының әр түрлі әрекеттерінің бейнесі көрінетінін, соның нәтижесінде тілге бекітіледі дей келе: «Язык не может раскрывать истину бытия только через свою форму – через материю знака. Закономерности мира отражаются и познаются только в концептуальной системе человека. Вот почему язык состороны внешней, знаковой формы не образует самостоятельного государства» [Г. В. Колшанский 1988, 33] деп атап көрсетеді.

Сандардың ерекше қолданыла бастауы антикалық тіл білімі дәстүрінен басталады. Антикалық тіл білімі дәстүрі көне грек мифологиясымен қатар пайда болады. Антикалық ойшылдар тілдің табиғаты мен жазу таңбаларын зерттеумен қатар айналысқан. Бұл екі саланың дамуы тіл білімінің қалыптасуы мен дамуына, бүкіл көне мәдениеттің дамуына әсері болған. Көне грек дүниетанымының негізгі философиялық мәселесіне қатысты «заттың», «сөздің», «ойдың» өзара қатынасын қарастыру барысында антикалық тіл білімі пайда болды.

Дүниежүзіндегі халықтардың мифологиясын зерттеушілердің еңбектеріне ареалдық талдау жасау барысында екі лексемасымен келетін сөз тіркестерінің көпшілігінің мағынасы **қарама-қайшылық** екені белгілі. Ондай мағынаға ие болуы – *екінің*, символдық жіктелімінің де әсері. Көне мифологиялық наным-сенімдерге көз жүгіртсек, Үнді мәдениетінің ағаш басында отырған екі құс туралы аңыз айтылады: *«Две птицы, связанные, обхватывают одно и то же дерево. Одно из них ест сладкие плоды, другая – смотрит, не прикасаясь к плодам»*. Дуалистік тибет мифінде *ақ жұмыртқадан ақ ниетті* жарықта өмір сүретін әке шығады, *қара жұмыртқадан қара ниетті, қатігез, қара түнекте* өмір сүретін әке шығады. Бұндай сарындағы аңыздар қазақ халқының мәдениетінде де кездеседі. Мысалы, лиро-эпостық жырлардағы *Қозы мен Қодар, Төлеген мен Бекежан. Екі* лексемасы көбінесе *егіз, жұп* мағынасындағы символдық мәнге ие. А. Золоторева *екінің егіз* ұғым гипотезасына дәлел ретінде ежелгі Римдегі *егіз* культінің дуалистік ұғымын көрсетеді [А. Золотарева 1964]. Ежелгі Римде *егіз Ромула және Рема культі* болған, яғни екі патша болған. Сондықтан әрбір қызмет орындары екіден болған. Елде екі жақты басқару кейінгі дәуірге де жеткен. Римде *екі консул, екі трибун* (ежелгі Римдегі қызмет адамы) болған. Дуализм – қазақ және жалпы түркі мифологиясының да басты көрсеткіштері (С. Қасқабасов т.б.). Ескі наным-сенімнен бастау алған *екі* сан ұғымы ертегілерден де орын алған. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде Төстік жер астына түскен кезде Бапы ханның ордасында *екі қара жылан, екі сұр жылан, екі дәу жылан* кездеседі. Сол сияқты «Қара үйрек» ертегісінде Қараүйрек пен ағасы *екі күн, екі түн* алысып, ақыры Қараүйрек қыз ағасын *қырық құлаш аспанға* лақтырғанда, жерге түспей-ақ өліп кетеді.

«Үш» концептісі. *Үш* саны көне түркі тілдерінде *«туыстық»*, *«қандастық»* және *«руластық»* мағынасын білдерген.

Қырғыз балаларының асық ойынынан К. К. Юдахин *үш* санының «сандық» мағынасынан гөрі аяқталғандықтың, бір нәрсенің соңы екенін көрсету мағынасы жоғары екенін байқайды. Егер І. Кеңесбаевтың зерттеуінен [І. Кеңесбаев 2008, 176] түркі халқында үштік санау жүйесі болуы мүмкіндігін ескерсек, *үш* – санның аяғы болуы мүмкін. Кейін адам миының жетілуіне байланысты бестік санау жүйесі пайда болған кезінде *үш* реттік мән алған. *Үш* сөзі қазақ тілінде де өзге тілдердегі *«жеті»*, *«қырық»* сөз сөздері тәрізді өте киелі сипатта айтылмағанымен, біраз фразеологизмдердегі ұйытқы болған. *Үш* сан есімімен байланысты ойын аты, ырым, салт-дәстүр, жыл маусымы, ай аттары, жер-су аттары кездеседі. Байырғы түркі халықтарының мифологиялық түсінік-сүйсігіне жүгінсек, ертеде адамдардың, әлем *үш* қабаттан тұрады: *аспан, жер, жер асты*. Бұлар өзара орталық ось арқылы бірігеді. Осы ось арқылы құдайлар жерге, ал өлгендер жер асты әлеміне түсіп отырған. Жаратылыстың мифологиялық моделінің тігінен алынған бөлігін

дүние жүзі халықтары «Әлем ағашы» («Мировое дерево») десе, көне қазақтар *«Бәйтерек (Өмір деген бір бәйтерек)»*, «Төр» деп таныған. «Өмір ағашы – бәйтеректе, жер кіндігі – Көктөбеде өседі» деген аңыз да бар. Монғолдың мифологиясында «Бәйтерек» әлем тауының басында өседі. Хакастарда ол таудың басында өсіп тұрған *жеті* бұтақты ақ қайың, Хакастарда ол таудың басында өсіп тұрған *жеті* бұтақты ақ қайың, Саха (якуттар) бәйтеректің көленкесінде жұмақ бар, онда бірінші адам туған деп есептейді. Түріктердің көне ескіліктерінде өмір бәйтерегінің жапырақтарында әрбір адамның тағдыры жазылған, егер адам өлетін болса, жапырақ жерге түскен. Әлем ағашы әртүрлі халықтарда әр түрлі атаумен аталғанмен түпкі негіз, түсінік біреу.

«Әлем ағашы» – мифтердің негізін этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеуші В. Н. Топоровтың айтуынша, «бұл космосты жасаудың құралы». *Әлем ағашы тігінен алғанда үш бөліктен тұрады: төменгі (тамыр), ортаңғы (бойы, діңгек) және жоғарғы (бұтақтары)*. Әлем ағашы құрылысының негізінде адам танымында үштік ұғымы пайда болған: *өткен шақ, осы шақ, келер шақ, ата-баба-осы кез және оның ұрпағы; дененің үш бөлігі; бас, дене, аяқ. Үш саны* өмірде әр қырынан көрінеді. Осыған баланысты, жаратылыс болмысы тігінен алғанда *Жоғарғы әлем – Тәңірлер әлемі, Ортаңғы әлем – Адамзат әлемі, Төменгі әлем – Аруақтар әлемі* боп үшке бөлінеді. Құран-Кәрімде да Алла тағала бірінші – жер астын, екінші – жерді, үшінші – аспанды дарытты делінген. Ш. Уәлиханов: «Аспанда да адамдар тұрады, белбеуді тамағынан буынады, біз әлемнің ортасында тұрамыз, белбеуді белімізден буынамыз, ал жер астында тұратындар белбеуді аяқтарынан буынады (Ш. Уәлиханов 1985, 181) деген аңыз беріледі. Қазіргі бақсы-балгерлердің түсіндірулерінше: «Адамның жаны, рухы, ақыл, ой, санасы жоғарғы қабаттан беріледі. Адамның тәні ортаңғы қабаттан О дүниеге беріледі». Тілдегі «Ер кезегі үшке дейін» сияқты мақалға, салт-сана, ырым, ем, жалпы әдет-ғұрып және көшпелі елдің құрылым мүшесіне тән үштік одақ жоғарыдағы түсінікке орай қалыптасқан. Қытай халқы да әлемде тігінен үшке *аспан, жер, жер асты* бөліп, әрқайсысының өз құдайы бар деп түсінген.

«Төрт» концептісі. Қазақ халқында киелі сандар қатарына жатпаса да, өзіндік ерекшелігі бар, ерекше қолданысқа ие болған жұмбақ сандар қатарына жататын *төрт* сан. Ең бірінші, төрт сан есімінің ерекше қолданысқа ие болуына әсер етуші фактор – көне мифология. Бүкіл әлемді алып бәйтерекке теңеп, тұрақтылық пен тұтастықтың образы ретінде қабылданады. Тұрақтылық қасиеті басым *төрт сан есімі* тұрақты тіркес құрамында сандық ұғымнан гөрі негізгі, басты мағынасында жиі ұшырасады. Мысалы: *төрт түлік, төрт тарап, төрт құбыла, төрт жолдың торабы, екі көзі төрт болды, төрт көзі түгел, төрт тағандау, өтірік пен шынның арасы төрт-ақ елі, төрт қанат үй, төрт бұрыш, түн ұйқысын төрт бөлді* т.б.

Бұл деректердегі негізгі қызметті атқарып тұрған – төрт сан есімі бірінші мағынаны білдіріп тұр. Себебі өмір ағашының бұтағы бар, әр бұтақтың *төрт* жағы бар. Бұтақтың төрт жағы – бұл төңіректің *төрт* бұрышы немесе дүниенің *төрт* бұрышы Сонымен, ең алдымен *төрт* құбыла, одан кейін *төрт*, түс, *төрт* түстен кейін *төрт элемент* туралы түсінік пайда болған. *Төрт құбыла, дүниенің төрт бұрышы, төрт тарап, төрт қанат* деген тіркестерде төрт саны тұрақтылық белгісін көрсетсе, *төрт түлік, төрт періште, төрт тұрман* т.б. тіркестерінде негізгі, басты ұғымды беріп, *түн ұйқысын төрт бөлу, төрт жолдың торабы, екі көзі төрт болды* тіркестерінде ауыспалы мәнде жұмсалып тұр.

«Бес» концептісі. Қазақ тілінде «бес» сөзі бүтін «қол» мәнінде жұмсалады. Сөз түбірі о баста «беш» не «біл» түрінде емес, «піл» түрінде айтылса керек. Адам баласы үштік санау жүйесінен кейін бестік санау жүйесін ойлап тапты. Бестік санау жүйесі бойынша ертеде сандарының шегі *бес* болғаны анық. Әрі *бес*- календарь жүйесіндегі негізгі сан атауы. *Бес анық: анық* сөзі бұл жерде айқын деген мағынады қолданған. *Бес анықты* тарататын болсақ: *тіл, дін, дәстүр, тарих, атамекен*. Грек ғұламаларының айтуынша, адамдардың белгілі, ұлтқа, халыққа тән екендігін айқын сезіну үшін төмендегі шартқа толық жауап беруі тиіс:

- біріншіден, сол ұлттың тілін жақсы білу;
- екіншіден, сол ұлттың дәстүрін толық бойына сіңіру;
- төртіншіден, ұлттың дінін мойындау;
- бесіншіден, сол ұлттың тарихын мойындау т.б.

«Жеті» концептісі. Халқымыздың көнеден келе жатқан аталы сөздері, мақал-мәтел, қанатты сөздері, жалпы тұрақты сөз оралымдарының көбі осы *жеті* сан атауымен байланысты. *Жеті* санын қадірлеу көне заманнан басталады. Ол әрі сан жүйесінде, әрі өзге халықтар мәдениетінде өте жиі ұшырасады. *Жеті* саны мен ұғымы түрлі діни әдет-ғұрыптық саналы дәстүрді, ескі елдік салтты айқын көрсете алады. *Жеті* сөзі тек қана қазақ халқында ғана емес, басқа елдердің барлығында да *киелі, қасиетті* екені белгілі. М. Әуезов: «Қазақ елінің ескілігі жалғыз қазақтікі емес, жалпы түрік жұртының ескілігі деп саналуы керек» [Әуезов М. 1985,] Мысалы, орыс халқында мынадай тұрақты тіркес оралымдары бар. «*Семь мудрецов, семь чудес света; Москва стоит на семи холмах; у одной овечки семь сторон; служил семь лет, выслужил сем рек; семеро в сани по семеро в санях; семеро – по зайцу, один – молотит*». «*Жеті қарақшы*» қырғыз тілінде «*жеті арқар*» деп аталады. «*Жеті ата*» ұғымы қырғыз, татар халықтарында да бар. «*Жеті атадан әрі ғана қыз алысу заңы*» түрік, монғол халықтарының бәрінде бұл әдет ғасырлар бойы сақталып келді. Татар тілінде *жеті рет өлшеп, бір рет піш – жиде кат үлче, бер кат кис, жеті қат жер астында – жиде кат жер астында, маңдай жеті қарыс – маңгае жиде қарыш, жиде кат терісін шығару*

– *жиде кат тиресен тунау* түрінде келеді. Үнді мәдениетінде де *жеті* саны киелі сипат алған, *Жеті мүше, жеті нан* үнділерден тараған, ежелгі Вавилон жұртында *жеті күн өткен соң мереке күні* болып отырады, Аспан әлеміндегі *жеті шырақ*: Күн, Ай, Меркурий, Сатурн, Марс, Юпитер, Шолпан – *жеті құдай* атымен байланысты. Ежелгі гректер де *жеті* санына табынған. *Жеті* саны неліктен қасиетті болады деген сұраққа ғылымда дәл жауабы болмаса да, ғалымдар әр түрлі жорамалдайды.

Сандық ұғым арқылы жасалған тілдегі аталымдар когнитивтік сананың жүйелік бірліктерін түрлі концептілерді жасайды. Яғни сан ұғымдарын қолданып аталым жасау – жаңа ұғымға ат беру өз алдына бір процесс болса, енді сол атаулар арқылы әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыру, қоршаған ортаның танымдағы бейнесін құрайды.

Сонымен сан ұғымдары арқылы жасалған күрделі атаулар тілде алуан түрлі концептілер түзеді, яғни олар белгілі бір тілдік ортаның, этностың өкілі болып табылатын индивидтің өзіндік тұрмыс-тіршілігіне сәйкес дүниені танып, ол туралы білімді жинақтап, қорытып тіркеуінің құралы қызметін атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Колшанский, Г. В. Объективная картина мира познания в языке. – М., 1988.
- 2 Золотарева, А. Родовой строй и первобытная мифология. – М. : Наука, 1964. – 328 с.
- 3 Кеңесбаев, І. Жеті, үш, тоғыз, қырықпен байланысты ұғымдар. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы : Арыс, 2008. – 608 б.
- 4 Уәлиханов, Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы : Ғылым, 1985. – 560 б.;
- 5 Әуезов, М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1985. – 16 т. – 400 б.

Материал 29.01.15 баспаға түсті.

Б. Касым¹, А. О. Карипжанова²

Концептуальное содержание числительных номинативов

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 29.01.15.

B. Kasym¹, A. O. Karipzhanova²

The conceptual content of numerals of nomination

¹Abai Kazakh National Pedagogical university, Almaty;

²S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 29.01.15.

В статье рассматриваются национальные познавательные характеристики числовых номинативов. Также проводится анализ на сакральные особенности и символические значение числовых номинативов.

The article deals with the national educational characteristics of numeric nomination. An analysis of the sacred features and symbolic value of a numeric nomination is given.

ӘОЖ 811.512.122'42

Г. Т. Кәріпжанова¹, Г. Т. Әбікенова², Г. К. Абзұльдинова³

¹ф.ғ.к., С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, ²ф.ғ.к., Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, ³ф.ғ.к., Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ШЫЛАУЛАРДЫҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Мақалада шылаулардың стильдік қызметі талданады. Сөз бен сөзді байланыстыратын шылаулардың контексте түрлі эмоционалды экспрессивті мәнге ие болатындағы айқындалады.

Кілтті сөздер: шылау, көркем мәтін, мағына, ауыспалы мағына, стиль.

Көркем шығарманың тілін, оның көркемдеу тәсілдерін қарастырғанда, біз жеке шығармаларды жазу үстіндегі автор стиліне назар аударамыз. Әлемдегі қандай халықтың болса да, белгілі дәрежеде дамыған сөз өнері бар. Біздің халқымыздың сөз өнері бірнеше ғасырлар бойы дамып жетіле келе, алдымен, жалпы халықтық тілді байытты. Қаламгер тегелей-теңіз сөз маржандарын шеберлікпен жарата білген. «Көркем әдебиетінің қай жанрын, қай түрін болмасын көркемдеп нәрлендіруде, идеялық мазмұнын ашуда, образ жасауда олардағы эпитет, теңеу және троп айрықша роль, күрделі эстетикалық қызмет атқарады. Бұлар өмір құбылысын суреттеуді

нақтыландырудың, оқушыға автор қалаған бағытта әсер етудің тамаша оралымды құралдарының бірі» [1, 95].

Автор кейіпкерлер бейнесін өмір шындығымен жанастыра суреттейді.

Жүсіпбек Аймауытұлы оқырман қауымның назарын аударып, әрі оқиганы әсерлі жеткізу үшін өлеңге тән ұйқасты құрылымдарды қолданады. Себебі оқырманға әсер ету тәсілдерінің бірі – сөйлемнің сыртқы көрінісі.

Автордың ұйқасқа негіздеп ырғақ жасаудағы мақсаты – оқырман назарын аударғудың, сондай-ақ қаһарманның сезім пернелерін тап басып көрсету үшін жұмсалады.

Жазушы қолданған сөз тіркестері, бейнелеуіш сөздері сол кездегі қазақ халқының тұрмысына, ұғымына лайық қолданылған сөздер мен сөйлемдерден тұрады. Телегей теңіз сөз маржанын шеберлікпен қолданған психолог жазушы асқан суреткерлік танытқан. Кейіпкер бейнесін өмір шындығымен жанастыра суреттеген.

Көркем шығарма тілін танудың басты міндеті – жазушының өзіндік қолтанбасын айқындау. Шығармадағы автордың қолтанбасы – мақсатты қолданған тілдік құралдар жүйесі. Кез келген тілдік бірлік көркем шығарма тілінде орынсыз қолданылмайды. Көркем шығармада жеке дыбыстардан күрделі синтаксистік құрылымдарға дейінгі тілдік бірліктердің бәрі де жазушы талғамымен көркемдік идеяға қызмет ету үшін тартылады. Мағынасы айқын аңғарылатын, стильдік бояуы бірден көзге түсетін сөз бен сөз тіркесі, сөйлем сияқты бірліктер кез келген мәтіндегі стильдік фон жасауға қатысатын белсенді тілдік құралдар қатарына жатады.

Дыбыстық қабаттан мәтінге дейінгі аралықтағы тілдік бірліктердің стильдік қызметін талдау - көркем шығарма тілінің өзіндік ұйысу ерекшеліктерін, олардың жасалу жолдарын, көркем құралдардың лингвопоэтикалық қызметін анықтауға жағдай туғызады.

Қаламгер кейде айтылмақ оқиганың сырын тұспалдап жеткізеді, кейде әсері күшті тілдік құралдарды да қолданады. Жазушы прозасында шылауларда стильдік қызмет атқарып, айтар ойға мән үстеген. Көркем мәтінде шылаулар сөздердің сапасын күшейту мақсатында кейіпкердің көз-қарасын, сезімін беру мақсатында жұмсалады. А. Ысқақов шылауларды сөз бен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әр қилы реңктер үстеп, оларға ортақтасып, тұлға жағынан тиянақталған лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер ретінде айқындайды [2, 362]. Ал олардың стильдік қызметіне келсек, кейіпкердің көзқарасын, сезімін күшейте жеткізу мақсатында орыны бөлек.

Көркем мәтіндегі шылаулардың стильдік қызметіне назар салар болсақ: – күшейтуші мағыналық реңк жамайды - «Тағы **да** елі есіне түсті. Тағы **да** елге қайтқысы келді» (230-бет)

– ойды әсерлі жеткізу үшін жұмсалады:

*Шай ішкенде Ақбілектің қасына отырмай дастарқанның ана басына, анасының орнына, ақсақалдың қасына отырды. Астына төрт қабаттап көрпе **де** салып алыпты. Ақбілек екі бауырымен дастарқанның бұ жақ шетінде қалды. Үш бала бір жақ, ана қатын **да** бір жақ секілді көрінді (290-бет).* Ақбілектің көзімен берілген көріністі суреттейді. *Көрпе **де** салып алыпты.* Сөйлемдегі *де* шылауы өгей шешенің бұл қылығын Ақбілектің ұнатпағандығын, әрі өгей шешенің бірден билеп төсегендігін білдіреді, *де* шылауын алып тастасақ, бұл әсерді аңғара алмас едік. Шебер жазушы шылау арқылы оқырман назарын негізгі ойға аударады.

Шылаулар прозада көп жағдайда сөйлемнің бірыңғай мүшелерін жалғастыруда қолданылады, ал құрмалас сөйлемнің сабақтас түрі де, салалас түрі де көбінесе жалғаулықсыз келеді. *Қазы тілгенде, шұжық бүйен қарта қылғанда, мүше бұзғанда, Өрік өзі **де** қақайып қарап отыратын болды. Негұрлым Өрік қытымыр, құнтақты болған сайын, соғұрлым қатындар **да** ерегісіп, ұрламайтынды ұрлауға айналды. Бұрынғыдай емес, малшы, құлшы **да** шөміштен қысым көрді. Есепке кірмей, емін-еркін тиетін ішек-қарын, өкпе, көтен, мойындар **да** қылға тізілді. Өрік ас салуға **да** шеберлік көрсетті. Бұрын соғым сойған күні бәйбіше марқұм ауылдың кісілерін шақырып, жылы-жұмсағын асып, бір тойғызуды еді, биыл ол **да** болмады. Сөйтіп Өрік бір жақ ауыл бір жақ болуға айналды. Мұнда **да** шылауы белгілі стильдік қызмет атқарып, айтылған сөздің әсерін күшейтіп қосымша мағыналық реңк беру үшін тартылған. Өріктің мінез-ерекшелігін ашуға қызмет еткен. Өрік ас салуға **да** шеберлік көрсетті - дегенде кекесін мағына беру үшін қызмет етеді. Мәтіндегі *да, де* шылауын алып тастасақ, Өрік мінезі толық ашылмайды, онда Өрік пысық, қолынан бәрі келетін жақсы кейіпкер болып шыға келеді.*

*«Япырмай, орысша оқыр ма еді! Әбділда перуатиіктердей болар ма еді ... Олардың арманы бар ма екен» деген ойлар еді оның басын қатырған. Қартқожса осы ойларды көп ойлайтын болды. Көк құнанына мініп әжесінің сәлемдемесін артына бөктеріп, апасына бара жатқанда **да** осыны ойлады, қайтқанда **да** осыны ойлады, бұзауға барса **да**, тезек терсе **де**, осыны ойлайтын болды. Әбділда тілмәш оның түсіне **де** кіретін болды. Түсінде бұ **да** бір орыспен орысшалазып, жеңіп кетті. Қалаға **да**, барды, қорықпай көп орыстың арасында **да** жүрді (Ж. А., 29).*

Мәтіндегі *да, де*, шылауы – Қартқожаның оқуға деген құштарлығын күшейтетін элемент, әрі үдетпелік қасиетке де ие.

Бірде, біресе жалғаулықтары қайталанып келіп, қимыл әрекеттің, сан – сапаның, құбылыстың алма-кезек орындалып отыратындығын көрсетеді

Мысалы: *Қартқожаның есі шығып кетті, біресе үйге, біресе атына жүгіріп, қамшысын таба алмай сасқалақтады, жан дәрмен күйі атына міне сала жөнелді (120-бет).* Қартқожаның сол сәттегі күйін нақты бейнелейді.

Әр жазушы өмір сүрген кезеңдегі халықтық ауызекі тілін де қолданады, Ж. Аймауытұлы да қарапайым тілмен өз ойын жеткізіп қана қоймай оқырманын баурап ала білді. Жазушы жалпы халықтық тілдегі эмоционалды-экспрессивті сөздерді кейіпкерлер тілінде жиі жұмсайды. Қаламгер кейіпкерлерді сөйлету арқылы тыныс – тіршіліктерінен, өмірге деген көзқарастарынан, мінез-құлықтарынан хабар береді. Кейіпкер тілі арқылы оның образы әр қырынан көрсетіледі. «Нағыз жазушы кейіпкерлерін өздері беріп тұрған образға сай сөйлетеді. Кейіпкер сөзі оның бейнесін жасауға тікелей қызмет ететін көркемдік тәсілдің бірі болып саналады» [2, 47].

Адамның ішкі дүниесінде борлып жатқан құбылыстарды оның бет-жүзінде бейнелеуі, әрі мұнда юморды сәтті қолдана білуі Жүсіпбек Аймауытовтың шынында да хас шебер екенін дәлелдейді. Мысалы, Құлтуманың ашуланғанын автор оның бет-бейнесіндегі өзгерістермен жеткізеді. Ал енді «Құлтума бұ жолы қомпайған тұмсығын жинастырып, сабасына түсіріп, пышағының майын бармақтарымен сытырып жалап, тізесінің астына қойды да, Жұматайдың қолындағы шоқпытты шетінен тартып, икемсіз қара қайыс қолын үйкей берді..» деген үзіндіде автор Құлтуманың ашуының қайтуын «қомпайған тұмсығын жинастырып» деп беруінен көреміз.

Күйеуі Сұлушааштың ұрын келді,

Қисайып жаман тымаққырын келді, дегендей Күнікейдің күйеуі бір күні салша жетіп келді. Қасында үш-төрт жолдасы бар. О да ауылға келмей, анадай жерге түсіп, атын ұстап отырды. Не дегенмен «Шауып келді» алуға балалар да жүгірісті. Қараша үйдің қыз-қырқындары да барып, қастерлеген боп ертіп әкеліп, «алтын босаға» аттатты. Тымағының төбесіне селтүтіп үкі де қадап апты. Көк ала шытпен тыстаған қоңыр елтірі тымағын көзіне түсіре күйі, танауы кержііп, о да келіп, ақ шымылдықтың ішіне кірді.» Бұл үзіндіні толық алуымыздағы мақсатымыз да шылауының ерекше қызметін таныту. Әр сөйлемде бұл шылауды қолдана отырып, Ж. Аймауытов Тұяқтың күйеу болып келуін қосынады. Әрі да, де шылаулары Тұяқтың ашулауға қызмет атқарып тұр. Бұл ретте автор Тұяқтың тымағын сәтті деталь ретінде қолданады.

Сонымен, жазушы шылау, одағайларға стильдік жүк артып, сол арқылы айтылған ойға түрлі эмоциялық, экспрессивтік сипат береді. Көркем мәтінде шылаулар стилистикалық қызмет атқарады, кейіпкердің ішкі психологиясын көрсетеді және төмендегідей мақсаттарда стильдік жүк артылады:

- оқырманға тигізер әсерді күшейту үшін;
- кейіпкердің ой-түйіндерін беру үшін;
- жазушының эмоциясын білдіру үшін.

- 1 Кәрімов, Х. Қанатты тіл. – Алматы, 1995. –144 б.
 2 Ысқақов, А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1991. – 384 б.
 3 Сыздықова, Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 2005. – 271 б.

Материал 18.02.15 баспаға түсті.

Г. Т. Карипжанова¹, Г. Т. Абикенова², Г. К. Абзұлдинова³

Стилистическая функция союзов в художественном тексте

¹Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова;

²Казахский инновационный гуманитарно-юридический университет;

³Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.
 Материал поступил в редакцию 18.02.15.

G. T. Karipzhanova¹, G. T. Abikenova², G. K. Absuldinova³

A stylistic function of unions in artistic text

¹Pavlodar state university the name of С.Торайгырова;

²Kazakh innovative humanitarian-legal university;

³Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.

Material received on 18.02.15.

В статье рассматривается стилистическая функция союзов. Раскрываются эмоциональные и экспрессивные значения союзов связывающих слова в контексте.

The stylistic function of unions is examined in the article. The emotional and expressive value of unions binding words in a context is revealed.

Г. К. Кенжетаетова¹, Р. Д. Кенбаева²

¹к.ф.н, ассоциированный профессор, ²студент группы ИФ-402, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ВИДЫ АББРЕВИАТУР И СПОСОБЫ ИХ ОБРАЗОВАНИЯ

В современном обществе создание сокращенных номинаций стало одним из самых распространенных способов словообразования. В данной статье освещается значение аббревиатур в лексике и их влияние на систему языков в целом, а также выделяются тематические группы аббревиатур и описываются способы их образования, основанные на примерах из четырехязычного электронного словаря аббревиатур.

Ключевые слова: аббревиатура, аббревиация, инициализмы, акронимы, алфавитизмы.

Современное состояние языков характеризуется процессами интернационализации и глобализации, которые привели к появлению особого рода наименований объектов, понятий и концептов одновременно с повышенными требованиями к речевой экономике, в результате чего возник огромный пласт сокращенной лексики. Интерес к специфике создания аббревиатурных номинаций в разных языках и к особенностям их употребления в различных типах и жанрах речи обусловлен тем, что аббревиация оказывается одним из словообразовательных способов, отвечающим прагматическим установкам современности.

Термины «аббревиация» и «аббревиатура» восходят к латинскому слову «brevis» – краткий. Е. Г. Водолазкин истоки графической аббревиации находит в ряде культур Востока, Греции, Рима: «Там аббревиатуры представляли в самых разных формах и обслуживали по преимуществу область сакрального. Иногда тайного, которое, как известно, порой способно сакрализоваться. Во многих культурах святость явления предполагает его неназывание или, по крайней мере, неполное называние» [1]. Некоторые исследователи придавали аббревиатурам какое-то мистическое значение, например, Громов И. А. писал: «Сущность аббревиатуры – сокращение жизни слова. Аббревиатура – одна из разновидностей казни слова» [2]. Тем не менее были ученые, которые были сторонниками использования аббревиатур. Одним из них был известный лингвист Г. О. Винокур, отмечавший: «Сокращения наши – есть составная часть современного

языка и выполняют в составе этого языка свою культурную функцию» [3]. Сегодня количество аббревиатур, находящихся в обращении, по сравнению с двадцатыми годами XX в. значительно выросло. До сих пор не получил однозначного определения статус аббревиации в системе способов словообразования. Часть лингвистов не усматривают в производном слове нового словообразовательного значения, которое обязательно должно появиться в результате деривации. Другие лингвисты отстаивают статус аббревиации как способа словообразования. Ведь графическое оформление аббревиатур отличается от оформления графических сокращений, в которых используются точки, косые линии, дефис (ул., п/о, р-н). Кроме того, Д. И. Алексеев отмечает, что «аббревиатура не рассчитана на передачу всей информации, содержащейся в многословном описательном исходном наименовании, она предусматривает обобщение исходной информации и ее интеграцию» [4]. В. Н. Немченко рассматривает аббревиатуры как особую категорию сложных слов. Основным словообразовательным средством, по мнению лингвиста, является единое словесное ударение, а в большинстве случаев – также система окончаний [5]. Между тем, по мнению многих лингвистов, в аббревиатурах происходит процесс опрощения, будучи вторичными дериватами, они теряют связь с соотносительным словосочетанием, становятся основными, единственными номинациями [4].

Сложносокращенные слова обладают собственной функционально-стилистической окраской. Широко представлены аббревиатуры в официально-деловом стиле. Аббревиатуры, собранные для нашего четырехязычного электронного словаря, позволили выявить следующие тематические группы аббревиатур:

1) названия университетов и институтов: АИЭС – Алматинский институт энергетики и связи/AIEK – Almatyer Institut für Energie und Kommunikation, АМН – Академия медицинских наук/ AfH – Akademie für Heilkunde;

2) названия субъектов и направлений деятельности различных структурных подразделений вуза: ВР – воспитательная работа /EA – Erziehungsarbeit, МТО – материально – техническое оснащение/MTV – materiell – technische Versorgung;

3) названия образовательных учреждений: ВУЗ – высшее учебное заведение/HS – Hochschule, ГОУ – государственное образовательное учреждение, КГП – коммунальное государственное предприятие/ gemeindlicher Staatsbetrieb;

4) названия органов управления: ИК – Исследовательская Комиссия/SK – Studienkommission, УС – ученый совет/WB – wissenschaftlicher Beirat;

5) названия подразделений: АХП – административно-хозяйственное планирование/ ZW – Zwangsplanung, УВР – управление по воспитательной работе/AEA – Amt für Erziehungsarbeit;

6) названия учебных дисциплин и видов работы студентов: ИЗО – Изобразительное Искусство/ ВК – bildende Kunst, ОБЖ – Организация безопасности жизни/LSL – Lebenssicherheitslehre;

7) названия специальностей: БЖ – безопасность жизнедеятельности/SLE – Schutz der Lebenserhaltung, МО – музыкальное образование/МВ – Musikausbildung;

8) названия стандартов, программ и их частей: МСМ – международная система мониторинга/IMS – Das internationale Monitoringsystem, ВПО (высшее профессиональное образование/ НВА – Hochberufsabschluss;

Несмотря на принадлежность к одной теме «Сфера образования», вышеуказанные аббревиатуры относятся к разным способам образования аббревиатур. Сложность и разнообразие процессов аббревиации обуславливают наличие большого количества классификаций аббревиатурных номинаций, основанных на различных принципах. Рассмотрим классификации аббревиатур на основе формально-структурных особенностей, анализа контекстов их функционирования и в зависимости от употребления аббревиатур в устном и письменном дискурсе. Во всех структурных классификациях аббревиатур основными критериями выделения типов сокращенных слов является учёт структурной простоты или сложности аббревиатурной номинации, а также линейной протяженности её компонентов.

На основании классификации аббревиатур, предложенной Ю. В. Горшуновым, мы предлагаем следующую структурную классификацию аббревиатур с примерами из четырехязычного электронного словаря аббревиатур:

1) собственно инициализмы (алфавитизмы) – аббревиатуры, образованные от словосочетаний путем оставления инициальных букв от каждого слова сокращаемого словосочетания с произношением по алфавитному принципу: AW – Asiatische Währungsfonds, BRIC – Brasilien, Russland, Indien, China;

2) акронимы – аббревиатуры, образованные из начальных букв каждого слова сокращаемого словосочетания и читаемые как слова: ВІР – Bruttoinlandsprodukt, SOV – Staatsortsverwaltung;

3) усечения – аббревиатурные номинации, образованные с помощью опущения букв или слогов основы сокращаемого слова: рус. яз. – препод – преподаватель, нем. яз. – der Katalysator – Kat;

4) слияния (слова-слитки, сращения, телескопизмы) – аббревиатурные номинации, образованные путем слияния усеченных основ двух или более лексических единиц и включающих в себя полностью или частично значения входящих в него структурных компонентов: танц – пол – танцевальный пол; нем. яз. – der Prosument ← der Produzent + der Konsument, die Telematik ← die Telekommunikation + die Informatik [6].

В связи со сходством в образовании можно объединить акронимы и алфавитизмы в один класс буквенных аббревиатур и рассматривать их в качестве отдельных подтипов этого класса. Традиционной и общепринятой также можно назвать классификацию сокращенных единиц в зависимости от их употребления в устном и письменном дискурсе. В данном случае под многозначным термином дискурс мы понимаем письменное или устное речевое произведение. В данной классификации аббревиатур выделяют графические и лексические аббревиатурные номинации [7]. Под графическими аббревиатурами понимаются такие аббревиатурные номинации, которые используются исключительно в письменной речи и не имеют соответствующей звуковой формы выражения в устной речи, например, *bzw. – beziehungsweise, usw. – undsoweiter*. Д. И. Алексеев, в свою очередь, отмечает, что графические аббревиатуры существуют только для зрительного восприятия и при чтении должны расшифровываться [7]. Лексические аббревиатуры – полноценные единицы общения, удовлетворяющие всем требованиям коммуникации, т.е. они реализуются как в устной, так и в письменной речи и имеют самостоятельное значение, например, *EWS – Europäisches Währungssystem, KMU – Klein- und Mittelunternehmen*. Лексическую аббревиацию следует рассматривать как способ словообразования, в результате которого возникают различные аббревиатурные лексемы, тогда как графическую – как явление, связанное с сокращенными записями речи, в котором сами записи являются графическими сокращениями [7].

Не менее значимым в теории аббревиации является вопрос о причинах и особенностях образования сокращенных единиц. Принято выделять экстралингвистические и внутриязыковые факторы порождения аббревиатур. К наиболее распространенным экстралингвистическим (внешним по отношению к языку) причинам создания аббревиатурных номинаций можно отнести следующие:

1) научно-технический прогресс, социальные сдвиги, развитие межнациональных социокультурных связей и т. п. и связанное с ними стремление передать новые понятия, выраженные сложными словами и словосочетаниями, более компактно, монолитно, в единой и целостной форме;

2) широкое использование механических и технических средств связи, требующих сокращения длинных словарных единиц [8].

Среди внутриязыковых причин отмечают:

1) общность языковых навыков говорящих, языковую привычку, контекст, частоту употребления в речи и «стереотипность» производящей единицы;

2) стремление произносить аббревиатурные номинации как единые слова;

- 3) влияние других языков на создание аббревиатур;
- 4) влияние разговорного и жаргонного языков;
- 5) тенденция к моносиллабизму;
- 6) строй конкретного языка [8].

Однако чаще всего возникновение различных аббревиатурных номинаций объясняется так называемым «законом экономии речевых средств», одним из важнейших прагматических принципов порождения сокращения, вызванным необходимостью рационализировать его материальную оболочку. Как принцип употребления он направлен на экономию времени, усилий и бумажной площади. «Сокращение слов, как мы понимаем его сегодня, явление современное, неизвестное в предшествующий период», – пишет Г. Белман [9].

В современной языковой ситуации аббревиатуры встречаются в научной литературе, различных справочниках, в медиадискурсе, в виде названий государств, политических партий, учреждений, фирм, ассоциаций и т.п. Они также постоянно вторгаются в бытовую речь отдельных социальных групп людей, регистрируются словарями сокращений, в том числе и электронными источниками сети Интернет, которые позволяют наблюдать не только ход развития аббревиатурного словообразования, но и анализировать языкотворческую деятельность носителей языка. Итак, аббревиатуры различных типов все шире и шире проникают во все слои лексики современных европейских языков. Они кумулируют информацию в языковом знаке с целью ее более быстрой передачи и усвоения, повышают эффективность коммуникации, отражают тенденцию к экономии языковых усилий и рационализации языка, пополняют и обогащают его словарный состав, делают его занимательным и интересным.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Водолазкин, Е. Г.** Надо развивать аббревиатуры // Новая газета. – 2008. – № 16. – С. 13
- 2 **Громов, И. А.** Словообразование // Русский язык. – 2003. – № 18. – С. 24.
- 3 **Винокур, Г. О.** Избранные работы. – М. : Научная литература, 1959. – С. 345.
- 4 **Алексеев, Д. И.** Графические сокращения и слова-аббревиатуры // Развитие современного русского языка. М. : АН СССР, 1963. – С. 219
- 5 **Немченко, В. Н.** Современный русский язык. Словообразование. М. : ИНФРА-М, 1984. – С. 512.
- 6 **Горшунов, Ю. В.** Прагматика аббревиатуры: автореф. дисс. М., 2000. – С. 32.

7 **Алексеев, Д. И.** Сокращенные слова в русском языке. Саратов : СГУ, 1979. – С. 328

8 **Журавлева, Е. А.** Словарь аббревиатур по материалам средств массовой информации Казахстана. – Кокшетау : Келешек – 2030, 2007. – С. 12

9 Bellmann G. Zur Variation im Lexikon: Kurzwort und Original // Wirkendes Wort. Mannheim. : Klambt -Druck GmbH, 1980. – S. 489

Материал поступил в редакцию 19.01.15.

Г. К. Кенжетаяева, Р. Д. Кенбаева

Аббревиатуралардың түрлері және олардың жасалу жолдары

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 19.01.15 баспаға түсті.

G. K. Kenzhetayeva, R. D. Kenbayeva

Types of abbreviations and methods of their construction

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 19.01.15.

Қазіргі қоғамда қысқартылған атаулардың пайда болуы сөзжасамдағы кең тараған әдістердің бірі. Аталмыш мақалада аббревиатуралардың тіл бірліктеріндегі мәні және олардың жалпы тіл жүйесіне әсері қарастырылады. Сонымен қатар мақалада аббревиатуралардың тақырыптық топтары анықталып, төрт тілді электронды аббревиатуралардың негізінде олардың жасалу жолдары сипатталады.

Constructing of reductions have become one of the most widely spread methods of derivation in the modern society. Meanings of abbreviations in vocabulary and their influence on the language system in general are being discussed in this article. Also we have distinguished thematical groups of abbreviations and described methods of constructing them, which are based on examples of four – language electronic vocabulary of abbreviations.

ЭОЖ 821.512.122.32.09

Ж. Т. Қадыров¹, Г. К. Синбаева²

¹ф.ғ.к., доцент, «Қазақ филологиясы» кафедрасының меңгерушісі, ²аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ БЕРІЛУІ

Берілген мақалада эвфемизм сөздердің прагматикасы мәселесі қарастырылады. Көркем шығармада белгілі бір өрескел іс-әрекеттің мән-мағынасын ашып айтпай, астарлы мағынада берілуі эвфемизмдердің қызметіне жатқызуға болады. Сондай-ақ эвфемистік метафора, метонимия, тұрақты тіркестердің құлаққа жағымсыз сөздерді алмастыруы белгілі бір мақсатқа негізделетіндігі мысалдармен көрсетіледі.

Кілтті сөздер: эвфемизм, эвфемия, семасиология, табу, прагматика, прагматикалық сипат, эвфемистік мағына, эвфемистік метафоралар, фреймдік форма, стереотипті денотаттық ситуация, экстралингвистикалық фактор, метафра, тұрақты тіркестер.

Қазіргі кезеңнің сөйлеу тілінде сөйлеу тілінің тұрпайылануы мен оны сыпайы, тігі жатық сөздермен (эвфемизмдермен) алмастыру көрінісі назарға алынып жүр. Эвфемизмдер кез келген халықтың тілінен, тұмыс-салты мен әдет-ғұрпынан орын алатын күрделі құбылыс. Белгілі бір тілдің материалы негізінде эвфемизм мәселесін қарастыру. Әсіресе түркі тектес тілдердің бәрінде кең тараған құбылыс деп айтуға болады.

Түркітану, сондай-ақ қазақ тіл білімінде эвфемизм жайлы айтылған пікірлер мен еңбектер аз емес. Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде эвфемия құбылысын Ә. Ахметов алғаш ғылыми зерттеудің нысанына алып, табу мен эвфемизмді этнографиялық лексикаға жатқызады: «Кез келген этнографиялық лексиканың сыртында белгілі бір этнографиялық ұғымдардың тұратыны сияқты табу мен эвфемизмнің сыртында да олармен ұштасып, астарласып жататын этнографиялық ұғымдар, атап айтқанда, дәстүрлі наным-сенімдер, мифтер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, қоғамда қалыптасқан тіл мәдениетімен байланысты этикалық нормалар тұрады. Ғалым бұл сөздердің қыр-сырын ашуда этнография мен лингвистика ғылымдарының біртұтас нысаны ретінде зерттелінуінің тиімділігін айтып, эвфемизмдердің этнолингвистикалық бағытта айқындалуына жол ашады.

Ауызекі және жазба тілде жиі қолданылады. Әсіресе көркем шығармаларда қолдану белгілі бір мақсатты көздейді.

Прагматика ой иесінің мақсаты мен уәжіне сай тілдік құралдарды таңдаудың мәнін, тыңдаушының айтылған ойды, тіл арқылы берілген бағаны түсінуін зерттейтін сала. Прагматикалық мағынаны жете түсіну үшін оның семантикамен арақатнасын айқындау қажет.

Семасиология сөздің мағынасын зерттесе, прагматика сөздің тура мағынасынан басқа барлық мағыналарды қамтиды.

Жазушы прагматикалық мағына тудыру үшін оқырманның сана сезіміне айрықша әсер ету мақсатында шығарманың әрбір сөзін, оның ерекшелігін, мағыналық өзгеріске түсу қабілетін білуі керек, яғни прагматикалық шеберлікті қажет етеді. Прагматикалық шеберлік сөйлеу актісіне қатысушы әлеуметтік мақсатқа жету жолында коммуникативтік стратегиясын іс жүзіне асыру үшін коммуникативтік контексте белгілі бір әдісті орынды қолдана білу.

Эвфемизм сөздердің прагматикасы деген мәселені қарастыруда ұлттық қасиеттерге тоқталу керек сияқты. Өйткені эвфемизмдер ұлттық тілімізде қалыптасқан тұрақты тілдік бірлік деуге болады. Сөздің табулық және эвфемистік формасы лексикалық жүйенің белгілі бір семантикалық топтарын қамтиды, сондықтан эвфемия құбылысын жүйелеуге келмейтін, кездейсоқ, тұрақсыз деп тануға болмайды.

Сөздердің келтірінді, жанама мағынасында қолдану прагматикалық сипатта болу мүмкін. Олар коммуникативтік келеңсіз жағдайларды болдырмау үшін сөйлемдегі белгілі бір заттың мән-мағынасын бүркемелеп, жасыру үшін қолданылады. Бұл эвфемизмдердің қызметіне тән қолданыс болып табылады. Бұл орайда «Эвфемизм... – благоречие, вежливое выражение (порой мнимо вежливое), смягчающее прямой смысл резкого, грубого или интимного высказывания» [1, 39], является средством выражения семантики умолчания с ее главным значением – недосказанностью [2, 44], - деп көрсеткендей, көркем шығармада белгілі бір өрескел іс-әрекеттің мән-мағынасы ашып айтылмай, астарлы мағынада беруде эвфемизмдердің рөлі ерекше. Бұл әрине жазушының тіл байлығын сарқа пайдалана білу шеберлігіне де байланысты болады.

«Қосиманов Ақбөпеге қарап, шын ынтығып жатыр. Көз алдынан кешегі соғыс жылдарындағы оқиғалары да өте шықты. Елде жігіт жоқ. Қыз-келіншек көп. Қырдың қызыл түлкісінше, көрінген жерде көлденендеп, кес-кестеп өте береді. Қосиманов өкілдікпен ел аралап жүріп, мұндай түлкілердің талайын-ақ қарға аунатып, ұмар-жұмар соғып алатын. Тіпті ұзақ сонарға түсіп қиналған күні де кемде-кем. Көбінесе «қан сонар» мен «келте сонардан» асырған жері жоқ. Енді, міне, алдында бұлаңдап, тағы бір түлкі отыр. Бұған үлкен айла-қақпан керек. Шошытып алса, түлкіден айырылып қана қоймай, күлкіден айрылуы да хақ».

Автор Қосимановтың қыз-келіншектерге қатысты іс-әрекеті көркем тәсіл арқылы жеңілдетіліп, астарлы мағынада эвфемистік метафоралар арқылы бүркемеленіп, оқырманның өзіне не жайлы екендігін түсінуіне мүмкіндік береді. Автор осылайша оқырман санасына әсер етуде ұтымды жолды таба білген және ақиқатты көркем бейнелеу үшін емес, ақиқатты субъектінің әлеуметтік тұрғыдан бағалау үшін қолданатындығына назар аударуға болады. Мұндағы түлкі, ақ қарға аунату, ұмар-жұмар соғып алу, ұзақ сонар, қан сонар, келте сонар, бұлаңдап, айла-қақпан керек дегендер – аңшылыққа тән ақпарат. Мәтіндегі контекстік мағына ақиқат дүниедегі денотаттық ситуацияның тілдік ұжымының санасында фреймдік құрылым ретінде қалыптасумен байланысты. Ендігі тұста осы фреймдік формасы «алдау», «арбау», «қорлау», «ар» сияқты басқа бір концептімен ассоциацияланып, екінші бір атау пайда болған.

М. Минский фреймді стереотипті ситуацияның ойбейнесі деп атайды. Осы аталған когнитивті жасалым стереотипті денотаттық ситуациямен байланысты автор кейіпкердің қыз-келіншектерді алдап, қорлауын тікелей атамай, осы ситуацияға кейіпкердің ойбейнесі арқылы құрылым жасаған.

Сөздің белгілі бір формасына табу салу белгілі бір экстралингвистикалық факторлар арқылы детерминделеді, ал табу салынған сөздің формасын басқа формамен ауыстырудың белгілі бір уәжі мен мақсаты болады: сыпайылық, қолайсыздық тудырмау, ақиқатты бүркемелеу, әскери, мемлекеттік т.б. құпияларды сақтау, саяси – экономикалық, идеологиялық мүддені көздеу т.б. Табу салынған сөздің эвфемистік формалары көбіне троптың түрлері арқылы жасалады. Көркем шығарма тіліндегі топтардың мақсаты – ақиқатты бейнелі түрде айтып, сезімдік қабылдауға негізделсе, эвфемиялық троптардың мақсаты – ақиқаттың тыйым салынған тілдік репрезентантын басқа формамен ауыстыру болып табылады.

Эвфемизмдер – ойды бейнелеп, көркем түрде жеткізудің негізгі бір тәсілі [3, 126]. Табу салынған сөздік эвфемистік формалары көбіне троптың түрлері арқылы жасалады. Алайда бұл ерекшелік көптеген зерттеушілерді эвфемизмдер сөзді көріктеу үшін қолданылады деген қате тұжырым жасауға себеп болды. Көркем шығарма тіліндегі троптардың мақсаты – ақиқатты бейнелі түрде айтып, сезімдік қабылдауға негізделсе, эвфемиялық троптардың мақсаты – ақиқаттың тыйым салынған тілдік репрезентантын басқа формамен ауыстыру болып табылады. Көркем шығарма тіліндегі эвфемизмдердің тілдік табиғаты мен стильдік қызметін қарастыруда осындай ұғымдар негізге алыну қажет.

«Сөз жоқ бұл күндер тіл тәжірибесінде публицистиканың, көпшілік информация құралдары – баспасөздің радио мен телевидениенің де рөлі күшейе түскенін мойындау қажет. Бірақ қайткенде де қазақ көркем әдебиеті, әсіресе оның проза саласының тілі өзінің басшылық, үлгілік позициясын бере қоймаған тәрізді [4, 81].

Көркем шығармада бейнелі образ тудыруда троптардың ішіндегі ең өнімді түрі – метафра дей келе, ғалым Ә. Ахметов «Метафра эвфемизм тудырудың ең өнімді тәсілдерінің бірі деуге әбден болады» [5, 138] – деп көрсетеді.

Көтеріңкі қос алмалы кеудесі сұңғақ келген, аппақ жұмыр мойнымен тұтаса көз тартады [6, 42]. Екі бала тапқанына қарамастан, сұңғақ бойына жарасқан тіп-тік қос жұмырықтай қос анары алтын жамбылы алқасын тырсылдата керіп, аш белі үзіліп кетердей талып, мықынынан төменгі бура санды бөксесін мейлінше айқындап тұр [6, 87]. Түні бойы көзімді іліндіре алмай шыққанымда, онбаған ит Шыңғыс жатқан ғой Зейнептің торсықтай қос анарын құшып!» [6, 123]. Бұнысын кәпір ісі деп «Қасапшы Нұрасулла» атанған Бұхар әмірі, биылғы жылы көп әскермен кеп Мәделіханды бауыздап, ал сұлу Ханпадшайымның күнтимесіне қорғасын құйып өлтірген-ді. Граф соны айтып тұр [6, 211]. Әдейі көр дегендей баланың басындай толық, тыптығыршық сүйір ұшты қос анарын біресе оңға, біресе солға қарай сипай итеріп, немесе қолымен жоғары көтеріп-көтеріп қояды [6, 161]. Берілген мысалдардағы атауға өрескел болып саналатын сөздерді метафралық астарлы қолданыстар арқылы яғни, қос анар, қос алмалы, күнтимесі деген сөздермен алмастырып, эвфемистік мағына тудыруға негіз болып тұр.

Көркем шығармада тыйым салынған немесе ыңғайсыз сөздердің орнына эвфемистік метонимиялар қолданылып, бүркемеленіп беріледі. «Ащы судың атын естісе кейбіреу от көрген көбелектей жалп етіп уысыңа түсе кетпей ме? [7,34]. Осы арада бой жылыту үшін қойынға тығылып алған бір шөлмекті бөліп іштік [7,60]. Бұл үйде көк мойын шынылар жәшігімен тұрады [7,173]. Мұндағы ащы су, көк мойын шынылар дегендер құлаққа оғаштау естілетін ұғымдарды алмастыра алатын эвфемистік метонимиялар екенін байқаймыз.

Көркем шығармада тұрақты тіркестер жиі қолданылады. Олардың ішінде эвфемистік мағынада жұмсалатындары да кездеседі. Мұндай тұрақты тіркестер көбінесе тұрпайылау ұғымдарды құлаққа жағымсыз сөздерді алмастыра алады. Мәселен, «Бұрынғыдай «Еркем-ау, бәленшенің аузының суы құрып жүр, бір түнге көңіл бөлсең нетеді?» не болмаса: «Жас кезде қызық көргенге не жетеді, ағаңның көзіне шөп салмай, етегіне намаз оқып жүр дейсің бе бізді. Сен де құр қалма», – деген секілді Зейнептің жанына майдай жағар сөзді бірде-бірі айтпаған [6, 155].

Өйтсең болды, күйеуінің көзіне шөп салмай жүре алмайтын жады қатынның қойнынан өрген бөтен еркектей мына опасыз дүниенің тағы бір пұшпағынан өзіңнен гөрі мықтырақ басқа біреудің сыпаң етіп шыға келуі оп-онай...» [8, 10] деген сөйлемдерде көзіне шөп салмау эвфемистік мағынада қолданылған тіркес боп табылады.

– Ал енді, шыныңды айтшы, осы күнге дейін өзің жігітшілік құрып көрдің бе? Ха-ха-ха...

Диканың сары табақтай жалпақ беті түгел күліп жалаяқтай боп кетті.

Ақбөпе сәл ғана езу тартып;

– Жезде ай, сіз де сұрамасты сұрайдыды екенсіз, деп шай жинай бастады.

Сұрамағанда қайтейін, өмірдің ең бір шырынын татып көрді ме екен дегенім ғой. Шіркін, біз де бір күні тұғырдан таямыз ау, деп Ақбөпеге қисая қарап сөз тартты.

Көркем әдебиет тілінің стилі – әдеби тілдің ең басты, тарихи жағынан бұрын пайда болған стильдер тармағына жатады. Әдеби тілдің басқа стильдер түрлерінен оның елеулі айырмашылығы эстетикалық қызметке жұмсалыуында. Сонымен қатар стиль ұғымын бұл салада көркем әдебиет тілінің, жеке ақын, жазушы туындылары тілінің көріктеу тәсілдерінің ерекшеліктері деп те түсінеміз. Ондай ерекшеліктер мен тұтастыққа құрылған көркем шығармаларда жазушының дарынды суреткерлік тіл жұмсау әрекетінде эстетикалық талғам күшті болады [9, 44].

Қазақ тілінің мәдениеті жөнінде арнаулы еңбек жазған профессор М. Балақаев тіл мәдениеті деген ұғымға сөйлеудегі, жазудағы тіл жұмсаудың өнегелі үлгілері, сауаттылық, айқын ойлылық сияқты факторлармен қатар, ізеттіліктің де енетінін баса көрсетеді [9, 150]. Көркем әдебиет тілі және оның стилі олардың өзіндік табиғаты мен негізгі функцияларына байланысты айқындалады. Көркем әдебиет тілінің әдеби тілден басты бір айырмашылығы – ол эстетикалық функция атқара алады. Көркем әдебиет тілінің тағы бір айырмашылығы – оның сөздік қоры да, құрамы да – барынша бай, байлығы – мол, тарихы – терең, құлашы – кең, құшағы – ашық, ауқымы - әралуан, әлеуетті тіл. Көркем әдебиет тілінің стилі халық тілі байлығының барлық қорын сарқа пайдаланатын болғандықтан, ол ең алдымен тілдегі ең мол сала – байырғы сөздерге күш салады, кірме сөздерді кеңінен қолданады, ауызекі тіл материалдары – оның басты бір байлық көзі (қарапайым сөздер, дөрекі сөздер, арголар, жаргондар, архаизмдер мен историзмдер, әр саладағы арнаулы, кәсіби терминдер, неологизмдер, кәсіби сөздер, варваризмдер, диалектизмдер, эвфемизмдер, т.т. да) әдеби тілдің нормасына жатпайтын толып жатқан сөздер осы көркем әдебиет тілінің арқасында күн көреді. Осыдан барып, Е. Несіпбайұлы Жанпейісов айтқандай, «Әдеби тілімізді байытатын ең негізгі фактор – көркем шығарма тілі» деген қағида шығады. Сонымен, көркем мәтіндерде эвфемистік ұғымдарды қолдануда белгілі бір мақсат көзделеді. Эвфемизмдердің негізгі қызметі табу және дөрекі, жағымсыз, қолайсыз сөздерді алмастырып, бүркемелеп қолдану болса, сонымен қатар, олар сыпайылық, мәдениеттіліктің бірден-бір көрінісі болып табылады. Сондай-ақ, оқырманға айтарлықтай әсерлі болуы да ескеріледі. Біз мақалада эвфемистік мағына тудырудың жолдары мен мақсатына қатысты кейбір тұстарын ғана қарастырдық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Квятковский, А.** Поэтический словарь. – Москва, 1966. – 206 б.
- 2 **Синичкина, Е. П.** Семантика умолчания и средства ее выражения в русском языке. – МГОУ, 2002. – 44 б.
- 3 **Болғанбаев, Ә., Қалиев, Ғ.** Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. – Алматы : Санат, 1997. – 256 б.
- 4 **Сыздықова, Р.** Бүгінгі көркем проза тілі және әдеби норма. (сәйкестіктер мен алшақтықтар) // Өнер алды – қызыл тіл. Мақалалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1986. – 81 б.
- 5 **Ахметов, Ә.** Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы этнолингвистикалық зерделеу). – Алматы : Ғылым, 1995. – 176 б.
- 6 **Есенберлин, І.** Көшпенділер. III-кітап. – Алматы : Жазушы, 1986. – 379 б.
- 7 **Жүнісов, С.** Жапандағы жалғыз үй: Роман. Заманай мен Аманай: Повестер. – Алматы : Жазушы, 1990. – 34 б.
- 8 **Кекілбайұлы, Ә.** Он екі томдық шығармалар жинағы. «Аңыздың ақыры» роман. III том. – Алматы : Өлке, 1999. – 10 б.
- 9 **Балақаев, М. Б.** Қазақ әдеби тілі. – Алматы : Дайк-Пресс, 2007. – 472 б.

Материал 20.12.14 баспаға түсті.

Ж. Т. Кадыров, Г. К. Синбаева

Прагматические эвфемизмы в художественных произведениях

Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск.
Материал поступил в редакцию 20.12.14.

Zh. T. Kadyrov, G. K. Sinbaeva

Pragmatic euphemisms in the fiction

North Kazakhstan State University
named after Manash Kozybayev, Petropavlovsk.
Material received on 20.12.14.

В данной статье рассматривается проблема прагматики эвфемизмов. В художественных произведениях эвфемизмы служат для передачи описания значения грубых действий. Так же приводятся примеры замены неприемлемых для слуха слов эвфемистической метафорой, метонимией, устойчивыми словосочетаниями.

In the given article the problem of pragmatic euphemisms is regarded. Euphemisms serve to transfer the description of rough actions in the fiction. The examples of euphemistical metaphors substitution by metonymy, set phrases which are not acceptable for hearing are given in the article.

ӘОЖ 821.512.122.32.09

Ж. Т. Қадыров¹, Н. Қ. Смағұлова², М. Н. Баратова³

¹ф.ғ.к., доцент, «Қазақ филологиясы» кафедрасының меңгерушісі, ²ф.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., ³ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ
ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ КӨРІНІСІ**

Мақалада авторлар Д. Исабеков, Т. Әбдіков, С. Мұратбеков әңгімелеріне талдау жасаған. Қаламгерлердің шеберліктері және шығармаларының көркедік-эстетикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Кілтті сөздер: экзистенциалистік дәстүр, жастар психологиясы, образ, ұлттық идея, эстетикалық тәсіл.

Өркендеген, дамыған бүгінгі қазақ әдебиетіне жаңа бір серпіннің, жаңа толқынның, көркемдік сапалық ізденістердің ене бастауы 60-ыншы «жылымық» кезеңінен бастау алып 70-90-ыншы жылдары арнасын кеңітті. Уақыт талабының мүддесінен шығып, адамның жан дүниесіне терең үңіліп, оның ішкі қайшылықтарын, психологиясын көрсетуде жетекші орын алар прозаның шағын түрінің жетпісінші жылдарда кенге қанат жайып өркендей түсуі заңды құбылыс. Себебі 60-70-інші жылдары қазақ прозасына келген О. Бөкей, Д. Исабеков, С. Мұратбеков, Қ. Жұмаділов, Т. Әбдіков, Ә. Кекілбаев, Т. Нұрмағамбетов, К. Сегізбаев сынды жазушылардың қаламының ептеп өзгешелеу тұстары таныла бастады. Осы ерекшелікті байқаған академик С. Қирабаев: «Соңғы жылдардағы әдеби процестің бір ерекшелігі – талантты жастардың әдебиетке көптеп келуі. Он-он бес жылдардың айналасында әдебиетке келген топта біраз іріктеліп қалды. Олардың талантты өкілдері осы дәуір ішіндегі әдеби процеске белсене араласып, әдебиетіміздің жана ізденістерін табыстарын байытуға үлестерін қосып жүр. Олар өз дәуірі шындығының жанды суретін ғана емес, замандастарының ішкі сезім күйлерін, оларды толғандырған ой-пікірлер байлығын ала келді» – деп өз пікірін білдіреді [1, 544].

Рухани тереңдігімен қазақ әдебиетінің тағы бір сатыға жоғарылауына септіктерін тигізген бұл жазушылар шоғырының шығармашылығын танып-білу жан-жақты ізденіс, талап пен талғамды қажет ететіндігін бүгінгі көпшілік мойындап отыр. Тіпті, жазушылар шығармашылығы кең өріс ала бастаған 70-80 жылдардағы ел жағдайына үніле отырып, жазушылар идеясының бір ұшығына көз жеткізгендей боламыз. Бұл кезеңге сөз бен іс арасындағы, қабылданған шешімдер мен олардың арасындағы алшақтық тән еді. Ауыз толтырып айтарлықтай нәтижелердің болмауы жарияланған мақсаттар мен ниеттерге сенімсіздікпен қарау рухын дүниеге әкелді. Оның үстіне халықтың едәуір бөлігі әрекетсіздік пен маскүнемдікке бой алдырып жарымжандылыққа ұшыраудың аз-ақ алдында тұрды.

Осы кезде жоғарыда аталған жазушылардың оқырман қауымды небір ой-талқыға жетелерлік елеулі туындылары дүниеге келген болатын. Қоғамға, қоршаған ортаға төніп келе жатқан қауіп жазушыларды толғандырмай қоймаған. Адамға ой саларлық шығармаларды өмірге әкелген жазушылар мақсаты – болашақ ұрпақты осынау қауіп-қатерден сақтандыру еді.

Кемелденген социализмде өмір сүріп жатқан халықтың өткенінен қол үзіп, болашағы бұлдырлана бастағанын сезген жазушылар әр түрлі шартты поэтикалық тәсілдерге бара бастағанын зерделеуге болады. Осы орайда аталмыш жылдардағы қазақ прозасы әлемдік әдеби ағымдағы жетекші бағыттардың бір тармағы экзистенциалистік дәстүрдің адам мәселесін шешудегі соған ұмтылысындағы орнына да көңіл бөлді.

Өкінішке орай өткеннің бәрін тәрік ету, таихты құрметтемеу, оны көбінесе жалғанға балау кеңес үкіметінің басты саясатының бірі болғаны белгілі. Жаңа үкіметтің «жаңа тұрмысы» ұлттық болмысқа ентелей еңсе де, оның аталар рухымен сусындаған жаны мен тәні өзінің қасиетті де киелі нәрін сақтап қалуға тырысып баққан еді.

Бұл жөнінде Т. Әбдіков: «60 жылдардан бастап, біздің қазақ әдебиетінде жаңа белес басталды. Ол белес әркімнің жүрегінде ояңған ұлттық идея болды. 60 жылдардағы жаңа бір толқын бүркемелеп болса да, ішкі наразылық арқылы ұлттық идеяны күн тәртібіне қоя бастады. Бәлкім, бұл шығармалардың көркемдік дәрежесі әр түрлі шығар, бірақ әдебиеттің ұлттық идеяға, бет бұруының өзі – дамудың бір белгісі деп білемін» [2, 3] – деген пікір білдірген.

Өзінің өткенін, тарихын, салт-санасын, әдет-ғұрпын, адами құндылықтарды рухани байлық ретінде тани алмай немесе танығысы келмей жүрген образдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігін бейнелеп отыра, қаламгерлер оның астарында ұлттық идеяны танытуды ниет еткен. Ұлттың өзіндік болмысын танытатын шаңырақ, аруақ, бесік сияқты ұғымдардың туындыларда кездесуі олардың идеялық-мазмұнын тереңдете түсті.

Жазушылар Т. Әбдіковтің «Қонақтар», С. Мұратбековтың «Ата», Д. Исабековтың «Қара шаңырақ», Т. Нұрмағанбетовтың «Ата қоныс» әңгімелеріне ортақ сарын ұрпақ бойындағы жасанды мінез-құлық, басқаға еліктеу, өзінің төл әдет-ғұрпынан безу, жатсыну мәселелері ұрпақ санасына сырттан келген жат идеяның әсер етуі болып табылады. Ұлттық танымға жат, заман ағымымен келген ой-пікір, көзқарас негізінде істеген іс-әрекеттері, танытқан мінез-құлықтары санада талас тартыс тудырып адам екі ұдай сезімді басынан кешіреді. Жалпы нақты шешімді қабылдай алмаған кейіпкер жағдайды тоқтата алмауы өз алдына, тіпті оны тездетуі мүмкін. Кейіпкер басындағы екі ұдай сезім мен шешім қабылдай алмаушылығы жағдайға ғана емес, кейіпкердің характеріне тікелей байланысты. Кейіпкер басындағы екі ұдай сезім жайында Г. Белинскийдің: «Сила и важность события дает себе знать, как коллизия или та ошибка, то столкновения между естественным влечением сердца героя и его понятием о долге, которые не зависят от его воли, которых он не может не произвести, не предотвратить, но которых разрешение зависит не от события, но единственно от свободной воли героя. Власть события становится героя на распутья и приводит его в необходимость избрать один из двух совершенно противоположных друг-другу, путей для выхода из борьбы с самим собою но решение выборе пути зависит от героя, а не события» [3, 223] деген пікіріне көңіл аударуға болады.

«Қонақтар» әңгімесіндегі Ерғабыл қарт, «Ата» әңгімесіндегі Бекең, «Қара шаңырақ» әңгімесіндегі Шөмішбай бейнелері ұлттық таным белгілері ретінде көрінеді. Себебі аталған туындыларда өзінің сөзі мен ісі арқылы өткенді қадірлеп, бүгінгіге баға беретін, болашаққа деген сенімі мен күдігі аралас келетін осы қарттар бейнесі.

Қарттардың қайсысы болмасын жалғыз емес, арттарынан ерген тұяқ бар. Балаларының барлығы да оқып білім алған саналы жандар. Бірақ бұл ұрпақ ұлттық танымнан күннен-күнге жырақтап алыстап кетіп бара жатыр. Үш қарттың басындағы трагедия бір. Бұл жалпы ұлт трагедиясы. Сапабек, Баған, Есіркеп ауыл тәрбиесін көрген, ана тілінде тілі шыққан жастар. Өсе келе ғана қала салтын көрген. Қалада білім алып, қызмет істейді. Авторлар өз кейіпкерлерін үлкен адамгершілік сынына түсіреді. Жайлы пәтер, жоғары қызмет, сұлу жар, ғылыми атақ кез келген адамның армандайтын, қол жеткізгісі келетін мақсат болып табылады. Ал сол мақсатқа жету жолында кімді, нені құрбан етуіміз мүмкін. Міне, бұл әңгімелерде осы мәселе көтерілген. Әрине кейіпкерлер қолдары қанға малынып қылмыс жасаған жоқ. Бірақ бұнда ана сүтімен бойға дарыған, ұрпағым айрылып қалмаса екен деп талай ата-баба армандаған ұлттық рухты, тәрбиені, болмыс-бітімді сырттан келген жат идеяның құрбаны етерлік әрекеттер жасалып жатыр.

С. Мұратбековтың «Ата» әңгімесіндегі Баған туған әкеден тірідей бас тартып отыр. Қазақ әдебиетінде мұндай жағдай бұрын кездесе қоймайтын.

Жалпы ұлт болмысы үшін жат. Бірақ бұндай безбүйректік бүгінгі күні қоғамымызда дендеп кеткені аян. Жазушы сол 60-ыншы жылдардың өзінде ғасыр соңында санамыздың уланып, кей сәтте осындай азғындыққа барып қалуымыз мүмкін екенін жұқалап жеткізген сияқты. Әңгімеде автор әке мен баланың кездесу сәтін суреттегенде көп жайды аңғартады. Көкіректі кернеген перзентке деген сағыныш баласы Бағанды көрген сәтте ағытылып жүре берген еді. Бірақ жан-жағына қарап өзінен-өзі қуыстанған Баған әке сағынышын сезіне алмады. Әңгімедегі «Қарт әлдекімнен көрген зәбірін шағым еткендей» деген тұста әлдекімнен емес дәл сол сәтте туған баласы Бағаннан көріп еді. Бекен қарттың аузынан шыққан: « – Мен жалғыз қалдым ғой» деген сөзінің мәнін туған ұл түсінген жоқ, түсінгісі де келмеді. Әкенің жалғыз қалуына бірден-бір себепкер Бағанның өзі екені айдан-анық. Қарт үйде де, түзде де жалғыз күн кешуде. Қырдан қалаға баласын іздеп келіп, оны халқы мен машинасы сапырылысып жатқан шаһардан тауып алып жүздесіп, мауқын басса да қайтадан ауылға көңілі ортайып қайтты.

Автор әңгімеде Бекенді ұлттық салт-дәстүрдің белгісі етіп көрсетуді мақсат еткен сияқты. Жол үстінде кездескен жолаушының өзі ауыл-аймақ амандығын сұрасқан халық ұрпағымыз. Сол ұрпақтың өкілі саналатын Баған ешкімнің амандығын сұрамайды. Себебі ол тек өз амандығын ғана тілеп үйренген. «Мүмкін оқыған адамдар амандықты кездескен жерде сұрастырмас» [4, 164] – деген ойды Бекен әкелген баласының осы әрекеті. Оқыған адам аталғанымен, шын білімдіні Баған таныға алмады. Бекен ең ауыр тигені Бағанның келіншегі Сәния мен оның әке-шешесіне өзін жетім етіп көрсетуі еді. Шын мәнінде ол рухани жетім.

Әңгімеде Бекен келінінің кейбір қылықтарына наразы болғанмен ашық сөзге келмейді. Ата мен келін арасындағы сыйластықты дәріптеп өскен қыр қазағы бұл жердеде өзінің қалпынан айнымайды. Салқын сабыр иесі Бекен бала мен келін арасындағы кикілжіңге өзі себепкер болғысы келмегендіктен көп аялдамай елге қайтады. Баған санасындағы қарама-қайшылықтың түп негізінде ана сүтімен бойына дарыған ұлттық таным және заман ағымымен сырттан келген идея арасындағы күрес жатыр. Баған барлық адамдар сияқты бір сәт елін сағынады. «Әй, әке, мен қырды сағынбай жүр дейсіз бе деді жабырқап, – уақыт жоқ...» [4, 166] – деген жолдарға назар аударсақ ол кейде қырды сағынады, бірақ баруға мүмкіншілігі жоқ. Бағанның түсінігінде ол уақыт құлы. Туған әкенің амандығын сұрап барып қайтуға бос уақыт таба алмаған Баған кімді жарылқап тастар дейсің деген ой санамызға еріксіз оралады. Оның кейде ішкі ойы мен сыртқы іс-әрекеті қабыспайтын сияқты. Автор Бағанды үнемі томаға-тұйық етіп көрсетеді. Ол біреуден жасқанып күн кешіп жатқан сияқты. Әңгімеде Сәния одан үстем тұр. Себебі Бағанның жеткен жетістігі Сәнияның әке-шешесінің оған сыйлаған сыйы. Ендеше Баған өмір бойы оларға қарыздар емес пе. Баған іштей желінетін сияқты. Оның

сүріп жүрген өмірі біреудің оған сызып берген картасы іспеттес. Ал әке сол картада көрсетілмеген. Ендеше, Баған өмірінде Бекен орын жоқ. Әкенің жалғыздығы баласын көп ойлантпайды.

Әңгімеде автор ұлттық тәлім-тәрбиемен «жаңаша өмір сүру» салтының салқыны тиген жастар психологиясы арасындағы қарама-қайшылықты көрсеткен. Сырттан келген жат тәрбие ұрпақ бойына дендеп кіріп бара жатқаны байқалады.

Ал Д. Исабековтың «Қара шаңырақ» әңгімесіндегі әке мен бала арасындағы бір-бірін түсінбеушіліктің негізі өзінің шыққан тегінен, ұлттық тәлім-тәрбиесінен алыстап бара жатқан ұрпақ санасы. Шөмішбай қарт қара шаңырақ иесі. Қазақ халқы үшін шаңырақ киелі ұғым. Ол бүтін бір тұқымның, әулеттің басын қосатын, қасиетті босаға. Осындай таным-түйсікті санасына сіңіріп өскен Шөмішбай қарт үшін одан алыс кету, түсініксіз. «Осы иттер әкешеміз бар-ау деп ойламайды ғой деймін. Әйтпесе «қалайсыңдар» деп сүт пісірімге келіп кетсе қайтеді шіркіндер. Бір-екі қанты мен үнді шайларының, тіпті мылтықтарының керегі жоқ жүдә, өздері көрініп кетсе нетеді... Келеді деп күнде тосамыз, дарбазаны жел сықырлатса да сендердің біреулерің екен деп елең ете түсеміз...» [5, 313] – деген сәттен қарттың балаларына деген өкпесі, сағынышы көрінеді.

Әңгімеде жазушы әке мен баланың ұғым-түсінігінің ашық қайшылығын дастарқан үстінде суреттеген. Немересі Қуатты бауырына алып, тәрбиелемек ниетте келген қартқа баланы балабақшаға орналастырамыз деген келін-баланың сөзі соққыдай тиді. Сәби бойынан ұлттық тәрбиені болмысты, рухты дарытатын, ата мен әже бауырынан Қуаттың алыстауына бірден-бір себеп әке-шешенің «жаңаша өмір сүру салтын» көксеген дүниетанымы. Ал олардың бұл «кезендік дертіне» кінәлі қоршаған орта, қоғам.

Көрінгеннің босағасын жағалап, пәтер жалдап күн кешіп, баланы қолы бос кемпірлерге тастап жүрген Есіркеп пен Зеркүлдің тұрмысы Шөмішбай қарт үшін бос әурешілік сияқты. Әңгімедегі: «Ал, ана қаршадай баланың тірі жетім боп жүрісі анау, әрбір қолы бос кемпірдің босағасын сағалап. О, алла, өстіп бала өсірмек пе олар» немесе «Көсіліп жатсаң сирағың сыртқа шығатын құрқылтайдың ұясындай тамда отырып өз күндерін өздері көргіш-ақ. Қартайғанда оқып ояз боламын деп жүр ме екен, одан да жұрт қатарлы баспана салып алмай ма түге, ауылдағы жесір кемпірдің Тұңғышбай тентегі құрлы жоқ па?» [5, 315] деген сәттер жазушының көтеріп отырған идеяларының бір ұшығын сездіреді. Баспанасыз көрінгеннің босағасына телмірген қазақ жастарының тұрмысын көрсете отырып, жазушы олардың көп дүниеден ұтылып жатқанын байқатады. Алдымен өздері алыстаған ұлттық танымнан, бауырындағы сәбиін де алыстатып әкетіп бара жатыр. Дегенмен жазушы әңгіме аяғында Есіркепті де, Қуатты да өздері шыққан қара шаңыраққа қайтарып әкелуді ниет етеді. «Жақсы сөз жарым ырыс, сұңқылдап

қайдағыны айтып тұрғанын қарашы. Одан да, ана бесікті дайындап қой, келіп қалған кезде шала бүлінбексің бе тағы» [5, 320] – деген сәтте қарт аузына бесіктің алынуы жақсылықтың белгісі.

Т. Әбдіковтың «Қонақтар» әңгімесі осы әңгімемен үндес. Жаңа қоғам әкелген ой-сананың ана сүтімен адам бойына сіңетін ұлттық танымнан биік тұрғысы келіп, аласұрып әрекет етуі образдардың іс-әрекеті таным, түйсігі арқылы көрсетілген. Халық ұғымында қыз бала туған үйіне қонақ, ал ұл бала сол үйдің иесі. Әңгімеде Сапабек ер-азамат бола тұра үйіне қонақ болып келіп кетеді. Шаңырағының ыстығына күйіп, суығына тоңбайды. Сапабек те Баған сияқты уақыт құлы. Ата-ананың жалғыз қалуы оны көп ойлантып тұрған жоқ. Аздаған ақша беріп, сый-сияпат жасаса ата-ана алдындағы парызы өтелетін сияқты көрінеді. Ұлы Жеңісті өзі туған топырағынан жырақ ұстауы өзі ғана емес баланы да жатбауыр етіп өсіруі болып табылады. Келін мен немеренің қазақ тілін білмеуі қарт үшін күйзеліс болса, Сапабек үшін «жетістік» сияқты.

Адам баласының бойына ұлттық рух туған жердің киелі топырағынан беріледі. Туған жер топырағының киелі болатындығы онда ата-баба рухы мәңгілік тыныштық табатындығы шығар. Қаламгерлеріміз оқырманды ойланту мақсатында өз шығармаларына қарапайым адамдардың аруаққа адалдық, оған табыну әрекеттерін көрсетеді. Кейбір көзі ашық, оқыған азаматтардың қолынан бұндай іс келмей жатқан тұста С. Мұратбековтың «Бекеңнің құбылыстары» әңгімесіндегі Бекең, Т. Әбдіковтың «Бассүйек» әңгімесіндегі Мұқаш шал, қабір көрсетуге барған шоқша сақал қарт бейнелері арқылы өткенді қадірлеу, ардақтау, оған адал болу керектігін аңғарамыз.

«– Осы, – деді шоқша сақал қарт кісі. Қабірі осы. Ал, енді сендер бара тұрыңдар, мен аруақтарға арнап бірдеңе оқи қояйын» [6, 210]. Бұл жерде қарт аруақтардан кешірім өтінгендей. Қабірді қайта ашу, аруақтардың мазасын алу ұлтымыз үшін жат. Бірақ өлгенімізді тірілтіп, өшкенімізді жандырамыз деп келген Хамит сөзі ел ақсақалын екіұдай күйге салады. «Жаубөрінің қабірін ашуға сіздерден көмек қажет – деген сөзі толық болмаса да, көкейіне ептеп ұялағандай болып еді. Бірақ мына қазіргі мінезі – қабірден қорықпағаны, қасиетті батыр-ау деп именбегені біртүрлі қорлағандай болып отыр. Қазақтың баласы емес пе, шіркін, тіріні сыйламаса да өлікке деген инабат болмаушы ма еді» [6, 212] деген үзінді осыны аңғартады. Игілікті іс деп қарт қуанбайды, қайта іштей күйзелетін сияқты.

С. Мұратбековтың «Бекеңнің құбылыстары» әңгімесіндегі Бекең қарт бейнесі де осындай биіктен көрінген. Жазушы қартты тек қана егіс даласын ғана қорушы емес, ұлттық танымның да қорғаушысы етіп бейнелеген. Қарт жасы келсе де аттан бел жазып түскен жоқ, оның өзіндік мәні де бар. «Балалық шағынан сіңісіп, әрқашан көңілінің пәк ниетін бағыштап, қысылғанда медет тілеп сиынған аруақтар зираты қайда?... О, аққыр көзім, осы кесапатты көргенше неге ақпайсың....Аруақ мені неге атпайсың» деп

күбірледі Бекең» [4, 212] деген жолдарда қарт өзіне үкім сұрап тұр. Аруақ ату қазақ баласы үшін үлкен жаза. Қарттың өзіне осындай үкім шығартып тұрған не? Бекең балалық шағынан бастап өзіне қорғаныш етіп келген Үй жығылғандағы ата-баба зиратының қара пар боп жатқанын көреді. Бұл әрекет біреу үшін жай күнделікті атқаратын жұмысы болса, Бекең үшін орны толмас өкініш, жүректен орын алған ауыр қайғы болды. Бабалар аруағының өз ұрпағынан әрқашан риза болуына өзін жауаптымын деп сезінетін қарт осыдан кейін ауыр жан сергелдегіне ұшырайды.

Аталмыш кезеңдегі орта буын өкілдері кеңес үкіметінің тәрбиесін көріп өскендер болып келеді. Сондықтан да болар ұрпаққа берілетін ұлттық таным өз жалғастығын кей сәтте таба алмай жатқан сияқты. Ұлттық рухпен сусындап өскен қарттар күннен күнге азайып бара жатыр. Сондықтан қарттардың өздерімен-өздері сырласып, іштей буырқанып-бұрсанған ой-толғақтарында түкпіріндегі аңсары мен арманы, өкініші мен өксігі, мақсаты мен мұраты «Мен мұңдалап» тұрады. Егер осы беттен таймаса кейінгі жасөспірім өз халқының өткенінен әбден қол үзіп қалуы мүмкін деген ой түйінделеді. Екі жазушы аруаққа адалдықты, өткенді қадірлеуді социалистік реализмнен бөлек эстетикалық тәсіл арқылы суреттейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Қирабаев, С.** Екі томдық шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы : Жазушы, 1992. – 544 б.
- 2 **Әбдіков, Т.** Өзгенің уайым-қайғысын өз жүрегіңмен сезіне бастағанда ғана қол жүреді // Жас алаш, 1997. – № 134.
- 3 **Белинский, В. Г.** Собр соч. В 3-х томах. Т.1 – Мәскеу; 1948. – 495 с.
- 4 **Мұратбеков, С.** Жабайы алма. – Алматы : Жазушы, 1981. – 493 б.
- 5 **Исабеков, Д.** Таңдамалы шығармалар. – Алматы : Жазушы, 1993. – 464 б.
- 6 **Әбдіков, Т.** Айтылмаған ақиқат. – Алматы : Жазушы, 1974 – 284 б.

Материал 15.01.15 баспаға түсті.

Ж. Т. Кадыров¹, Н. К. Смагулова¹, М. Н. Баратова²

Отражение национального познания в современных казахских рассказах

¹Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 15.01.15.

Zh. T. Kadyrov¹, N. K. Smagulova¹, M. N. Baratova²

Peculiarities of using proverbs and sayings in Sabit Mukanov's prose

¹North Kazakhstan State University

named after Manash Kozybayev, Petropavlovsk;

²S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 15.01.15.

В настоящей статье авторы дают анализ рассказам писателей Д. Исабекова, Т. Абдикова, С. Муратбекова. Дана соответствующая оценка уровню мастерства писателей и художественно-эстетическим особенностям их произведений.

In this paper, the authors provide analysis of the stories of writers D. Isabekova, T. Abdikova, S. Muratbekova. Appropriate assessment was given to skill level of writers and artistic and aesthetic features of their works.

ӘОЖ 811.512.122

Қ. Т. Қаурбаева¹, Д. Р. Жарықова²

¹ф.ғ.к., доцент, филологиялық пәндер кафедрасы, ²п.ғ.к., филологиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Астана медицина университеті, Астана қ.

Ж. АЙМАУЫТҰЛЫНЫҢ «АҚБІЛЕК» РОМАНЫНДАҒЫ СӨЗ-СИМВОЛДАР ҚОЛДАНЫСЫ

Бұл мақалада Ж. Аймауытұлының «Ақбілек» романындағы сөз символдары талданады, олардың символдық мағынасы анықталады.

Кілтті сөздер: мәтін, символ, трансформация, стиль, образ.

Бүгінгі қазақ тіл білімінде көркем мәтіннің құрылымдық және мазмұндық жақтарын кең арнада қарастыру зерттеу жұмыстарының негізгі өзегіне айналған. Тілші ғалым Р. Сыздық сөзімен айтсақ: «Көркем әдебиет тілін зерттеудің негізгі мұраты—тілдің өзін емес, оның мүмкіншілігін көрсету» [1, 5 б.]. «Халықтың рухани—эстетикалық қажетін толығынан өтеп, ұлттық ұйымдастырушылық қызметін атқарып келетін көркем әдебиет тілін зерттеу—бүгінгі мәдени дүниеміздің мүддесі» [1, 7 б.]. Ал «Мұндай мүмкіншіліктің айшықты да ауқымды кеңістігі—көркем мәтін, оның тұтастық сипаты» [2, 348 б.]. Көркем шығарма ұлт тілінің құдіретін, оның сыр—сипатын, бүкіл болмысын жан—жақты ашып көрсете алады. Өзге мәтіндерге қарағанда (ғылыми, публицистикалық т.б.), тілдің образдылық

мүмкіншілігі, эстетикалық қызметі осы көркем туындыда, көркем мәтінде барынша ашыла түседі, жақұттай жарқырайды. Ғұлама жазушы М. Әуезов: «Әдебиет—тілмен әдебиет»,—деп тұжырымдағанындай, көркем шығарманы танудың кілті—оның тілі. Бұл орайда сөз қолданыс—жазушы шеберлігінің айнасы. Қаламгердің қалам тезіне түскен сөз болмысы өзгереді, құбылады, ол басқа сипатқа ие болады, әртекті трансформацияға ұшырауы мүмкін. Негізгі сөздікте берілген мағынасынан басқа мәндерге ие болып, дағдыдан тыс қолданысқа ие болады. Бұл—көркем туынды тілі үшін заңды құбылыс. Р. Сыздық, Б. Шалабай: «Көркем сөз сыртқы тұлғасы жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да ерекше ұйымдасқан эстетикалық құрылымға ие. Өзінің поэтикалық деңгейінде тіл белгілі бір мазмұнды сырттай бейнелеуші ғана болып қалмайды, ол барлық мән—мағынасымен, ішкі—сыртқы болмысымен образды мазмұнның өзіне, оның құрамды элементіне айналады. Басқаша айтқанда, тілдік таңба көркем әдебиетте мазмұнды формаға ауысады»,—деп түйіндейді [3, 10 б.]. Бұл пікірді Е. Жанпейісов төмендегідей өрбітеді: «Жазушы тілдегі бейнелеу құралдарын әр алуан көркемдік бояу бере пайдаланады. Бұл орайда ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер де, мақал мен мәтелдер де, эпитет пен тенеулер де, тілдің басқа да барлық бейнелеу құралдары шығарманың жалпы идеялық, тақырыптық арқауына лайық жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі. Ауызекі сөйлеу стилінде, әдеби тілде де әдетте жиі айтылатын тіл құралдарының үйреншікті номинативтік мағынасы ақын—жазушылардың тілінде әр түрлі дамып отырады» [4, 17 б.]. Яғни бағзы замандардан келе жатқан ұлттық сөз қолданысымен қатар, белгілі бір жазушы туындысында ғана көрінетін, пайда болатын сөз қолданысы орын алады. Дәл осы сөз саптау ерекшелігі жазушының суреткерлік шеберлігін терең танытып, сөз қолдану мәнерін айқындай түседі. Алайда жалаң сөз қолданысы шеберлікті толық көрсете алмайды. Өйткені ол шығарма тақырыбы, идеясымен астасып, соның жүгін арқалап, образдылығын арттырып тұруы қажет. Осыған қоса суреткердің көркемдік таным әлемі өзіндік орын алады. Ал «Жазушының «көркемдік әлемі» дегеніміз—ол сонымен бірге, жазушының көркемдік әлемінің архетиптік ойлау жүйесіне негізделген «ұлттық әлем» [2, 348 б.]. Демек, ұлт тілінің, ана тілінің қайнар бұлағынан нәр алған тіл қолданушы немесе тілдік тұлға тілдік сананың жоғарғы деңгейінде тіл қазынасын сарқа пайдаланып, сол арқылы ұлттың болмыс—бітімін, ұлттық келбетін, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухын айқын көрсетеді. «Жалпы алғанда, көркем әдебиеттің өзіне тән көркем тілі арқылы адамды түрлі сезімге бөлеп, рухтандыратын күшке ие құдіретінің болуы» [2, 349 б.] осымен байланысты деп білеміз. Ж. Манкеева сөзімен айтсақ: «Көркем сұлулық тілдің кездейсоқ әшекейі емес. Рухтың ішкі әрекеті сезім сұлулығымен шектескенде ғана, шырқау биікке ие болады» [5, 15 б.]. Демек, көркем мәтінді біртұтас күрделі құрылым ретінде

қарағанда ғана, шеберлік деңгейі айқындала түседі. Осымен байланысты суреткерлік қырын танытатын көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты сөз қолданыстың бір түрі—шығармада айтылмақ оқиғаның сырын тұспалдап ашатын, ишарамен білдіретін – сөз-символдарды қолдану. Бұл орайда жазушы қолданысындағы сөз-символдар көркем мәтіннің идеялық мазмұнын арқалап, оқиғаның құлақ күйі ретінде шертіледі. Символ – сөздің мағынасы кейде бір сөйлем немесе абзац, әйтпесе тіпті бүкіл мәтін көлемінде ғана танылады. Сондықтан символды белгілі бір мәтіннен интуитивті түрде алынған контекст ретінде де қарастыруға болады. Ал контекстің әр түрлілігі символға көпмағыналылық сипатын береді. Яғни сөз-символдың символдық мағынасын бірден түсіну қиындық тудыруы мүмкін, ол өз мәнін бірте-бірте ашады және де шығарма мазмұнына сәйкес дағдылы символдық мәннен өзге сипатта да таныла алады. Жазушы сөзді символдық мәнде қолданғанда, белгілі бір стильдік мақсатты көздейді. Сөз-символ жазушының айтпақ ойын дөп басып, шығарманың бейнелілігін арттыру үшін қажет. Символдың жеке автор қолданысындағы мәнін ашу, мағынасын тану ерекше қабілет пен көкірек көзін қажет етеді. Мысалы, сан қырлы дарын иесі, біртуар тілдік тұлға, халқының аяулы перзенті, шебер суреткер Жүсіпбек Аймауытұлының «Ақбілек» романындағы сөз-символдар – жазушы қолтаңбасының, даралық стилінің, шығармашылық мәнерінің бір белгісі. Мұны автордың шығарма атауын «Ақбілек» деп атауынан да көруге болады. Романның бас қаһарманы Ақбілекке кереғар образ – Қарамұрт. Синекдоха тәсілімен берілген екі атаудың да ерекше символдық жүк атқарып тұрғанын аңғаруға болады. Мұндағы *ақ* пен *қара* біріне-бірі қарама-қарсы екі түрлі дүниетанымды, екі түрлі жан жүйесін, ұлттық психологияны, жақсылық пен жамандықты, ізгілік пен зұлымдықты, сұлулық пен сұрықсыздықты, мейірімділік пен қатыгездікті, әділеттілік пен әділетсіздікті, екі түрлі өмір мәнін көрсетеді. Қаламгер қазақ қызын «ақ» түспен, патшалық империяны «қара» түспен таңбалайды. Қазақ қызының бейнесі арқылы қазақ жүрегіндегі азаттық рухын ашып көрсетеді. Бұл орайда символдық мәнге ие сөздердің ұлттық психология, дүниетаным, менталитетпен байланысы көрінеді. Р. Авакова сөзіне сүйенсек: «Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше, ол ерекшелік символ – сөздердің танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағыналарын сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тануы мен құбылыстарға баға берумен, әлемнің тіл бейнесімен тығыз байланысты» [6, 70 б.].

Екінші бірінің басына түспейтін трагедияны көрсете келе, Ж. Аймауытұлы өз кейіпкерін жападан жалғыз қалдыра алмайды. Бұл орайда Ақбілекке жанашыр болатын – Табиғат-ана. Мұның өзі – кездейсоқ нәрсе емес. Өйткені табиғатпен тамырлас өскен халқымыз, өзін табиғаттың төл перзенті ретінде сезініп, табиғатты бағындыру арқылы емес, табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын тәлім-тәжірибе деңгейінде

ғана біліп қоймай, өзінің адамгершілік, этикалық қалыптарына айналдыра білген.

Табиғаттың символикалық рөлі – «Ақбілек» романының айрықша белгісі. Романның өн бойынан адам-табиғат, табиғат–адам параллельдерін кездестіруге болады. Романның: *«Өскеменнің ар жағында, Бұқтырманның оң жағында әлемге аян Алтай бар. Сол Алтайдың күнгейінен құбыла жаққа құлай аққан, құлай ағып Ертіс түскен, күр-күр еткен Күршім бар.*

Алтай, Күршім – не заманнан қалың найман мекені. Сол Алтай мен сол Күршімнің қысы қыспақ, жазы самал. Күн жылыт етсе, төрт түлік мал қарағайлы қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін аймаласып, тыраңдасып, мәйек басып, мамырласып жатқаны. Қарт Алтайды қақ басында, алақанның аясында, бал татыған айна сулы, түрі де аспан, сыры да аспан, шарап сулы Марқакөлі. Марқакөлі алқалаған – ақ ауылды Алтай елі. Алтай елі – алты ай жазы тау еркесі – киік болып, өзге елдерден биік болып, Марқакөлінің самалында сайран етіп жатқаны...» [7, 72], – деп басталуы Ақбілек-сынды арудың бейғам, ештеңеге алаңсыз, мұңсыз, тыныш, бақытты тіршілігінен хабар береді. Алтай табиғаты қандай тыныштық тұнған қалпында болса, негізгі кейіпкер де сол бір мамыражай тірлік кешуде. Осылайша көркем тілмен көмкерілген табиғат бейнесі, кейіпкердің басынан кешкен тағдырдың ауыр өткелдеріне қарай ойысып, түрлі кескінде бейнеленеді. Мәселен, *«Ұйтқып соққан ызылдақ жел. Ай жоқ. Қараңғылық қоюланып келеді. Сабалан жүндей түйдектелген, шыңылтыр, сұрғылт бұлттар тоғытқан қойдай шоғырмақтанып, тауға қақпақ болатындай, тауды тұншықтыратындай, аш тауықша селдір жұлдыз тарыларын бір-бірлеп қылқып жатыр. Жұлдыздармен бірге үміт сәулелері де бір-бірлеп батып бара жатқандай. Ақбілектің сұм жүрегі әлденені сезгендей болады»* [7, 104 б.]. Кейіпкер жан-дүниесіндегі терең психологиялық иірімдерді осылайша табиғатпен астастыра суреттеу – жазушының қаламгерлік шеберлігінің бір қыры. Осындағы *«сұрғылт бұлттың аш тауықша селдір жұлдыз тарыларын бір-бірлеп қылқып жатуы»* Ақбілек жүрегіндегі үмітсіздікті айқын көрсетеді.

«О кезде ызғырығы ызылдап, бойды мұздатып, сабалақ қара бұлттан түн жамылған күздің көзсіз қара түні ақ бас Алтайдың үстіне қара бурадай шөгіп, сай-салаға бауырын төсеп, дүние қарауытып келе жатыр еді. Көк жүзінде жайылып жатқан жұлдыз, қойларын көздеп тұратын шопан атасындай – жау көргендей, зым-зия жоғалыпты.

Саялдық қара бұлттар-ау! Ақбілектің жанын тұншықтырған қара тұман аз болды дедіңдер ме, үстіне мұнша төнгенше, анау асқар таулардың басына төңсеңдерші!

Күздің сарғыш жапырақтары-ау! Кімді әлдилеп, сыбырлап тұрсыңдар? Қалың бұтаның қайғысыз, қамсыз бөденелері-ау! Несіне қара түнді

жаңғырықтырып тұрсыңдар? Сұлудың жүрегін жанышқан ауыр шерді сендер сейілтпем дейсіңдер ме? Қанатын қаршыға күйретіп қиқайған қостың алдына бір қолымен жер таянып, аспанға қарап отырған сұқсырдың налыған зарын тәңірісіне жеткізем дейсіңдер ме?!

Бұлттар-ау, серпілмейсіңдер ме?!

Жапырақтар-ау, сыбдырлап жерге төгілгенше, шерлі сұлуға сая болсаңдаршы!

Ізғырық-ау, ызылдағанша, жапанда жалғыз қалған баланың әкесіне хабар берсеңдерші! [7, 106 б.].

Бұл кейіптеудің астарында табиғат пен адам-кейіпкер, жазушы мен адам-кейіпкер, жазушы мен адам-оқырман – бәрі үндесіп, бірін-бірі ұғысады, бірге қиналады, табиғат-анадан пана іздейді, арқа сүйейді, бірге үміттенеді. Осы эпизодтағы *ақ, қара, сары, көк* тәрізді түр-түс атаулары өзіндік символдық мәнде қолданылған. Онда да *ақ, сары, көк* Ақбілек образын танытатын, кейіпкердің ішкі характерін көрсететін қосымша реңктер болса, *қара* түсі – Қарамұртқа тән жауыздық сипатты айғақтайды. *Ақ* – адалдық, жақсылық, сұлулық, *сары* – уайым, қайғы, *көк* – шексіздік, рухани биіктікті аңғартады. Қазақ ұғымында *көк* түс – аспанға берілген оның тәңірлік сипаты да болған. Сонымен қатар *сұқсыр* – Ақбілек, *қаршыға* – Қарамұрт бейнелерін танытатын образды-символдық бейнелер.

«Аспанның күн жақ туырлығы ақшыл тартып, тау бастары алтын жалатқандай күлімдеп келеді. Таң ата жел де тынды, бұлттар да ыдырады. Өлкеден ұшқан бозторғай тау ығының деңгейінде қанаттарын қалиштып, Күнікей сұлуды мадақтап, тау-тастан беташар сұрады. Бозторғай-ау, көрімдікті Ақбілектен сұрасайшы. Ақбілек алтын сақинасын атып тастағалы келеді ғой. Оның жүзінде нұр бар ғой. Ол көретін жарық күн бар ғой!» [7, 109]. Күн – барша тіршілікке сәулесін түсіріп, жылылық ұялатыны белгілі. Сондықтан ол қазақ үшін – мәңгілік өмірдің символы. Қ.Жұбанов: «Қазіргі тіліміздегі күн көру, күнелту сөздерінің бір кездерде күнді көру, күнді ерту деген тура мағынасында жұмсалғанын, ал оның себебі ойлаудың белгілі бір кезеңінде күнді «тіршіліктің өзі» деп қабылдаудың болғандығы арқылы түсіндіреді» [8, 399 б.].

«Бір қырдан асқанда көлденең созылған сай килікті ... Құдай жарылқады! Өзен, өзен! Арғы қабақта жол жатыр. Ел жақын ғой! Ақбілек ақтық күшін салып, аяғын тезірек басты. Ағыны тас домалатқан тасты сайдың тар өзені екен» [7, 110 б.].

«Жаным – арымның садағасы» деп түйген халқымыздың адамшылық қасиетті бәрінен жоғары қойып, «ары» үшін жанын құрбан етуге даяр болғанын, адам бойындағы баға жетпес рухани байлық деп пайымдап, адамның барлық іс-әрекетін ар таразысына салып баға бергенін Ақбілек бейнесі айқын танытады. Қазақ қызы үшін адам бойындағы басты құндылық–

ар, ұят болса, Ақбілекке қатысты автор өз тарапынан өміршеңдік идеяны алға тартады, жасынан ерке болып, бұла өскен қазақ қызының басына түскен ауыр қайғыға табандылықпен төтеп беріп, өмір сүруін, рухани өрлеуге ұмтылысын айғақтайды. Сондықтан қаламгер сәт сайын өз кейіпкерінің өмір өткелдерінде: «Сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу...» деп қайталай отырып, Ақбілек бойындағы ар мен ұят, қайрат пен жігер, намыстың тоғысқандығын, рухани жан сұлулығын бейнелейді. Жоғарыда келтірілген мысалдағы өзен сөзі – осының дәлелі. Халқымыздың «өмір – өзен» деген метафоралық қолданысы өзеннің өмірдің белгісі екендігін танытады.

Өз ауылына қарай жол тартқан Ақбілектің сұр жыланға арбауына түскен бозторғайға араша болып, өлімнен алып қалуы да тегін суреттелмеген. Мұндағы авторлық баяндау символдық қолданысқа иек артқан. Бұл жерде *бозторғай* Ақбілек бейнесін толықтырып тұрған сөз-символ ретінде кейіпкердің дәріменсіздігін танытады, сонымен қатар қазақ танымындағы *боз* түсінің киелілік, қасиеттілік мәндерімен де ұштасып жатыр. Ал *сұр жылан* – қарамұрт образының белгісі. Жазушының бұл тәсілін Ақбілектің ойынан да аңғарамыз: «Соны ойлағанда Ақбілек: «Менің кімге жазығым бар еді?» деп тағы ойлады. Өзін торғайға, өзіне қастық қылғандарды жыланға теңеді. Тоғайдың жауын мен өлтірдім, менің жауымды да біреу өлтіреді екен деп, бұл оқиганы өзіне жақсылыққа жорыды» [7, 113 б.].

Осыған сәйкес мысалдарды Жүсіпбек Аймауытұлы шығармаларынан көптеп келтіруге болады. «Ең бастысы – символ сөз өнерінде көркем кестеленіп отырған шындыққа әсем ажар, байсалды философиялық астар береді, шығармаға бір түрлі сыршып сипат береді», – деген З.Қабдолов тұжырымымен түйіндегіміз келеді [9, 229 б.]. Бұл тәрізді көркемдік әдіс, қайталанбас сөз өрнегі Жүсіпбек қаламының көркемдік тегеурінінің қуаттылығын, идеялық ұстанымдарының сонылығын, сөз қолданудағы шеберлігін көрсетеді. Дарынды суреткердің ұлттық бояуы қалың, мазмұны терең шығармаларының өміршеңдігі де осында дегіміз келеді. Ұлтын жан-тәнімен сүйген ұлы жүректің тебіренісінен туған әрбір туынды өз ұлтының бойтұмары іспеттес, уақыт өткен сайын жарқырай түсіп, кейінгі ұрпаққа сөз әлемінің сұлу табиғатын сездіре, көкірегіне жылылық ұялаты сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Сыздық, Р.** Сөз құдіреті. – Алматы : Санат 1997. – 224 б. – ISBN 5-7090-0358-1.

2 **Бисенғали, З., Манкеева, Ж.** Қазақ филологиясы: егіз негіз. – Алматы : Арыс, 2010. – 352 б. – ISBN 978-601-291-011-7.

3 **Сыздық, Р., Шалабай, Б., Әділова, А.** Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. – Алматы : Ғылым 2002. – 182 б. – ISBN 9965-07-164-0.

4 **Жанпейісов, Е.** Қазақ прозасының тілі. – Алматы : Ғылым 1968. – 265 б. – ISBN 9868-07-164-2.

5 **Манкеева, Ж. А.** Этнос және тіл. Академик Ә. Т. Қайдардың 85 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2009. – Б. 15-19.

6 **Авакова, Р.** Фразеологиялық семантика. – Алматы : Қазақ ұлттық университеті. 2003. – 152 б. – ISBN 9965-30-754-7.

7 **Аймауытов, Ж.** Ақбілек: повесть, роман. – Алматы : Мектеп 2003. – 280 б.

8 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым 1999. – 581 б.5 – ISBN 628-02411-2.

9 **Қабдолов, З.** Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.2. Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.

Материал 05.01.15 баспаға түсті.

К. Т. Каирбаева, Д. Р. Жарикова

Слова-символы в романе Ж. Аймауытова «Ақбілек»

Медицинский университет Астана, г. Астана.

Материал поступил в редакцию 05.01.15.

К. Т. Kairbaeva, D. R. Zharikova

Words-symbols in the novel of Zh. Aymaulytov «Akibilek»

Medical University Astana, Astana.

Material received on 05.01.15.

В статье рассматривается употребление слов-символов из романа Ж. Аймауытова «Ақбілек», определяется их символическое значение.

The usage of words-symbols in the novel «Akibilek» by Sh. Aymaulytov is considered in the research, and their symbolic meaning is defined.

ЭОЖ 811.512.122'373.49

Б. Қ. Қапасова

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті профессоры, журналистика кафедрасы, Павлодар қ.

«ДАЛА УӘЛАЯТЫ ГАЗЕТІ» МАТЕРИАЛДАРЫ

Мақалада «Дала уәлаяты газеті» материалдары мен авторлары қарастырылды.

Кілтті сөздер: газет, қоғам, әдебиет, оқу, автор, баспасөз, мақала.

«Дала уәлаяты газеті» – қазақ баспасөзінің алғашқылары. Алғашқы болғандықтан да оның өзге баспасөз материалдарынан өзгешеліктері де мол. Бүгінгі баспасөз туындылары ақпаратты беруі жағынан, жанрлық, формалық, стильдік сипаттары, жарияланым көзі тұрғысынан ерекшеліктері олардың сан алуан бағыттары мен қоғамдық, әлеуметтік, мәдени орындарын да айқындайды.

«Дала уәлаяты газеті» 1899-1902 жылдары Омбы қаласында екі тілде орыс және қазақ тілдерінде жарияланған.

Пантусов Николай Николаевич (1849-1909) танымал археолог, этнограф, фольклорист және географ, бүкіл өмірін Орта Азия мен Қазақстан жерін зерттеуге арнаған. 1871 жылы Петербург университетінің шығыс факультетін бітіріп, осы жылы кафедрада қызметке қалады. Бірақ 1872 жылы Н. Н. Пантусов Түркістан өлкесін зерттеу қызметіне ауысады. Н. Н. Пантусов Ташкентте, Ферғанада, Жетісу мен Құлжада болады. Түркістан өлкесінде қызмет еткен Н. Н. Пантусовтың еңбектері туралы материалдар мардымсыз.

«Дала уәлаяты газетіне» жазған материалдары мазмұны жағынан көркем үлгіде келеді. Шығыс әлемінің өзгеше танымы мен түсінігі, дәстүрі мен әдет-ғұрыптары жинақталған «Баян сұлу менен Қозы Көрпештің моласы турасынан қазақ арасындағы сөз – Киргизское народное предание о могиле Козу-Курпеч и Баян слу», «Ғұмыр яғни түс – Жизнь – это сон», «Керуен болып өтміш – Караван-призрак» т.б. туындыларды бастырады. Пантусов сол кезеңдегі қазақ әдебиетін жинастырушылардың бірі ретінде қызмет еткені анық. Бірақ Н. Пантусовтың еңбектері мен қазақ танымын жанымен ұғатын ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушылар Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы мен Ә. Диваев еңбектерімен салыстыруға келмейді. Осы тұста Н. Пантусов туралы, оның ұлт әдебиеті үшін еңбектері туралы ғасыр басындағы ұлт зиялыларының пікірлерін кездестіре алмаймыз. Газет бетіне бірнеше

маретиалға автор болған Н.Пантусов материалдарының көркемдігі әлсіздігі ме, әлде халық құндылықтарын жинап бастыруда өзге мақсат-мүддесімен байланысты ма деген тұстар әлі де зерттеуді қажет етері сөзсіз.

Алаш қайраткерлердің алдыңғы легінен орын алатын Райымжан Мәрсековтің де халқы үшін атқарған жұмысы айрықша. Р. Мәрсеков 1879 жылы Семей облысы, Өскемен уезі Айыртау болысында туған. Өскемендегі уездік орыс-қазақ мектебін бітірген соң, Омбыдағы классикалық гимназияға оқуға түседі. Қазақша, орысша екі тілге бірдей жетік болып, зеректігімен жұрт назарына ілігеді. 1897 жылы Қазан университетіне түседі. 1899 жылы Санкт-Петербургтегі Император университетінің заң факультетіне ауысады. Университетті 1902 жылы заңгер мамандығы бойынша бітіріп шығады. Р.Мәрсеков – қазақтан шыққан білікті заңгерлердің бірі. Р. Мәрсеков қолына қалам алып, қазақ халқының рухани құндылықтары, әлеуметтік әлауқаты туралы мақалалар жазып, дарынды публицист ретінде де танылған.

«Дала уәлаяты газетіндегі» Р. Мәрсековтің еңбегі жеке қарастыруды қажет етеді. Ғасыр басындағы қайраткердің ұлт болашағы үшін істеген заң мен қоғам істеріндегі үлкен бір саласын баспасөз беттеріндегі мақалалары толықтырады. Баспасөзді халықты бір ортаға топтастыратын, бір ойға жетелейтін, біріктіретін күш деп қабылдаған.

«XX ғасыр басында қазақ интеллигенциясын тарихи аренаға шығарған Алаш қозғалысына, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің қызметіне де Райымжан бар жан-тәнімен қызмет етті. Ол елдің қамын, болашағын ойлап, отаршыл жүйеге қарсы шыққан, барлық ой-пікірлерін «Қазақ», «Дала уәлаяты газеті», «Серке», «Алаш» сияқты газеттер мен «Айқап», «Шура», «Шолпан» журналдарына жариялап тұрған қазақтың біртуар ұлдары, ұлтымыздың ақыл-ой көсемдері - Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жаһанша Сейдалиндердің сенімді серіктерінің бірі болып, олармен қоян-қолтық араласты. Солармен бірлесе ұлт мүддесіне кереғар пікірдегі отаршыл патша саясатына қарсы жарияланған мақалаларын үзбей оқып, олардың пікірталастарына белсене араласып, өз ойын да ортаға салып отырды. Ол осы «Алаштың» органы болған «Сарыарқа» газетін ұйымдастырды. Кезінде газет жөнінде С. Сейфуллин: «Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті «Алаштың» тілі болды», – деп жазған еді» [1].

«Дала уәлаятының газеті» беттерінен табатын есімдеріміздің бірі – Отыншы Әлжанов.

Отыншы Әлжанов 1873 жылы Семей облысы, Зайсан уезі, Нарын болысында туған Әкесі Әлжан Сақауұлы дәулетті әрі ықпалды болыс болған екен. Көзі ашық әке баласының ата дәулетіне арқа сүйеп, өз қатарынан қалып қоймауы үшін оны елдегі жақсы адамдардан үлгі алып, өнер білім іздеуге баулыды. Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, Алашорда үкіметінің мүшесі, Жетісудағы алаш қозғалысының басшыларының бірі, ағартушы-публицист,

халық мұғалімі деген істер – О. Әлжановтың ұлт болашағы жолындағы еңбектерінің жарқын көрінісі. Автордың «Қарынбайдың хикаяты». «Дала уәлаяты», 1894, №17, «Печальное положение современной киргизской женщины», КСГ, 1895, № 33 – 35», «Беседы о воспитании киргизских детей», КСГ, 1898, № 13, «Причины обеднения киргизов», КСГ, 1898, № 19 – 23 т.б. мақалалары О.Әлжановтың қоғамдық-әлеуметтік тұстарды ұлттың ортасымен, танымымен байланыстыра отырып, соған қайта қарап, өзгеше талдауды қажет ететіндігіне ой салады.

«Дала уәлаяты газеті» бетіндегі жарияланған мақалалардың авторлары қазақ қоғамының әр тұсына назар салғызды. Биліктің ықпалымен, саясаттың қолымен жасалып отырған газеттің өзін ұлттың болашағына қызмет етуге пайдалана алды. Газеттің басты құндылығы да осында болатын. Бұған дейінгі шыққан «Оренбургские ведомости» мен «Түркістан уәлаяты газетінің» де қазақ баспасөзінің дамуына қосқан үлесін жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен, «Дала уәлаяты газеті» ұлтқа жақындығымен, халық қажетін көтерген, сұранысын өз заманы үшін өтеген басылым болғаны анық.

«Дала уәлаятының газеті» қазақ даласын үшін төмендегідей міндеттерді орындауды алға қойған.

- халықты оқу-ағарту ісіне тарту;
- қазақ арасындағы ауыз әдебиеті үлгілерін жинастыру;
- басқа да халық, ұлт мәдениетінен хабардар ету;
- қоғамның әлеуметтік тұстарына назар аударту;
- қазақ, татар, башқұрт оқығандарының бірігуінің алғышарттарының бірі терінде ұстану;
- халыққа қазақ ішіндегі танымал адамдарды насихаттау;
- ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап көркем шығармаларды жазбаша оқытудың алғашқы үлгісінің қызметін қалыптастыру.

Баспасөздің халық үшін ең қажетті міндеті ұлтқа керек істі насихаттау. Қоғамның сол күнгі қажетін өтеуден бастап, болашағына қарай жол тарту. Осы жағынан алып қарағанда қазақ тіліндегі басылымдар ұлтқа керек ең басты міндет – оқу-ағарту идеясын алғашқы лекке шығарды.

«Дала уәлаяты газетінің» редакторлары мен авторлары сан алуан мамандық иелері болатын Сол кездегі белсенді авторларға назар салсақ, ұлт мәселелерін көтеруде барынша шеберлік пен қисынды тәсілдерді таба білген. Қандай да материалды өзекті де қажетті етіп жаза білген, елге ұсына білген.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 <http://alash-orда.kz/figures/1322--alash-azamaty-alash-ayratker-gaуymzhan-mrsekov-khaynda> Смағұлова С. Алаш азаматы (Алаш қайраткері Райымжан Мәрсеков хақында)

2 Дала уәлаятының газеті // Құр.: Сухбанбердина Ү. – Алматы : Ғылым, 1992. – ISBN – 5-628-00536-3

Материал 09.02.15 баспаға түсті.

Б. К. Карасова

Материалы «Дала уәлаяты газеті»

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 09.02.15.

B. Karasova

Materials of «Dala uyalayaty gazety»

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 09.02.15.

В статье рассмотрены материалы и авторы «Дала уәлаяты газеті».

In the article the attention is paid to materials and authors of «Dala uyalayaty gazety».

ӨОЖ 811.512.122:81' 1

Ж. М. Қоңыратбаева

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

**ӘЛЕМНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ БЕЙНЕСİNДЕГІ
«ТӨЗІМДІЛІК» КОНЦЕПТІСІ
(ШӘКӘРІМ ТІЛІ БОЙЫНША)**

Мақалада әлемнің философиялық бейнесіндегі «төзімділік» концептісінің когнитивтік модельдерін Шәкәрім поэтикасы арқылы баяндап, тануға ұмтылыс жасалды.

Кілтті сөздер: әлемнің философиялық бейнесі, төзімділік, концепт, когнитивтік модель, танымдық, онтологиялық, аксиологиялық, дүниетаным, дискурс.

Әлемнің философиялық бейнесі көп қырлы, онда дүниелік мәселелер танымдық, онтологиялық, аксиологиялық және әрекеттік қырларынан

ашылады. Дегенмен айнала қоршаған дүниені тануда аталмыш бағыттардың барлығы да «әлем-адам» қарым-қатынасын зерттеуге қызмет етеді» [1, 69]. Яғни, әлемнің философиялық бейнесі атты көп қырлы кешенде қоғам мен адамның өзара әрекеттестігі, адамның дүниеге деген көзқарасы, өмір сүруші субъект тұрмысының мәні сынды мәселелер сипатталады. Сондықтан та «адам философия үшін тек өмір сүруші жаратылыс қана емес, ол бар әлем мен өзін де өзгерте алатын субъект болып табылады» [2]. Философия ғылымы қашан да адамның рухани өмірі мен адами құндылықтарды біріктіруші жүйе болып танылады. Бізді қызықтыратыны – адамзат қоғамының рухани және тұрмыстық өркендеуіндегі «төзімділік» концептісінің сипаты. Бұл тұрғыдан келгенде, әлемнің философиялық бейнесін қазақ поэтикасында талдап, танытушы ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының рөлі зор. Біз бұл ізденісімізде әлемнің философиялық бейнесін ашудағы «төзімділік» концептісін Шәкәрім дискурсы арқылы баяндауға тырысамыз.

«Төзімділік», яғни «толеранттылық» ұғымдары кейінгі жылдары біздің сөздік қорымызда жиі орын алып жүргені белгілі. Қазақ әдеби тіл өрісіндегі оның лексикалық түсініктеріне келер болсақ, «төзімділік» концептісінің мынадай когнитивтік модельдерін топтастыруға болады: *шыдамдылық, ымыраластық, сабырлылық, байсалдылық, ұстамдылық, тағаттылық, көнбістік, сыпайылық, салмақтылық, көнтерілік, имандылық, түсіністік, қанағатшылық.*

Адам – Қоғам – Дін тақырыптарын өз шығармашылығының ең басты өзегі етіп алып, қоғамдық келелі мәселелерді алға тартуда Шәкәрім «төзімділік» концептісінің аталмыш құрылымдарының бәрін дерлік сөзге қосады. Ондағы мақсаты қоғамды жөндеп, адамдарды имандылыққа, төзімділікке, сабырға, шүкіршілікке шақыру, Жаратқанды тану болды.

Шәкәрімнің кез келген шығармасы философиялық ойға құрылған деуге болады. Ақын тілінде *парасаттылықтың, адамишылықтың, сабырлылықтың, көнбістіктің* өлшемдері жан-жақты сарапқа түсіп отырады. Философияда парасаттылық деп ақыл мен сабырдың түйісуін айтады. Шәкәрім: *«Ақылды жанның мүлкі – әлем»,* – деп тамаша ой қалдырған. Яғни, әлем – ақылды жанның мүлкі. Дүниенің құбылмалы қалтарыс, бұлтарыстарында жойылып кетпей, оны мүлікке айналдыру үшін, ең бірінші парасаттылық қажет. Тек парасатты жанның ғана әлемді өзінің мүлкіне айналдыра алатын қуаты болады. Данышпан Шәкәрім осыны түсіндіреді.

Шәкәрім поэтикасында «төзімділік» концептісінің ерекше когнитивтік моделі «сабырлылық» болып табылады. «Сабырлылық» семасының ақын тілінде көрініс табуы шексіз. Ұлы ойшыл қай істе болса да, сабырлылық сақтаудың маңызды құрал екендігін еске жиі салып отырады. Мәселен,

Еңбекке шыда ебін тап та,

Сабырдың түбі – сары алтын [3, 34]. (Абайда: *Сап, сап, көңілім, сап, көңілім, Сабыр түбі – сары алтын*).

Немесе

Дұрыс деме құры ойлап,
Ақылға сынат, сабыр қыл.
Жығылмайтын дәлел тап,
Бірезу болма өзімшіл [3, 92].

«Тағаттылықтың арты жақсылық, ойлылықтың арты түзу жол» деген ойды ашуда акын әр істе «*ебін тауып*», «*ақылға сынатып*» отыру қажеттігін, сонда ғана «*бірезу өзімішіл болмайтындығымызды*» еске салады. Ал енді бірде еріншектің жауы сабыр екендігін де ойға оралтады.

«Мен емес пе сабырың,
Жаныңа тыныш тамырың,
Асықпа – деп алдайды, –

Қазулы ма – деп – қабырың? [3, 53]. «Еріншек» атты бұл өлең үзіндісіндегі басты ой – «сабырлылық танытамын деп, еріншектіктің қақпанына түспеу керек» деген астар.

Қазақ тілінде «төзімділік» концептісін түсіндіретін өрістердің қатарында «қанағатшылық» семантикалық бірлігінің рөлі жоғары екені анық. Яғни, тіліміздегі «толеранттылық» концептісін танып, танытуда «қанағатшылық» макросемасының қатыстылығын байқауға болады. Бұл, бір жағынан, қазақ ұлтының дүниетанымдық көзқарасы мен өмір сүру діліне, мәдениетіне байланысты дүние болар деп ойлаймыз. Логикалық тұрғыдан алсақ та, адам төзімділікке, сабырлылыққа жету үшін, төзім, шыдам категорияларын ұстап тұру үшін, ең алдымен, қанағатшыл болуы тиіс. Адамзат баласы бір-біріне, айналасына, яғни кез келген жағдайда қанағатшыл бола білсе, оның соғұрлым төзімді, шыдамды, сабырлы мінез-құлқының қалыптасып тұрақтана түсері сөзсіз. Жалпы, *қанағат*, *шүкіршілік*, *тәуба* дегендер – сопылық дүниетанымнан ұлттық ділге айналған көрсеткіш болып табылады. Қанағат дегенді халқымыз мақалға да айналдырып жіберген: «*Қанағат қарын тойғызады, қанағатсыздық кедейдің жалғыз атын сойғызады*» секілді. «Қанағаттан» басқа «шүкіршілік» бар. Бұл сынды категориялар – адамның мүмкіндігін шектеп, бағалап, мөлшерлеудің өлшемдері. Бұл ойымызды Шәкәрім философиясын зерттеген философ ғалым Ғ. Есімнің «Данышпан Шәкәрім» атты еңбегіндегі талдаулар арқылы дәйектей түсуге болады. Шәкәрім бір өлеңінде былай дейді:

– Қабағыңды аш, қайғырма,
Берілгенге разы бол.
Анық ойдан айрылма,
Ашылған жоқ еркін жол.

Осы өлең үзіндісін Ғ. Есім герменевтикалық тұрғыдан зерттей келе: «Барға разы болу – халқымыздың санасында бар сабырлылық... Мұнда Шәкәрімнің айтып отырғаны тіршіліктің қалыпты жағдайы, бұдан адамның

бойына енетін дәрменсіздік өсіп-өнуі мүмкін бе, әлде адамзат өзінің тағдырына көніп, сол санадан қуат алып, өмір сүруі керек деген түйін бе? Сірә, бізге соңғысы қажет демекпін», – деп, қанағатшылық қазақ ұлтының бойындағы этномәдени сабырлылық екендігін көрсетеді [4. 76]. Жастарға *шын адам* болудың жолын нұсқай келіп, акын «Жастарға» атты өлеңінде былай дейді:

Наданға өлсек-тағы бағынбалық!
Өтірік, өсекке еріп сабылмалық!
Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып,
Жас бойға жаман атақ тағынбалық! [3, 75].

Ал адам – қоғам қатынасының өркениетті жолды ұстануы үшін, керісінше, қанағатсыздық танытатын дүниеліктердің де болуы тиістігін ашып айтады. Ол қанағатсыздық:

Ғылымға қанағатсыз болу керек,

Бес түгіл разы болмай алтыға да [3. 86], – деп келеді. Яғни, акын өз шығармашылығының өзекті тақырыптары - адамды түзеу, қоғамды жөндеу, Жаратқан Иені тану мәселелерінің шешілу тетіктерінің бірі ғылымға қанағатсыз болуда жатқандығын кесіп айтады.

Әлемнің философиялық бейнесіндегі имандылық – төзімділіктің, сабырлылықтың деңгейін танытушы құбылыс. Себебі адам иманды болуы үшін онда төзімге, шыдамға беріктік керек. Шәкәрім философиясында: «*Қиянатың бар болса, иманың жоқ, Маған десе, мың жылдай қыл гиадат*» – деп, біреуге не болмаса бір іске «төзімділік танытпай, қиянатқа ұрынсаң сенен иманның қашқаны» дейді. Абайда: «*Иман сақтауға – қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босамас буын керек*» - делінген. Мұнда Абайдың «*босамас буын керек*» деп отырғаны – нағыз шыдамдылықтың беріктілігін көздеуі.

Шәкәрім философиясында «толеранттылық» түсінігін сипаттайтын семантикалық өрістер «жеті ру» деген метафоралы ойында қамтылған. Ақынның «жеті ру» деп отырғаны – «*мейірім*», «*ынсап*», «*әділет*», «*шыдам*», «*шыншыл*», «*қарекет*», «*ақ ниет*» деген құбылыстар:

«Мейірім», «Ынсап», «Әділет»,
«Шыдам», «Шыншыл», «Харакет»,

Түп қазығы: «Ақ ниет» –

Бұл жетеуін ел қылу [3, 237].

Шәкәрім осылардың басын біріктіріп, ел қылу керектігін айтады. Яғни, философ акын ел болудың негізгі белгілерінде *мейірім*, *ынсап*, *шыдам* секілді төзімділік қасиетінің орны аса маңызды болғаны деп санаған. Аталған түсінікті Шәкәрім былай жырлайды: «*Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек – осы төртеуі кімнің бойында болса – сол шын адам болады; Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек, таза жүрек, тату дос – өміріңде өкіндірмес қасиеттер осылар; Ынсап, рахым, ар, ят, сабыр, сақтық – әуес болар алты шарт;*

Адамның ең артығы – ерінбейтін, еңбекшіл, шыдамдысы; Қолың білсе біреуге жалынбайсың, Шыдамды бол, еріншек болма, жаным; Сабыр, сақтық, ой, талап болмаған жан, Аның төмен болмай ма хайуаннан. Ынсап, рахым, ар, ұят табылмаса, Өлген артық дүниені былғағаннан». Бұл ұғымдарды меңгеру үшін ұғымдық мәдениет қажет. Бұндай қасиеттер қай адамда болса, сол адамды Шәкәрім *«шын адам сол»* деп тануға болады деген. Абайда: *толық адам*. Абай толық адам болу үшін керекті адами сабырлы ақыл, қажырлы қайрат, ыстық жүрек қажет дейді. Оның біреуі кем болса, толық адам деп есептемейді. Қанағат, рахым, мейірім, ынсап қасиеттерін ұстану – Шәкәрім философиясындағы *шын адамның* адами қағидаларының негізі.

Тілде «толеранттылық» түсінігін сипаттаушы «көну», «көндігу» лексикалық бірліктері «жағымды» әрі «жағымсыз» оппозицияларын туғызатыны байқалады. Біріншіден, бұл бір түбірлі егістік *шыдау, төзу, сабыр сақтау, инабат сақтау, ұстамдылық таныту* секілді жағымды мән туғызуда жұмсалса, екіншіден, *мойынсұнуды, ынжықтықты, ездікті, айдауға түсуді* көрсетеді. «Көну», «көнбістік» мағыналарының бірінші тобы тілдегі фразеологизмдер жүйесінде көбірек көрініс тапқан. Яғни *шыдау, төзу, сабыр сақтау, ұстамдылық таныту* түсініктері фразеологиялық бірліктерде жиі қолданыс тапқан да, ал жағымсыз мән туғызушы екінші мағынасы белгілі бір жағдайға (ситуацияға) қатысты белгілі бір орында ғана жұмсалады. «Төзімділік» концептісіне *шыдау, төзу, сабыр сақтау, инабат сақтау, ұстамдылық таныту* мағыналары жуысып, толеранттылық жүйенің негізгі бөлшегі болатын секілді. Бұл ой Абайда былай беріледі:

*Кәрі, жас дәурені өзге, тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.*

Философиялық түсінікте «көну» сөзінің екінші жағымсыз мағынасы көп сипатталады. Мәселен, Шәкәрім: *«Өлсем де ойын бөлемін, сөзбен салып азатты»*, – дейді. Мұнда ақын халқының сыншыл болуы керектігін айтады. Халықтың кез келген іске көнгіштігін Шәкәрім ұнатпайды, ол өз халқының әр нәрсеге талғампаздықпен қарауын қалайды. Көнбістік жөнінде айтқан өлеңдерінде ақын «ноқта» сөзін жиі қолданады. Мысалы, *«ноқталы ой»*, *«ноқтадан басын ала алмас»*, *«ноқталатпай ойымды қылам азат»* деп, көнгіштіктің, көнбістіктің жақсы қасиет еместігін айтады. Себебі *ноқталы ойлы адам* – жетекке жүргіші, көнгіш адам. Шәкәрімнің ойынша, еркі жоқ жаннан не қайыр! Мұнда Шәкәрім философиясы мынаны түйіндейді: өзің өмір сүр және басқалардың өмір сүруіне мүмкіндік бер. Өз өмір салтың болсын, нанымның болсын, өз дүниетанымыңды жекелей де, көптің алдында да білдір, сонымен бірге басқалардың да дәл осыларға деген құқығын мойында, сонда бәрі де жақсы болады. Сондықтан «көну», «көнбістік» ұғымдарын «төзімділікке» қатысты сөз еткенде, оның екі жақты сипатын тану әбден қажет.

Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген «ноқта» сөзінің Шәкәрім философиясында жағымды қасиеттерді танытуда да жұмсалғанын байқауға болады. Ақын былай дейді: *«Орынсыз ұмтылудан сақтайтын алты түрлі ноқта бар: олар – ынсап, рақым, ар, ұят, сабыр, сақтық. Ең әділі – ынсап, өзгелердің тізгіні сонда болуға тиіс»*. Мұнда «төзімділік» концептісін ашатын *ынсап, рақым, сабыр* ұғымдары «алты ноктаның» ішінде қарастырылады.

Жалпы, Шәкәрім философиясында «төзімділік» концептісінің қырларын ашуда «ноқта», «жүген» ұлттық этномәдени аталымдарының салмағы ерекше. Төзімді, сабырлы, ынсапты адам болып қалыптасуда ақын аталмыш лексемаларға күш түсіре сипаттайды. Бұл жұмсалым, әсіресе, жастарға қаратыла жырланған өлең тілінде анық көрінеді:

*Арам ақыл үйрендік айла, амалдық,
Қулық пен өтірікті сайлап алдық.*

**Ынсап, рахым, ұяттан жүген ұстап,
Өзіміз ең түбінде қайда бардық?** [3, 58].

Ойшыл ақын *«ынсап, рахым, ұятты жүгендеп тастап»*, адасып жүргендерге ең түбінде баратын жолдың бұлыңғыр екендігін ескертеді.

Қорыта келгенде, өзіне «адам – әлем» қарым-қатынасын зерттеуді міндеттейтін әлемнің философиялық бейнесі ойшыл ақын Шәкәрім дискурсының басты тақырыбы болып табылады. Адам және әлем, дүние, қоғам қатынастарын баяндауда, оларды жақсылыққа баулуда ақын «төзімділік» концептісіне көп тоқталады. Ақын тілінде төзімділіктің негізгі шарттары – *шыдамдылық, сабырлылық, имандылық, рахым, ынсап, ар, қанағатшылық* бөлшектері арқылы танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Пименова, М. В. Языковая картина мира. – Санкт-Петербург : СПбГУ, 2011. -106 с.
- 2 <http://libsib.ru/filosofiya/teoreticheskie-osnovaniya-filosofii-problemi-ponyatiya-printsipi/filosofskaya-kartina-mira>
- 3 Құдайбердіұлы, Ш. Иманым. – Алматы : Арыс. – 2000. – 92 б.
- 4 Есім, Ғ. Данышпан Шәкәрім. – Алматы : Атамұра, 2008. – 336 б.

Материал 26.01.15 баспаға түсті.

Ж. М. Коныратбаева

Концепт «терпение» в философском образе мира (по произведениям Шакарима)

Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева, г. Астана.
Материал поступил в редакцию 26.01.15.

Z. Konyratbaeva

The concept of «patience» in a philosophical way of the world (after works of Shakarim)

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
Material received on 26.01.15.

В статье делается попытка раскрытия когнитивных моделей концепта «толерантность» в философской картине мира через поэтику Шакарима.

In the article there are described worldwide philosophical cognitive models of «patience» through the poems of Shakarim.

УДК 37.036.5

З. Х. Латыпова

к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

СТИХОТВОРЕНИЕ А. ДУЙСЕНБИЕВА В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ

В статье рассмотрены проблемы перевода на русский язык стихотворения известного казахского поэта А. Дуйсенбиева, выявлены поэтические особенности оригинала и переводов.

Ключевые слова: оригинал, перевод, автор, восприятие, дидактика.

Стихотворная речь подчиняется не только общеязыковым законам, но еще своим, только ей присущим закономерностям. В этой связи, чтобы понять образно-тематическую композицию стихотворения необходимо учитывать композицию чисто стиховую, которая отличается наличием нескольких компонентов: стихотворный размер, соотношение синтаксического членения речи и метрического, строфическая организация стихотворения, наличие или отсутствие рифм и способы рифмовки, интонационно-ритмическая организация речи, специфически стиховой синтаксис. Некоторые из этих

компонентов стиховой композиции часто выступают комплексно, некоторые независимы и могут сочетаться в любой последовательности [1, С. 33-34].

Приведем стихотворения поэта, которые вызвали наибольший интерес русских переводчиков.

Например, в стихотворении А. Дуйсенбиева «Мықты болсам егер мен...» [2, 21б.] представлен диалог двух мальчиков, героев Ақана и Аскара. Они автором противопоставлены друг - другу.

Приведем стихотворение в подлинном звучании.

- 1 Елең қылмай күнді ыстық
- 2 Ойнап жүрген батырмыз.
- 3 Көл шетінде тыныштық
- 4 Әңгіме айтып жатырмыз.
- 5 –Теңдесі жоқ жалғанда,
- 6 Мықты болсам мен тіптен
- 7 Екі-үш ұрттап қалғанда,
- 8 Құрғай қалса көл біткен, –
- 9 Дейді Ақан: –Үйінді
- 10 Екі ақ теуіп жояр ем.
- 11 Поезды сол күйінде
- 12 Жылжытпастан қояр ем.
- 13 – Мықты болсам, – дейді Асқар,
- 14 Соған тиіп сөз енді, –
- 15 Алып келіп дәу тастар
- 16 Бөгер едім өзенді.
- 17 Үйлерді сен құлатқан,
- 18 Қайта салып қояр ем.
- 19 Ағаш егіп, Ұнатқан
- 20 Жемісіне тояр ем.
- 21 Жолаушылар жолынан
- 22 Кешігеді-ау көп қалып, –
- 23 Дөп поезды қолыңнан
- 24 Жібберер ем құтқарып.

Поэт не дает уроки в стихах и не впадает в прямолинейность, обращаясь к Акану, не поучает его, зная, что привычными словами запрета, стертыми образами и нравуочениями не привлечешь внимания ребят. Наблюдательность, мягкий юмор, озорство в интонации стихов автора, умение его вместе с другим героем, мальчиком Аскаром, всматриваться в окружающее, приводят к успеху: шаг за шагом открывается детский мир тепла и нежности, непосредственности и чистоты.

Анализируемое стихотворение в переводе Т. Ровицкой выглядит следующим образом:

Если бы я был сильным [3, с. 86]

- 1 Лежат друзья на берегу,
- 2 Обсыпались песком.
- 3 – Вот стану силачом – смогу
- 4 Все озеро глотком
- 5 Одним или двумя сглотнуть
- 6 Ахан вдруг произнес, –
- 7 Запну твой дом куда-нибудь,
- 8 А поезд под откос!
- 9 – Чтоб озеро восстановить,
- 10 Взять скалы на плечо,
- 11 Сам понимаешь, надо быть
- 12 Мне тоже силачом, –
- 13 Аскар растерянный сказал, –
- 14 Я речку запряжу,
- 15 А дом, который ты сломал,
- 16 Я заново сложу ...
- 17 И поезд я уж подхватил –
- 18 По рельсам пусть бежит.
- 19 Ведь каждый, кто сейчас в пути,
- 20 К своим друзьям спешит.

Двадцать четыре строки оригинала и двадцать строк перевода изображены столбиком, в тексте стихов введены диалоги, которые придают поэтической речи разговорную интонацию.

Подлинник, написанный классическим семисложным размером стиха, воссоздается в строгом чередовании восьмисложника с шестисложником. Перекрестная рифма сохранена переводчиком. В русском варианте 4 рифмы разнородны: «на берегу – смогу», «сглотнуть – куда-нибудь», «произнес – под откос», «подхватил – в пути»; остальные 6 – рифмуются строго и выглядят довольно эффектно, точно: «песком – глотком», «восстановить – надо быть» (различие графическое, произношение одинаковое), «на плечо – силачом», «сказал – сломал», «запряжу – сложу», «бежит – спешит».

Не воспроизведены переводчиком 1, 2, 19, 20 строки оригинала, но данное опущение имеет незначительное влияние на качество перевода.

Перевод Т. Ровицкой максимально приближен к оригиналу по содержанию, представляет собой перевоплощение стихотворения А. Дуйсенбиева в иную языковую среду. Мысль автора передана верно: нельзя ругать ребенка за то, что он хочет направить свою силу на разрушение, и ответом другого мальчика поэт определяет верное и разумное ее применение.

Драматизм ситуации снят. Введены поэтические детали. Живой разговор двух мальчиков вызывает яркую, в основе своей этическую реакцию.

Вышеприведенное стихотворение А. Дуйсенбиева, Р. Фархади озаглавил «Два силача» [4, С. 148-149].

– Если б	2
Был я силачом,	5
Все б мне было	4
Нипочем,	3
Говорил	3
Ахан – задира	5
И толкал	3
Дружка плечом.	4
Я скалу	3
Швырнул бы в речку	5
Я бы речку запрудил,	7
Дом свалил бы, словно	7
свечку	2
Поезд, будто бы овечку,	7
На ходу остановил,	7
У меня хватило б сил!	7
Тут	1
Аскар	2
Ему ответил:	5
– Если б	2
Я сильнее был,	5
Был сильнее всех на свете	8
Я бы речку в поле встретив,	8
От камней освободил!	7
Я бы новый дом простроил	8
Там, где ты его свалил!	7
Стал бы он красивей вдвое	7
У меня хватило б сил!	7
Я бы поезд	4
Вмиг исправил!	4
И по рельсам	4
В путь отправил!	4
Чтобы звездами сияли	7
Семафоры среди мглы ...	7
Чтобы он по расписанью,	8
Чтобы он	3
Без опозданья	5

К нам приехал	4
В Жусалы!	3

Р. Фархади прибегает к свойственной и удобной ему свободной разбивке стихов, производит отбор комбинаций слов, синтаксических и стилистических конструкций и воспроизводит противоположения, повторения, особенности диалогической речи героев. Он достаточно умело пользуется композицией, основанной на единстве строк по смыслу, интонации и ритмическому сходству. Переводчик использует тип перевода «воссоздающий со всей возможной полнотой и точностью и содержание, и форму подлинника» [5, с. 93].

В данном случае перевод Р. Фархади многословный, однако, он не затрудняет и не понижает общение, а наоборот, облегчает его. Наблюдается полное воссоздание на русском языке стихотворения А. Дуйсенбиева.

Необходимо отметить нравственный, этический критерий, который остается в переводе как ведущий, главный. Весьма показательным примером в этом отношении может служить употребление следующих слов, словосочетаний и выражений: «от камней освободил», «новый дом построил», «красивей вдвое», «хватило б сил», «поезд вмиг исправил», «звездами сияли семафоры», «по расписанью», «без опоздания», «к нам приехал», «в Жусалы».

Переводчики раскрывают черты характера каждого из героев. У Р. Фархади мальчик Ахан-задира, как и у автора, если бы сильным был, он поезд только остановил бы. Он осторожен в своих действиях, его поступки воспринимаются читателями как детские шалости. У Т. Ровицкой в отношении этого же мальчика другое видение, ее герой способен пустить поезд под откос, чтобы он вышел из рельсов, кто знает, в результате этого возможно и большое несчастье, как крушение, экономический ущерб и человеческие потери. Такая передача поступков Ахана обязывает переводчика более внимательно отнестись к стихотворному тексту оригинала, не искажая мысль автора. Познакомившись с двумя переведенными стихотворениями А. Дуйсенбиева и оригиналом, читатели сразу отмечают разницу в поступках мальчиков и показывают свое оценочное отношение к переводам. В результате перевод стихотворения Р. Фархади, где подробно развернуто положительные действия Аскара, вызывают у детей радость за добрые дела героя, воздействуют на них наглядным примером, содержанием фактов и моральными выводами, углубляя впечатление об окружающей среде, формируют эстетическое восприятие того, что находится вокруг: реки, озера, горы, камни, звезды, мгла, рельсы, семафоры, дома и родное село Жусалы.

Стихотворение построено в виде беседы двух батыров, диалог их в целом воссоздает сам процесс размышления. Композиционная рамка разговора героев своеобразна: речь героев индивидуализирована, понятия о

смысле силы абсолютно разные. Перед читателем возникают живые картины, представляющие воображаемые действия по-разному мыслящих Ахана и Аскара. Автор и переводчик открыто освещают противоположности: Ахан – Аскар; первый – разрушает, второй – строит; остановка – движение; дом, словно свечка – поезд, будто бы овечка.

Характерные для перевода Р. Фархади эти противоположные по значению слова и сравнения приобретают разное эмоциональное наполнение. Найденные поэтом, вслед за ним переводчиком, эпитеты придают образу Аскара предельно точное, положительное значение, вызывая к нему большую симпатию со стороны читателей. Великолепным примером является оптимизм Аскара и разумное использование своей силы для большинства его сверстников. Впоследствии Аскар окажет положительное влияние на Ахана, который изменит свои взгляды, мысли и поступки.

Дидактика, заложенная в образе второго мальчика, приобретает в стихотворении особую ценность.

Третий переводчик И. Мазнин стихотворение А. Дуйсенбиева озаглавил «Разговор» [4, С.97-98].

Однажды у речки	6
В полуденный час	5
Сидели на камне Абдрак и Олжас.	1
Сидели,	3
Смотрели на горы вдали	8
И тихо такую беседу вели ...	11
– Когда бы вдруг стал я таким силачом,	11
Которому было бы все нипочем,	6
Я эти бы горы, –	6
Абдрак расхрабрился, –	11
Куда-нибудь в степь отодвинул плечом!	3
– А я бы, –	8
Абдраку Олжас возразил, –	11
Сейчас бы на место бы их возвратил.	11
– А я бы тогда бы одним бы пинком	10
Разрушил за это и двор твой, и дом.	3
И всюду, –	9
Абдрак поглядел на Олжаса, –	11
По камушку их раскидал бы потом! ...	3
– А я бы, –	9
Олжас посмотрел на Абдрака, –	6
Построил бы вновь их ..	6
И вспыхнула драка!	
Не мог	2

Распавившийся в споре Абдрак	9
С упрямством Олжаса	6
Смириться	3
Никак! ...	2

(Цифры показывают количество слогов в строке).

Популярную форму казахского классического стихотворения семисложник И. Мазнин передает совсем иначе, чем Т. Ровицкая. Он, как и Р. Фархади, применяет разнообразную форму. Силлабо-тоника, дольник, тоника сливаются и переплетаются между собой. Девять строк перевода имеют по четыре ударных слога, семь строк – по три ударения, восемь строк – с двумя ударными слогами, имеется семь строк с одним ударением.

Переводчик делит стихотворение на строфы и в конце каждой строфы ставит многоточие, за исключением третьей, в нем многоточие поставлено в конце предпоследней строки. И. Мазнину понадобилось изменение интонации оригинала, которая предполагает вполне законченную мысль и не нуждается в продолжении. Для стиха переводчика характерна интонационная соразмерность группы строк, повторение которых создает стихотворный ритм. В строки вводятся элементы раздумья, особенно тогда, когда в разговор вступает второй собеседник. С помощью неточной рифмы переводчик пытается управлять интонацией читателей. Ощущается говорной стих, со свободным чередованием симметричных и ассиметричных строф.

Сопоставление образов, отрицательного и положительного героев, противоположных друг-другу наблюдается в их диалоге, который ведется начиная со слов: «Я бы ... – А я бы ...». Таким образом, передается композиционный тип, намеченный автором, в русском варианте стихотворения. Все эти переводы выполнены добросовестно, качественно. Поэты – переводчики с надлежащим уважением отнеслись к переводимому материалу [6, С. 72-78].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Анализ одного стихотворения. Межвузовский сборник под ред. И. С. Яворской . – Ленинград : Изд. ЛГУ им. А. А. Жданова, 1985. – 248 с.
- 2 **Дуйсенбиев, Ә.** Аккулы айдын. Өлендер мен поэмалар. – Алматы : Жазушы, 1989. – 208 б.
- 3 Байгазы. Сборник. – Алма-Ата : Жалын, 1987. – 143 с.
- 4 **Дуйсенбиев, А.** Если бы я был сильным. Стихи, сказки. – Алма-Ата : Жазушы, 1979. – 184 с.
- 5 **Латыпова, З. Х.** Казахская детская поэзия в оригинале и переводе (1960-1990 годы): Учебное пособие. – Павлодар : Инновац. Евраз. Ун-т, 2010. – 169 с.

Материал поступил в редакцию 23.01.15.

З. Х. Латыпова

Ә. Дүйсенбиев өлендерінің орыс тіліне аударылуы туралы

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 23.01.15 баспаға түсті.

Z. H. Latypova

A poem by A. Duysenbiev in Russian translations

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 23.01.15.

Бұл мақалада белгілі қазақ ақыны Ә. Дүйсенбиевтің балаларға арналған өлеңдерінің түпнұсқасы мен орыс тіліндегі аудармасы негізге алынып, салыстырылған.

This article has examined the problem of the Russian translation of the poem by a known kazakh poet A. Duysenbiev, identified poetic features of the original and translations.

3. Мажит, А. Б. Сарсембаева

¹к.ф.н., доцент, кафедра государственного и иностранных языков Института дипломатии Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана, ²к.ф.н., доцент, кафедра государственного и иностранных языков, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана

О ПРОБЛЕМАХ КАЗАХСТАНСКОГО ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ И ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ПЕРЕВОДЧЕСКОМУ ДЕЛУ

В настоящей статье авторы дают анализ общего содержания подготовки специалистов по специальности «Переводческое дело», характеризующегося излишней теоретизацией и недостаточностью прикладного аспекта обучения, и приходят к выводу о необходимости серьезного научного осмысления отечественного переводоведения и подготовки переводчиков.

Ключевые слова: факультатив, электив, современные технологии обучения переводу, профессиональная компетенция переводчика.

Сегодня с уверенностью можно говорить о важности исследований в области переводоведения, исходящей от общественного предназначения переводческой деятельности, способной обеспечить такую опосредованную двуязычную взаимосвязь, которая по своим возможностям максимально приближалась бы к одноязычной коммуникации. Актуальность рассматриваемой проблемы объясняется широким спросом на специальность «Переводческое дело», которую требуется поставить на уровень, соответствующий международным стандартам.

Обзор научных исследований, проводимых в Казахстане по переводческому образованию, по теории и практике перевода, по таким видам и формам перевода как специальный, устный, двусторонний, синхронный, последовательный перевод показывает недостаточную разработанность данных аспектов в нашей стране.

Современный общественный процесс характеризуется развитием различных форм профессионального образования. Значительное место в этой сфере занимают специальности связанные с иностранным языком и изучением перевода. Профессия переводчика становится массовой, а увеличение масштабов переводческой деятельности сопровождается организационными изменениями. Для удовлетворения растущего спроса

на профессиональных переводчиков в Казахстане была создана сеть соответствующих переводческих факультетов и отделений. Переводчиков стали готовить в частных вузах и в некоторых технических вузах. Тем не менее, сегодня в республике студент имеет возможность блестяще овладеть иностранным языком, стать великолепным преподавателем, лингвистом, филологом, но только не переводчиком.

Подготовка кадров по специальности «Переводческое дело» по образовательным программам бакалавриата и магистратуры осуществляется в соответствии с Государственными общеобязательными стандартами Образования Республики Казахстан [1, 2].

Однако анализ общего содержания подготовки специалистов по названной специальности, выраженной через перечень дисциплин, позволяет констатировать, что образовательные программы характеризуются излишней теоретизацией и недостаточностью прикладного аспекта обучения. Данный факт не способствует обеспечению подготовки профессионально-компетентных переводчиков, способных обеспечить качественным переводом международные форумы, симпозиумы, конференции, осуществлять профессиональную деятельность в международных организациях, иностранных и казахстанских посольствах и представительствах.

Обычно в учебных заведениях, занимающихся подготовкой переводчиков, не существует точного понимания сути профессии, а лишь используются традиционные программы и методики, разработанные несколько десятилетий назад. В учебных программах предусмотрены «тяжеловесные» теоретические курсы из области общего языкознания, и практически не отводится время на обучение переводу в сфере профессиональной коммуникации, переводу с листа, художественному переводу, технике работы с документацией с помощью компьютера. Эти и многие другие основы профессии должны быть введены не только в качестве факультативов, элективов или специальных дисциплин, но должны прочно занять свое место в государственном стандарте.

Администрации вузов относятся обычно к переводческой специальности как к обычному и непроблемному приращению инязов, не очень вникая в существо вопроса и пуская дело, главным образом, на самотёк. Это проявляется в отсутствии тщательно продуманной стратегической линии по внедрению современных технологий обучения переводу. Следствием этого стало то, что созданные в последние годы на базе кафедр английского, немецкого, французского и других языков, кафедры перевода нерешительно и неохотно меняют свою традиционную ориентацию. Вывески сменились, а содержание осталось прежним [3].

«... У нас, к сожалению, до сих пор объединяют в методическом и теоретическом плане изучение иностранных языков и перевод, в то время как перевод представляет собой отдельную научную и учебную дисциплину и иностранный язык является лишь одной из её частей» [4]. Действительно, переводоведение не есть изучение иностранного языка. Переводоведение начинается тогда, когда иностранным языком владеют на высоком уровне языковой компетенции. А формирование профессиональной компетенции переводчика включает умение переводческого оперирования языковым, текстовым материалом как иностранного, так и родного языка и предполагает совершенствование профессионально-личностных качеств будущего специалиста в области перевода.

Как известно, в международной практике профессиональной подготовки переводчиков прочно укоренилось разделение переводческого дела на две самостоятельные профессии, имеющие во многих языках, как известно, разные наименования. Например, в английском языке «Translator», во французском языке «Traducteur» (письменный переводчик), соответственно «Interpreter», «Interprète» (устный переводчик), «Conference Interpreter», «Interprète de conférence» (синхронный переводчик), «Escort Interpreter» (переводчик для сопровождения) и другие. В связи с этим существует узкая специализация в профессиональном образовании переводчиков, осуществляющаяся в рамках программы бакалавриата и магистратуры. Так, например, в программе бакалавриата осуществляется подготовка только письменных переводчиков, и лишь в программе магистратуры готовят устных переводчиков: переводчиков-синхронистов.

Высокая степень специализации в подготовке будущих переводчиков к профессиональной деятельности за рубежом идет не только по видам переводческой деятельности и тематической линии, а также по тому, в каком языковом направлении ведется перевод. Специализация в подготовке переводчиков: письменный переводчик, переводчик конференций, судебный переводчик отмечается и в направленности обучения в том или ином университете, т.к. каждый университет специализируется на каком-то отдельном виде перевода [5].

Что касается практики профессиональной подготовки переводчиков в Республике Казахстан, Российской Федерации и во многих странах СНГ, сохранилось единое наименование и единый профессиональный статус «Переводчик» для устных и письменных переводчиков, что было вызвано определенными культурно-историческими условиями [6]. Профессиональное осмысление и соответствующий статус профессии переводчика получила только во второй половине двадцатого века, когда началась разработка методики и теоретического обоснования подготовки квалифицированных переводчиков. Только к середине 90-х в постсоветском пространстве

переводчик получил профессиональный статус. До этого его имели только представители дипломатического перевода, военные переводчики и мастера перевода художественных произведений.

Нами был изучен каталог дисциплин, предлагаемый на специальности 5В020700 – Переводческое дело в КазНУ им. Аль-Фараби [7]. В перечень дисциплин, включая предметы обязательного компонента, такие как Политология, Социология, Введение в языкознание, и т.п., входят следующие предметы:

- История художественного перевода;
- Анализ художественного произведения в контексте перевода;
- Основы теории художественного перевода;
- Общефилологические вопросы перевода художественной литературы;
- Художественный перевод и литературный билингвизм;
- Художественный перевод и проблема национального колорита;
- Художественный перевод в системе сравнительного литературоведения;
- Основы переводческого дела и стилистика и др.

На выбор предлагается «Типология перевода специально-профессиональных текстов» либо «Перевод юридических документов», «Риторика» / «Практика устного перевода», «Типология письменного перевода» / «Типология устного перевода».

Как видно из перечня, студентам предлагаются в основном узконаправленные дисциплины по теории художественного перевода. Устный перевод практически отсутствует. Хотя, согласно компетентностной модели бакалавра по ГОСО РК, выпускник бакалавриата специальности 5В020700 – Переводческое дело подготовлен для работы в следующих сферах:

- административно-управленческая сфера;
- сфера образования и науки;
- сфера культуры и межкультурной коммуникации;
- сфера международных связей;
- сфера издательского дела;
- сфера средств массовой информации;
- информационно-аналитическая сфера и в других сферах.

Объектами же профессиональной деятельности выпускников являются: учреждения культуры, международные организации, различные информационно-аналитические службы, посольства и представительства, министерства, агентства по туризму, издательства, бюро по переводу и другие организации и предприятия.

Для сравнения нами был также проанализирован паспорт специальности 5В020700 – Переводческое дело, подготовленный кафедрой английской филологии и перевода другого казахстанского вуза [8]. Надо признать, что предлагаемый в нем перечень дисциплин присутствует во многих, если не

сказать почти во всех учебных планах рассматриваемой специальности большинства казахстанских вузов. Данный факт объясняется, на наш взгляд тем, что в настоящее время на переводческой специальности преподают те же педагоги, которые работали и продолжают работать на специальностях «Иностранный язык: два иностранных языка», «Иностранная филология».

В перечень дисциплин для будущих переводчиков, таким образом, входят традиционные предметы, которые преподавались на протяжении не одного десятилетия будущим учителям иностранных языков, такие как лексикология, история языка, теоретическая фонетика, теоретическая грамматика, страноведение и т.п. И лишь в качестве компонента по выбору предлагается небольшой набор переводческих дисциплин: практика устного и письменного перевода, практика информативного и научного перевода, техника переводческой записи.

Вышесказанное позволяет констатировать, что учебные программы медленно перестраиваются в соответствии с новыми потребностями общества и государства. Университетские программы имеют разное предметное наполнение, сохраняют традиции подготовки филологов, а по их окончании выдается диплом единого государственного образца со степенью «бакалавр переводческого дела» без указания какой-либо специализации.

Таким образом, профессиональное образование переводчиков в нашей стране ориентировано на подготовку переводчиков широкого профиля, т.е. без какой-либо узкой специализации в устном или письменном переводе, так как профессиональная подготовка как письменных, так устных переводчиков проходит в единой программе бакалавриата и практически не даёт возможности дальнейшей специализации в программе магистратуры.

Между тем, университетское образование должно быть нацелено на формирование переводческой компетенции и соотноситься должным образом со сферой специализации, что необходимо для формирования навыков перевода, овладения стратегиями перевода, ознакомления с терминологией, то есть развития переводческой и текстовой компетенции в конкретной сфере специализации.

Необходима специализация по видам переводческой деятельности – работе переводчика-синхрониста, переводчика в сфере реальной экономики и промышленности, гида-переводчика, кинопереводчика и т.д. Имеется в виду, что учебная программа последних семестров должна дифференцироваться в зависимости от склонностей, способностей студента, его желания заниматься тем или иным видом переводческой работы.

Филологические дисциплины не должны доминировать над специальными и общезыковыми предметами, дисциплинами по транслатологии, иначе учебные заведения по подготовке переводчиков превращаются в чисто «языковые школы» [9].

Кроме того, следует отметить, что педагогические кадры вузов не подготовлены к обучению профессии переводчика. В отечественной педагогической теории и практике пока еще не преодолено заблуждение о том, что даже в части лингвистической подготовки нельзя одинаково готовить и потенциального учителя иностранного языка и будущего переводчика. Остается устойчивым представление о возможности профессионального обучения переводу в процессе преподавания иностранного языка без учета модели специалиста, вне контекста профессиональной деятельности переводчика, изолированно от других профессионально значимых знаний и умений, в отрыве от приобретаемого лингвистического, профессионального и жизненного опыта.

Казахстанскому переводоведению предстоит серьезное научное осмысление передового отечественного и зарубежного опыта подготовки переводчиков в условиях рынка на основе новых научных подходов и технологий. В содержательном плане данное научно-методическое обеспечение профессионального обучения переводчика должно быть разработано с ориентацией в большей степени не на знания, а на профессиональные умения и навыки переводчика.

Резюмируя вышесказанное, отметим еще раз, что в целях повышения эффективности работы высших учебных заведений, осуществляющих подготовку кадров по специальности «Переводческое дело» следует, очевидно, пересмотреть учебные планы и программы с учетом зарубежного опыта и в плане практической направленности предлагаемых дисциплин. Кроме того, представляется целесообразным включение специализации в определенной отрасли знаний на последнем курсе бакалавриата и в магистратуре.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан. Бакалавриат. Специальность «5В020700 – Переводческое дело». – Алматы, 2008. – 76 с.
- 2 Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан. Магистратура. Специальность «6М020700 – Переводческое дело». – Алматы, 2008. – 34 с.
- 3 Овсянников В. В. Подготовка переводчиков и кафедральное строительство // Материалы VI международной научной конференции по переводоведению «Фёдоровские чтения» 21 - 23 октября 2004 г. – СПб : СпбГУ, 2004. – С. 248-255.
- 4 **Мирам, Г., Гон, А.** Профессиональный перевод. – М. : Эльга Ника-Центр, 2003. – 136 с.

Seleskovitch, D., Lederer, M. Pédagogie raisonnée de l'interprétation. – Bruxelles : Didier Erudition, 2002. – P. 204-208.

6 Касымова, Г. М. Формирование коммуникативной компетентности будущих переводчиков в условиях многоаспектной деятельности. – Автореф. дисс. ... д.п.н. – Алматы, 2009. – 47 с.

7 www.kaznu.kz

8 www.ineu.edu.kz

9 Брук, П. С. Специализация при подготовке переводчиков. / Университетское переводоведение. Тезисы докладов V Международной научной конференции по переводоведению «Фёдоровские чтения». СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2003. – С. 11 – 12.

Материал поступил в редакцию 23.01.15.

3. Мажит¹, А. Б. Сарсембаева²

Қазақстандық аударматану және аударматану мамандарын даярлау мәселелеріне қатысты

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Дипломатия институты;

²Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана қ.

Материал 23.01.15 баспаға түсті.

Z. Mazhit¹, A. Sarsembayeva²

Of the issues concerning Kazakhstan translation study and translation specialists training

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan. Institute of Diplomacy;

²Academy of Public Administration under the President of Kazakhstan, Astana.

Material received on 23.01.15.

Мақаланың авторлары «Аударматану» мамандығы бойынша мамандарды даярлау жұмысын талқылап оның теорияға аса бұрылығанын, сонымен қатар машықтанудың жеткіліксіздігін байқады. Осыған орай, авторлар жергілікті аударматану мен аудармашыларды даярлаудың қайта қарастырудың қажеттілігі бар екені туралы қорытындыға келеді.

The given article provides the analysis of the general contents of Translation Study specialists training characterized by excessive

inclination towards theory teaching and insufficient practical orientation, and eventually the authors come to the conclusion that the fundamental principles of local translation study and translators training requires profound reconsideration.

ӨОЖ 811.512.122

Н. Қ. Мәтбек

ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

С. БАҚЫРҒАНИДЫҢ «АҚЫРЗАМАН КІТАБЫ»

Мақалада 1906 жылы Қазан қаласында жарияланған Сүлеймен Бақырғанидың «Ақырзаман кітабы» туралы, оның мазмұндық жетілігі, қазақ ақындары шығармаларымен үндестігі жайлы зерделенеді. С.Бақырғанидың діни қағидалар арқылы адами қасиеттерді дәріптейтіндігі туралы тұжырымдалады.

Кілтті сөздер: ислам, ақырзаман, зар заман поэзиясы, ежелгі әдебиет, хикмет.

Ислам дінінде адамзаттың басына бір келуі мүмкін ақырзаман жайлы болжам айтылады. Діни әдебиеттерде ақырзаман белгілері пайымдалады. Ақырзаман – дүние-тіршіліктің мерзім-шегі бітетін уақыт, оның қашан болатындығы бір Аллаға мәлім делінеді.

Ақырзаман, заман ақыр туралы түсінік ерте замандардан бері қалыптасқан, дүниедегі ірі діндердің (ислам, христан, иудей т.б.) бәрінде бар. Мұсылман дінінде ақырзаман туралы ұғым Құдайдан қорқу қағидасымен байланыстырылады.

Сүлеймен Бақырғанидың халық арасына кең тараған кітаптарының бірі – «Ақырзаман кітабы». Бұл кітап 1847 жылы Қазанда алғаш рет жарияланған. 1855-1864 жылдар аралығында он жыл ішінде 9600 данасы басылған екен. «Ақырзаман кітабын» Е. А. Малов 1897 жылы Қазандағы Император университеті баспаханасынан жарық жарық көрген «Известия общества археологии, истории и этнографии» (том XIV, вып.1) деген жинақта орыс тіліне аударып, түсініктерімен жариялайды. Е. А. Маловтың мақаласынан қазақ халқы ғана емес, түркі халықтарының да арасына танылған кітаптың мазмұн-мәнін теріске шығара отырып, Мұхаммед үмбеттерін христиан дініне уағыздағысы келеді. «Бұл кітаппен толық танысып шыққаннан кейін, біз кітап өзінің ішкі мазмұны мен сыртқы формасы жағынан болсын ерекше назар аударуға тұрмайды деген қорытындыға келдік», – [1, 38 б.] деп бағалайды.

«Ақырзаман кітабы» сонымен бірге «Тақи ғажап» деген атпен де танылған. Дастан 49 шумақтан тұрады. Әрбір шумақтың соңғы тармағында «Андын артық тақи ғажап даңлары уар (таңдары бар)» деген жол қайталанып отырады. Классик жазушымыз Сәбит Мұқанов «Өмір мектебі» романында өзінің молладан оқыған кітаптарының бірі ретінде «Тақи ғажапты», яғни «Ақырзаман кітабын» да атайды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров «Өлең мен айтушылары» (1913) деген мақаласында: «Сендердің мақсаттарың қазаққа жан кіргізу болса, бұларың лаққандық, әдебиеттің не екеніне түсінбегендік, тым болса «Тақи ғажапты» оқып шықпадыңдар ма? Онда да айтады: «Тажал деген біреу шығып, халықты күрілімен, дүрілімен ерте алмайды, әншісі, сырнайшы, сауықшысымен қызықтырып ертеді» дегенді көрмедіңдер ме? Қысқасы, бір халықтың әні кетсе, әдебиет жесір қалады, сәні кетеді, сәні кетсе, жаны кетеді. Қазақты жансыз ағаш қылып, отқа жаққыларың келмесе, әнді сақтаудың қамын қылыңдар», – [2, 263 б.] деп жазады. «Тақи ғажаптың» мол танылғандығына дәлел ретінде осы үзіндіні келтіріп отырмыз.

Х. З. Ақназаров «Философия тарихынан дәрістер курсы» деген оқу құралында: «Зар заман идеясы орта ғасырдағы ақындардың шығармаларында қалыптасып, XVII-XIX ғасырларда дами түсті. Өзбек ақыны С. Бақырғани «Ақырзаман» деген кітабында сол идеяның негізін салды. Бақырғани патриархалдық-феодалдық тәртіптерді жақтады. Оның пікірінше, ақырзаманның белгілері: феодалдар өздерінің бұрынғы артықшылық белгілерінен айырылады, кедей мен құлдары өздерінің қожасымен тең болады. Бақырғани өзбек халқының өміріндегі жаңалық атаулының бәріне қарсы шықты. Тіпті өз заманындағы болмашы жаңалықтарды ол ақырзаманның жақындауы деп түсінеді», – [3, 74 б.] деген ойды айтады.

Бұл пікірде XII ғасырда өмір сүрген С.Бақырғани шығармалары түркі халықтарына ортақ мұра ретінде қарастырылатыны ескерілмеген және кеңес дәуіріндегі зерттеулердің ықпалы байқалады.

Ортағасырлық түркі ескерткіштеріне тән дәстүр бойынша, әрбір шығарманың соңында авторы көрсетіледі. Қазандағы Император университеті баспаханасында 1906 жылы жарық көрген «Ақырзаман кітабының» соңында:

*Құл Сүлеймен тағат қылғыл, гафу қылғай,
Ахыратда тағат бірлан рахым қылғай, [4, 16 б.]*

– деп, бұл шығарманың авторы Құл Сүлеймен екендігі айтылған.

Е. А. Малов жоғарыда аталған мақаласында 1889 жылы Қазанда жарық көрген Мүскін Әли Шүкіри деген автордың «Замму назир кітабы» атты еңбегінен «Ақырзаман кітабы» туралы мәліметтерді келтіреді. Мүскін Әли: «Ай, йаранлар, бұ кітабни тасниқ қылған Құл Сүлейман диуб бизка масмұғ

булған, Бақырғани диуб мұнда машһур булған», – [1, 26 б.] деп бұл кітапты жазған Құл Сүлейменнің мұнда Бақырғани деген атпен белгілі болғандығын мәлімдейді. «Тақи ғажап» яғни «Ақырзаман» кітабының авторы ретінде шамамен 1730-1815 жылдары өмір сүрген татар ақыны Ғабдурахим молданы, «Отыземен» ауылының тұрғыны, санаушылар болған. Бірақ кітапта араб, парсы сөздерімен бірге кездесетін көне түркі тіліндегі Уган (Құдай), чағыр (шарап) сияқты сөздердің болуы кітаптың XVIII-XIX ғасырларда емес, көне заманда жазылғандығын дәлелдейді.

196 тармақтан тұратын дастанның мазмұндық желісі төменгідей оқиғаларды құрайды:

- Ақырзаман белгілері;
- Тажал мен Меһдидің күресі;
- Махшар күні;
- Мұхаммед пайғамбардың өз үмбеттерін тозақ отынан құтқаруы.

Ақырзаман белгілері жайлы өлеңдер Қожа Ахмет Ясауиден бастап С. Бақырғани, Мөңке би, қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясы мен зар-заман ақындарына ұласып, кеңес дәуіріне дейінгі әдебиетте Албан Асан Барманбекұлының «Ақырзаман» жинағына енген өлеңдерімен аяқталатын тәрізді. Тегінде ақындар өздері өмір сүрген заманның келеңсіз құбылыстарының бәрін ақырзаманның жақындауы деп түсінген.

Қожа Ахмет Ясауи 28-хикметінде:

*Әулиелер айтқан уәде келер болғай,
Қияметтің күні жуық болды, достар,
Ақылды құлдың болғанын білер болғай,
Ел-жұрттан мейір, шапағат кетті, достар.
Үлкен-кіші адамдардан әдеп кетті,
Қыз-келіншек, нәзік жаннан ұят кетті...
Ақырзаман ғалымы зальым болды,
Ізгі тілегін үзбеген зальым болды,
Алланы айтқан дәруіштің жолы болды,
Ғажап сұмдық замана болды, достар, [5, 61 б.]*

– деп толғанды. Сүлеймен Бақырғани ұстазының бұл ойларын «Ақырзаман» дастанында былай деп жалғастырады:

*Замана ақыры болса, нелер болғай,
Дүниеге түрлі-түрлі бәле толғай,
Ғалымдар чағыр ішіп, зина қылғай...
Сейітзада ғалымдар чағыр ішкей,
Халал қойып, харам іске харис (құмар) болғай,
Бахиллар (надандар) харам бірла харис болғай,
Көп қатындар ерлеріне харам болғай,
Ислам білмес бадбахытлар (бақытсыздар) шадман болғай,*

*Мүміндердің ұлы-қызы есер болғай,
Кәпірлер ұялмай, мен-мен дегей,
Одан артық тағы ғажап таңдары бар [4, 2-3 бб.].*

Шортанбай «Зар заман» деген өлеңінде:

*Таңда мақшар болғанда,
Таразыны аударар
Зәлімнің қылған күнәсі,
Әлімнің қылған зинасы [6, 233 б.]*

– деп, Сүлеймен Бақырғани ойларын қайталайды.

Сексен мың жуһуд пірі болған Тажал шығып, Румға, одан Хорасанға сапар шегіп, Меһдимен Бағдад түбінде ұрыс қылғандығы, көктен Иса пайғамбар еніп, Тажалды өлтіргендігі, йажуждар (дінсіз тобырлар) шығып, Иса мен Меһди Тур тауына асып, әуеден құстар ұшып, тас атып, йажуждарды жоқ еткендігі айтылады.

Бұл оқиға Шортанбай ақынның (1818-1881) «Заман ақыр» өлеңінде де көрініс табады:

*Тажал шығып, дінді бұзғай,
Қылышынан қан тамызғай,
Мұсылмандар анда тұрғай,
Сол малғұн тәңірмін деп,
Дау қылса керек-ті.
Мәди шығып жолығысқай,
Мұсылманның басын қосқай,
Тажалменен ұрысқай,
Тап тұтылмай, Мәди қашып,
Пайғамбардың көрін құшқай,
Көрден Ғайса деп,
Әуез шықса керек-ті.
Аспаннан Ғайса түскей,
Мәдименен көріскей,
Тажалды өлтіріп,
Ғайса үкімі онда болып,
Мәдиді иман қылса керек-ті, [6, 238-239 бб.]*

– деп суреттейді. С. Бақырғани дастанында:

*Меһди шығып Мекке таба сапар қылғай,
Мұхаммед рузасына жүзін сұрткей,
Рузадан әуез шығып, Ғайса дегей,
Одан артық тағы ғажап таңдары бар,
Иса енгеі тамам түгел тоғыз жүзде,
Дажалды өлтіргейлер білің анда,*

*Меһдиді имам қылғай Иса анда,
Одан артық тағы ғажап таңдары бар, – [4, 4-5 бб.]*

деген жолдардан екі үзіндінің үндестігі аңғарылады.

Тоғыз жүзде Даббатул-арз (аң) шығып, Құран көтеріліп, Мұхаммед үмбеттері налынатындығы, Исафил Алла пәрменімен сүрін ұрғанда, жеркөктің арасында тірі жандар қалмай, Әзірейіл өз жанын өзі алып, Алладан өзге ешкім қалмайтындығы суреттеледі.

Қырық жылдан соң Исафил сүрін екінші рет ұрғанда, пенделер жер-жүзіне шығып, барша жандар тәндеріне кіріп, Адам баласы жас нәрестедей бас көтеріп, Уған (Алла) қазы болып, үкім қылатындығы баяндалады.

Сүлеймен Бақырғани хикметтерінде де қиямет күні Исафил сүрін үрлеп, арасат таразысы құрылып, пенделердің жасаған қайырымдылығы, күнәсі сұралатындығы жыр етіледі.

*Исафил сүрині ұрмақы бар,
Арасат аламика сұрмаки бар,
Забания фаришталар сұрамақы бар,
Арасат таразысы құрмақы бар,
Қадырым қазы болып сұрамақы бар,
Суалға жауабларны аймақы бар,
Меним ма көңілүм ичра мұңларым бар [7, 9 б.].*

С. Бақырғанидың келесі бір «Келің, достлар, Хаққа құллық қыла көрің», – деген өлеңінде:

*Достарымыз, заманамыз йуық келди,
Тарса, жұһид, бейдин кафир елка толды,
Билдим емди, үибу жаһан ахыр болды,
Келиң, достар, хаққа құллық қыла көрің.
Исафил сурин ұрса көк йарылғай,
Қорқынычдин пайғамбарлар тизин чөккай,
һайбат бирла ол Азираил саңа келкай,
Келиң, достар, Хаққа құллық қыла көрің, – [7, 27 б.]*

деп толғайды. Ақын заман ақыры болып, елге дінсіз кәпірлер толып, ажал уақыты жақындады деп, Хаққа құлшылық етуге шақырады.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармаларында да заман ақырда, қиямет күнінде болатын оқиғалар суреттеледі:

*Бір күні сүрін тартар Исафил,
Болғаны сүрін тартса, заман ақыр.
Тау мен тас, ой мен шұңқыр бірдей болып,
Болады жердің жүзі айдай тақыр.
Дүниеде өлмей қалмас ешбір пенде,
Басқалар бір Құдайдан болар мүрде [8, 285 б.].*

1934 жылы Илияс Жансүгірұлы ақын Асан Барманбекұлының 14 өлеңін жинап, «Ақырзаман» деген атпен басып шығарады. «Социалды Қазақстан» газетінде (1935, 22 январь) кітап жайлы хабарлама жарияланады. Газетте І. Жансүгірұлының мынадай пікірі келтірілген: «Асан төңкерістің алдындағы заманда кезіккен ру-бектік қалыптағы ескі ауылдың тілі болған, өзінің айтуынша, «ақырзаман ақыны». Мұның жазған өлеңінің басынан аяғына шейін түңілу, тоқырау сыры бейім. Асан өзінше баяғы елдің «өзбек заманы», «кең заман», «еркін заман», «өзбектен кейінгі орыс патшасының қол астына қарағаннан бастап, тар заман туып, зар заман басталды». Сондықтан Асан өлеңінің басы да, аяғы сыдырғы, бір ізде отыратын. Байымсыл жылаудың, күні өткен, үміті біткен ақынның сарыны болып шығады. Бұл – екінші Асан қайғы», – [9] дейді.

Албан Асан өлеңдері де қазақ арасына кең тараған. Өз дәуірінде ақын шығармаларындағы ойларын заманның болашағын болжайтын әулиелік, көріпкелдік деп санаған. «Аспаһанның асылы» деген өлеңінде:

*Билерден кетіп әділет,
Байлардан кетті шапағат,
Пақырдан кетті қанағат.
Молдалардан кетіп:
Намаз, құран, таһауат.
Қайсы бірін айтайын
Заман мынау болғаны
Мінекей енді шын болды.
Құдайға тоба қылыңдар,
Жамандық тастап, азамат,
Түзу жолға бастағай, [10,61-62 бб.]*

– деп, елден әділет, мейірімділік, қанағат сияқты қасиеттердің жоғалуы ақырзаманды жақындатады деген түйінді айтып, жамандықтан арылу үшін, құдайға тоба қылып, құлшылық етуге уағыздайды.

М. Мырзахметұлы «Түркістанда туған ойлар» деген еңбегінде: «Сопылық танымның қазақ даласындағы ең соңғы соғылған қоңырау үніндей Албан Асан Барманбекұлының өлеңдерімен аяқталады. Бұған айғақты дәлел – сопылық жөнінде тоқталатын өлең жолдары», – [11, 13 б.] деген қорытынды жасайды.

1916 жылы Алматы облысы Кеген ауданында елу жасында өмірден өткен, елін, жерін шексіз сүйген ақын Албан Асан жырлары оқырман қауымға кеңес дәуірінде кең танылмады.

Зар заман сарыны XV-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясынан да әріден, X-XII ғасырлардағы ислам дәуірінен бері қарай ұласатындығы байқалады. «Тар заман», «зар заман», «ақырзаман» тақырыбы ақын-жырауларды қатты толғандырған.

Омарұлы Бауыржан өзінің зерттеу еңбектерінде қазақ әдебиетіндегі зар заман ағымын қалыптастырған үш бастау бұлақты атап көрсетеді: бірінші – ежелгі дәуір әдебиетінен басталатын заманға наразылық мотиві; екінші – Асан қайғыдан басталатын болжам өлеңдер; үшінші – ақырзамандық сарын [12, 110 б.].

Ежелгі дәуір әдебиетінен бастау алатын ақырзаман сарыны Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде айқын көрініп, Сүлеймен Бақырғанидың ұстаз үлгісін темірқазық етіп ұстанған бүкіл шығармашылығында, әсіресе «Ақырзаман кітабында» жалғасады. Бақырғани діннің қағидалары арқылы адамгершіліктің асыл мұраттарын, ізгі ой-ниеттерін ұғындырады.

Ақырзаман сарыны ғасырдан-ғасырға жалғасып, қазақ әдебиетіндегі зар заман поэзиясына ұласты. Ақырзаманды жырлау, яғни болып жатқан өзгерістерді ақырзаманның таяғандығымен байланыстыру тақырыбы зар заман ақындарының ерекшелігі болып қалыптасты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Малов, Е. А.** О кончине мира // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. – Казань, 1897. – Т.14, вып.1. – С.1-96.

2 **Торайғыров, С.** Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1957.– 398 б.

3 **Ақназаров, Х.** Философия тарихынан дәрістер курсы. Алматы : Республикалық баспа кабинеті, 1992. – 110 б.

4 Ақырзаман кітабы / Баст. Шәмсиддин Хусаинов. – Казан : Император Университеті табиғханасы, 1906. – 16 б.

5 Иассауи Қожа Ахмет. Диуани Хикмет (Ақыл кітабы) / Ауд. М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи. – Алматы : Мұраттас, 1993. – 262 б.

6 **Радлов, В. В.** Алтын сандық / Құраст. С.Қасқабасов, К.Ісләмжанұлы.– Алматы: Ана тілі, 1993. – 256 б.

7 Бақырғани кітабы. – Казан : Матбәға-и Кәримия, 1901. – 80 б.

8 **Көпейұлы, М.-Ж.** Көп томдық шығармалары. – Алматы : Алаш, 2003. – Т.2. – 432 б.

9 Ақыр заман // Социалистік Қазақстан. – 1935. – 22 қаңтар.

10 Ақыр заман (Албан Асан сөздері) / Жинап, баспаға дайындаған І. Жансүгіров. – Қызыл-Орда : ҚКӘБ, 1934. – 103 б.

11 **Мырзахметұлы, М.** Түркістанда туған ойлар. – Алматы : Санат, 1998. – 368 б.

12 **Омарұлы, Б.** Зар заман поэзиясы. – Алматы : Білім, 2000. – 368 б.

Материал 30.01.15 баспаға түсті.

Н. К. Матбек

«Ақырзаман кітабы» С. Бакыргани

Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 30.01.15.

N. K. Matbek

S. Bakyrhani's «Akyrzaman kitaby»

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
Material received on 30.01.15.

В статье рассматривается содержание книги Сулеймена Бакыргани «Ақырзаман кітабы» и его созвучие с сочинениями казахских акынов, опубликованный в 1906 году в городе Казань. Это статья о религиозных представлениях С.Бакыргани, призывающих беречь общечеловеческие ценности.

This article is dedicated to the content analysis of Suleymen Bakyrhani's «Doomsday book» («Akyrzaman kitaby»), which has been published in 1906 in Kazan and its harmony with the works of Kazakh poets. This article is about S. Bakyrhani's religious concepts that praise human values.

УДК 94 (57+574)

К. Х. Рахимжанов¹, М. К. Акишева², А. Б. Нургазина³

¹профессор, ²профессор, ³ст. преподаватель, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

**О РАЗРАБОТКЕ Г. Н. ПОТАНИНЫМ
«ВОСТОЧНОЙ ГИПОТЕЗЫ»
(ГИПОТЕЗЫ О ВОСТОЧНЫХ КОРНЯХ ЭПИЧЕСКОГО
НАСЛЕДИЯ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ)**

В статье рассматривается вопрос о разработке Г. Н. Потаниным гипотезы о восточных корнях эпического наследия народов Евразии, положения о едином источнике эпического наследия восточных и западных народов.

Ключевые слова: «восточная гипотеза», фольклор, сказочные типы, формы сказок, концепция евразийства.

В рамках грантового финансирования научных исследований (в соответствии с Законом Республики Казахстан «О республиканском бюджете на 2013-2015 годы» №54-V от 23 ноября 2012 г., постановлением Правительства «О реализации Закона Республики Казахстан «О республиканском бюджете на 2013-2015 годы» от 30 ноября 2012 года № 1520, Законом «О науке» № 407-IV ЗРК от 18 февраля 2011 г., решением Национального научного совета о грантовом финансировании (протокол №2 от 17 января 2013 года – для одобренных по приоритету «Интеллектуальный потенциал страны»), приказом Председателя Комитета науки № 23-к от 9 февраля 2012г. и № 37-пр от 4 сентября 2012 г.) проводится исследование жизни и сферы деятельности Г. Н. Потанина.

Авторами проекта собран, систематизирован и проанализирован определенный библиографический материал о жизнедеятельности; сведения о научных трудах, научным трудам дан краткий обзорный анализ. Авторы проекта считают, что повествование о жизни Г. Н. Потанина будет служить раскрытию всего богатства и многообразия истории, прошлого Павлодарского региона, всего Казахстана.

В исследовании мы обращаем внимание на период жизни, связанный с разработкой ученым «восточной гипотезы».

Как мы знаем из биографии ученого, в Петербурге Г. Н. Потанин нашел приют в семье Владимира Лесевича, известного философа, публициста, общественного деятеля, с которым он познакомился после ссылки благодаря

А. П. Нестерову в Казани. Лето 1894 г. Потанин провел в имении В. Лесевича, а осенью поселился с ним в доме на Лиговке. Печаль и уныние, вызванные смертью Александры Викторовны, усилились после получения летом 1894 г. известия о смерти Н. М. Ядринцева. Потанин тогда писал: «Завидую его смерти. Во-первых, она была внезапна, следовательно, без продолжительных страданий; в телеграмме сказано, что он умер скоропостижно. Во-вторых, положение уехавшего всегда завиднее, чем положение оставшегося в запустелой комнате. Мне бы надо было наперед убраться из реального мира, а судьба заставляет переживать утрату за утратой» [1]. Но вскоре 24 января 1895 г. он пишет Д. А. Клеменцу: «Я, несомненно, изменился к лучшему, но все еще не пришел к прежнему ровному настроению. Телом я болен и не был, а дух только страдал. Теперь и в этом отношении как будто благополучно. Страсть, как хочется опять в Иркутск» [1].

Из Петербурга, где он проживал до отъезда в Иркутск летом 1901 г., Потанин совершил несколько длительных поездок. Три месяца пробыв в Денисовке, в апреле 1895 г. Потанин две недели провел в Смоленске, потом выехал в Омск, а затем из Омска – в Кокчетавский уезд на родину Ч. Ч. Валиханова: исполнялось 60 лет со дня рождения ученого и просветителя. По предложению Потанина Русское географическое общество решило подготовить специальный выпуск записок общества с работами Чокана. С этой целью Потанина командировали в Степной край. От отца Чокана – султана Чингиса, он получает рукописи друга и его фотографию, которые затем вошли в том сочинений Ч. Ч. Валиханова, изданный в 1904 г. под редакцией Н. И. Веселовского в записках Русского географического общества РГО [2]. По итогам своей поездки Потанин написал очерк, в котором отметил главную черту мировоззрения своего друга: «В сердце Чокана любовь к своему народу соединилась с русским патриотизмом, в шестидесятых годах общероссийский патриотизм не отрицал местных, областных и инородческих, и два патриотизма – общий и частный – легко уживались в одном человеке» [3].

В ходе этой поездки Потанин собрал ценную информацию о жизни и быте казахов конца XIX века. Например, он описывает уездный Кокчетав 1895 года таким образом: «Кокчетав едва ли имеет более двух тысяч жителей; весь деревянный, ни одной выдающейся постройки, две церкви и две мечети, из этого уже видно, что половина населения его состоит из мусульман; мечети красивее церквей; есть лавочные ряды, в которых торгуют преимущественно татары» [3].

Потанин в 1897 г. едет в Москву и Париж для поиска материалов для подтверждения собственной гипотезы о восточных корнях эпического наследия народов Евразии. Летом 1899 г. он выезжает в Сибирь, где из Читы в сопровождении учителя Агинской улусной школы Ш. Б. Базарова

и китайского подданного Лубсына совершает поездку в среднюю часть Большого Хингана, лежащего между Маньчжурией и Монголией. Это было последнее путешествие – виртуозное завершение деятельности великого ученого-путешественника. Здесь хочется обратить внимание на одну немаловажную деталь, значимую для исследования: возвратившись в Петербург, Потанин хлопотал перед руководством общества о дополнительном вознаграждении своим проводникам по 50 рублей на человека [2]. Именно в этот раз на обратном пути 6 октября 1899 г. в Иркутске в местном отделе общества Потанин «сделал сообщение о своем последнем путешествии, совершенном им летом в пределы Среднего Хингана, населенного монгольскими племенами, как баргуты, халхасцы, узумучины, хорчены и джаруты. Главная цель экспедиции была фольклор, т. е. изучение преданий, поверий, легенд, сказок, пословиц» [4]. Его очерк о поездке был опубликован только в 1901 году. Именно тогда был опубликован и весь краткий отчет о последнем крупном путешествии в Китай в 1892-1893 годах.

В период 1894-1900 годов важным направлением научной деятельности Г. Н. Потанина стало завершение разработки «восточной гипотезы». Потанин сосредоточился на обработке собранного фольклорного материала. В 1898 г. через журнал «Образование» он обратился к российским учителям с призывом собирать именно их, «потому что они быстро исчезают с наступающими новыми условиями народной жизни». Необходимость акции обосновывалась тем, что «мы не имеем списка сказочных типов, известных нашему народу; мы не знаем, имеем ли мы такие сюжеты, которые известны только одному нашему народу; но знаем, какие сюжеты у нас общие с западными нашими соседями, какие с восточными; с которыми соседями у нас родство, богаче ли мы соседей сказками или беднее. И у кого форма сказок архаичнее, у нас, или у западных народов, или у тюрко-монголов? Эти вопросы, столь важные для истории расселения сюжетов, совпадающей с историей культурных заимствований вообще, могут быть разрешены только тогда, когда из народной памяти будет исчерпан весь запас сказок, как исчерпан пока только былинный эпос» [5].

Потанин разрабатывает положение о едином источнике эпического наследия восточных и западных народов. Он считал, что даже корни евангелического сказания о Христе ведут в южную Сибирь или Северную Монголию. Так, 13 февраля 1896 г. он пишет В. Г. Короленко: «Я пришел к убеждению, что инциденты этой легенды возникли в шаманском дуализме Северной Азии, в орде, и оттуда распространились на Запад по северную сторону Каспийского моря, так что в Южную Россию пришли раньше, чем в Палестину...» [1].

По мнению Г. Н. Потанина, исходной базой для восточного и средневекового европейского эпосов послужил один источник – легенда о

сотворении мира центральноазиатского происхождения. Творец создает мир при помощи сына. По завершению процесса происходит спор из-за обладания миром, переросший в открытый антагонизм между отцом и сыном. Григорий Николаевич обратил внимание на наличие в фольклоре монголов героя, совмещающего черты отца и сына. Это Арья-Бало, «сочетание святого и плута». Он считает его прародителем двух образов - небесного божества и его сына. «При дальнейшем развитии образа... творец становится земным царем, а сын его принимает облик владыки подземного мира (в тюрко-монгольских версиях это Эрлик). Теперь коллизии, связанные с сотворением мира, трансформируются в трудности, подстерегающие земного царя в военных походах. Мотив вражды отца с сыном развивается как гонения на сына царя, заговоры братьев против него и т.д. Когда «небесная» легенда превращается в «земную», небесное божество принимает облик царя и именуется чаще всего Чингисом, Гэсэром, но при этом сохраняет связи с исходным образом творца. В дальнейшем, по мнению Потанина, от Монголии до Европы появляются разные виды «земной легенды». Схему, открытую им в тюрко-монгольском эпосе, Потанин распространяет на сказания различных народов» от Монголии до Испании [6].

В 1897-1898 гг. Потанин готовит главный свой труд по «восточной гипотезе», о чем писал 16 февраля 1898 г. Н. М. Мендельсону: «Так я зарылся в своих сказках, что никуда не хожу, никому не пишу и с трудом отрываюсь от работы; к гостям, если они не расположены слушать об Амиране и Авалокитесваре, равнодушен... Вижу конец работы и рвусь к нему. Испытываю над собой словно чью-то власть, больше чем власть - насилие. Точно меня кто держит в тисках» [7].

Монография «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» выходит в свет в 1899 году. А. М. Сагалаев и В. М. Крюков писали с горечью: «Любимое детище Потанина, дело чуть ли не двадцати лет его жизни принесло ему немало горьких минут... Свет с Востока, увиденный им в горах Тибета и Монголии, не осветил Европы» [6]. Хотелось бы отметить, что Г. Н. Потанин и Н. М. Ядринцев были предшественниками евразийцев, раньше, чем вышел в свет в 1921 г. «Исход к Востоку», в котором только начаты были разработки идеи концепции евразийства [7].

Монография «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» содержит важное методологическое положение, призывающее к развертыванию систематического изучения народов Центральной Азии, ибо «пренебрежение ученых к степным народам задерживает развитие науки. Установлению правильных взглядов на роль этих варваров и на историю духовно-культурных заимствований мешает наше арийское высокомерие, ложная историческая перспектива... и несмелость мышления, порабощенного рутинными взглядами и рутинными верованиями» [8].

Таким образом, в этнографическое и фольклорное изучение этносов Сибири и Центральной Азии Г. Потанин внес бесценный вклад. Давая оценку подвигу Г. Потанина, важно всегда помнить о том, что «содеянное Потаниным не сводится лишь к простой сумме разнообразных занятий и увлечений. Географ, ботаник, историк, литератор суть частные проявления его неистощимого интереса к жизни, вольному течению и скрытой целесообразности которой он доверяет вполне. Отсюда интерес Потанина к синтезу, его желание найти и понять связи общества и природы, Востока и Запада, прошлого и будущего. Потанин еще застал времена цельной науки о Земле и Человеке, но он же увидел и ее разрушение. Он был естествоиспытателем, натуралистом в старинном понимании этого слова. Он был наследником традиций первых академических экспедиций в Сибири и в то же время – восприимчивым новейших течений науки, создателем дерзких гипотез и рискованных построений. Жизнь и творчество Потанина – яркий пример универсализма былых времен» [6].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Потанин, Г. Н. Письма. В 5-и т. – Иркутск : Вост.-Сиб. кн. изд-во. Т. 4. – 1990. – 423 с.
- 2 Потанин, Г. Н. Письма. В 5-и т. – Иркутск : Вост.-Сиб. кн. изд-во. Т. 5. – 1992. – 483 с.
- 3 Потанин, Г. Н. В юрте последнего киргизского царевича // Русское богатство. – 1896. – № 8. – С. 78, 61.
- 4 Романов, Н. С. Летопись города Иркутска за 1881-1901 гг. – Иркутск, 1993. – С. 411.
- 5 Потанин, Г. Н. О необходимости собирания сказок // ЛНС, Т. 7. – С. 243.
- 6 Сагалаев, А. М., Крюков В. М. Г. Н. Потанин: Опыт осмысления личности. – Новосибирск, 1991. – 242 с.
- 7 Литературное наследство Сибири. – М., Т. 7. – С. 305–306. См. подробно: Шиловский М. В. Сибирские корни евразийства // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. – Новосибирск, 1999. Вып. 1. – С. 102–111.
- 8 Потанин, Г. Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М., 1899. – 893 с.

Материал поступил в редакцию 02.02.15.

Қ. Х. Рақымжанов, М. Қ. Ақошева, А. Б. Нұрғазина

Г. Н. Потанинның «Шығыс гипотезасын» жасағаны туралы (Еуразия халықтарының эпикалық мұрасының шығыстан шығу туралы гипотезасы)

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 02.02.15 баспаға түсті.

K. H. Rakhimzhanov, M. K. Akosheva, A. B. Nurgazina

About development of «East hypothesis» by G. N. Potanin (a hypothesis of east roots of epic heritage of the people of Eurasia)

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 02.02.15.

Мақалада Г. Н. Потанинның Еуразия халықтарының эпикалық мұрасының шығыстан шығу гипотезасын және шығыс пен батыс халықтарының эпикалық мұрасының бірегей шығу көзі туралы ережесін жасағаны туралы мәселе қарастырылады.

In the article the question of development of a hypothesis of east roots of epic heritage of the people of Eurasia by G. N. Potanin, the provision of a uniform source of epic heritage of east and western people is considered.

ЭОЖ 821.512.122.0

Н. М. Рахманова

проф.м.а., ф.ғ.к., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ.

ПОЭТИКАЛЫҚ ӘЛЕМДЕГІ МӘН МЕН МАҒЫНА

Бұл мақалада Ж. Аймауытов, Б. Майлин, М. Әуезов прозасындағы мәтіннің мазмұны мен сөз мағыналарының мәні, шығарма идеясы зерделенеді. Мәтіннің көркемдік-эстетикалық құндылықтарына талдау жасалынады. Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы кеңестік саясаттың ықпалының арқасында өзгерген әйел кейіпкерлер болмысы сөз болады. Заман жаңашылдығына ілесіп, ғасырлар бойғы қазақы ұлттық дәстүрді ескілік сарқынишағы деп түсінген кейіпкерлер психологиясының мәні, моральдық өлшемі ашылады. Авторлық баяндаудағы ұлттық дәстүр мен салтты ығыстыру жайы айтылады. Шығармалардағы автордың қыз, ана тәрбиесінің салмағы туралы ұстанымына басты назар аударылады.

Кілтті сөздер: Ана ұлағаты, астарлы ой, әлеуметтік мәселелер, жазық, философиялық категория, кейіпкер монологын, авторлық баяндауды, уақыт пен кеңістік, психологиялық мән, моральдық өлшем.

Адамзат қоғамы үшін әйел, ана ұлағатының орны ежелден ерекше. Қаламгерлер ұрпақ тәрбиелейтін жандардың жаратылыс ырғағынан танбауын қалаумен бірге ұлт тамырының тереңдігі, құнары сақталуын аңсаған әріден ойлаған пайымдарын өз кейіпкерлерінің бойынан көрсетуге тырысты. Қоғам дамуының қайшылықтары осы кейіпкерлердің ой-санасында, қимыл-әрекеттерінде бой көрсетті. Жаңа даму кезеңімен бірге ұлттық жақсы дәстүрлердің, тәрбиенің, ежелгі үлгілердің ұмытылып, жүдеп бара жатқанын жазушылар әлеуметтік астарлы оймен меззей жазды.

20-30жылдардағы прозаға сезім сергелдеңіндегі сезімтал кейіпкерлер Жамал, Қамар, Шұға сияқты рухани теңдікке, бостандыққа ұмтылған, нәтежесі ішкі армандарымен түйіспесе де өз тағдырларына өзі арашасы болуға ұмтылған әрекетшіл кейіпкерлердің орнына Айша, Раушан, Жәмила, Есбике сияқты жаңа қоғаммен бірге өзін де, өзгені де өзгертуге даяр қайраткер кейіпкерлер келе бастады.

Сонымен бірге әлеуметтік мәселелер ғана қазақ әйелдерін ойландырмағаны жазушыларға тағы бір пара кейіпкерлерді ұсынды. Олар тағдыр қыспағы рухани дүниесін бөлшектеген Шолпан, Ғайша, Күнікей, Ақбілек, Зылиха сияқты кейіпкерлер.

Сан қырлы саңлақ дарын иесі Ж. Аймауытов – қазақ қыздарының тағдырын, мың сан азабын қопара жазған қаламгер. Қазақ өміріндегі түрлі әлеуметтік мәселелелер қазақ қыздарын айналып өтпеген. Сыртқы дүниенің дүлей сокқысынан қаңбақтай ұшып, тағдыры алдында дәрменсіз сенімі шайқалған Ақбілекті автор тұтастығы жоғалған, рухани бөлшектенген кейіпкер деңгейінде суреттейді. Шығарма соңындағы «оқып, адам болған» Ақбілек автордың қамқорлығымен заман талабына икемделген кейіпкерге айналады. «Ақбілек секілділер өмірді жасайды» дегенге автор да, оқырман да дүдәмел көңілмен қарайды. Жалпы шығармадағы кейіпкер біздің санамызда біз оқыған кітаптағы қалыпта емес, есте сақтаған бейнеде қалады. Көпшілік оқырман Ақбілек бейнесін романының соңындағы кеңестік ықпалмен өзгерген, өзіне сенімді қайраткер бейнесінен гөрі шарасыз, ертенге күмәнді, қорқыныш иектеген кейпінде есте сақтайды.

Жазушы ағат қадам басқан кейіпкерлерінің бойына қазақ қыздарының дағдырған көңіл күйін сыйдырғандай қалып танытады. Ж. Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» повесіндегі «жазығы» деген сөз астарына не сыр бүгіп тұр, оқырманды ойлантатын сырлы сұрақ осы. «Жазық» күнға жетелейтін философиялық категория. Ж. Аймауытов көркем шығарманың мақсаты – оқырманды ойландыру екенін қатаң ұстанған суреткер. Күнікейдің жазығының не екенін оқырманның өз ой додасына тастайды. Көркем шығарма – бәрін өзі айтып, бәрін өзі шешіп бермейтінінің тағы бір дәлелі.

Автор ана тәрбиесінің салмағы туралы өрелі ойын Шекердің «қызына қарлығыштай шыжбақ боп жүруі жеткілікті ме?» деген сұрақпен өріп, күңіреніп жатқан Күнікей трагедиясына шешесінің де жазығы бар дегендей бірден Шекерге көңіл аударады. «Бірақ Шекер шеше болам деп бекер арам тер болды. Баланы іспен емес, сөзбен, үлгімен емес, ақылмен үйретпекші адам сорлы ғой. Шекер өзіне «күдай жұқтырмағанды» қызына оқыды. Қызы көргенін тоқыды «Бозбаламен өзі неге ойнайды?» деген сұрау Күнікейдің ойына ерте бекіді. Он төртке аяқ басқан соң-ақ, көзі жайнап тұрған Күнікей апасынан құрық әкетті» [1, 349]. Адамның болмысы ойында, сөзінде ғана емес, қимылы мен іс-әрекетінен де көрінеді деген ойды автор санаға сығалатады. Шекердің пешенесіне жазылған тағдырына опасыздығы қызына сабақтай.

Не нәрсенің де баяны бастауында деген ойды автор Күнікейдің жастық шағын суреттеген тұста ұқтырады. Көргенін тоқыған Күнікей не нәрседе де шешесіне ұқсап, жас Шекер болып елестейтін тұстары бар. Автор көзге көрінбейтін нақты дүниелердің басын қосып, ойды тереңнен ширықтырып отыр. Жазушы «Күнікейдің жазығын» Күнікей басындағы тағдырдың мағынасыздығынан іздегендей болады. Күнікей шешімі жат әдеттің басы. Автор оның жазықты болуына шешесі Шекер мен өзінің дәстүр мен ұлттық тәрбиені салақсытуы, қалыс қалдыруы дегендей кейіп танытады.

«Күнікейдің жазығы» повесіндегі күрделі де, шым-шытырық берекесіз өмірдегі адамдар қатынасының сан алуандығы, қажетті деп танылған ортаның көріністері жинақталып та, дараланып та ортаға шығады. Оны көрсетуде автор кейіпкер монологын, авторлық баяндауды, уақыт пен кеңістікті де ұтымды пайдаланған. Күнікей бойында сезімнің алуан түрлі келбеті бар. Оны үміт пен қиял, елес пен үрей, нәпсі мен қасірет түйілістері қинаса да Күнікей солардың бірде-бірінен қашпай, өзін соларға арнауға әзір. «Күнікейдің жазығы» повесінің оқырманға берер түсінігі – салмағы да салдары да бар түсінік: адам өзін баптап, өмірге жасақтайды және өзін-өзі құрта да алады, себебі ол тіршіліктегі ең жоғарғы түйсіктің иесі. Адам айтқанға құлай қоймайды оны тәрбиелеу үшін үлгі керек, Шекердің үлгісі Күнікейді неге соқтырды? «Қызға қырық үйден тыйым» деген дәстүрлі мәдениеттен өзгеру қайда апарады? Қазақ мәдениетіндегі талай ұрпақ ұя бұзбай жүріп өткен жол, қастерлі игіліктерге қауіп төнді, сол қауіп авторға «Күнікейдің жазығын» жаздырды.

Уақыт көркем шығармаларды таптық таным тұрғысынан сомдауды қажетсініп жатса да, әлеуметтік кеңістіктің ызғарлылығы, жүдеулігі Б. Майлин сынды қаламгерді баяз таптырмай қоғам бейнесін сыншылдықпен де, сыншылдықпен де суреттеуге себепші болды. Б. Майлиннің алты бөлімнен тұратын «Әже» әңгімесіндегі суреттелетін оқиғалар тізбегі төңкерістен кейінгі уақытты қамтиды. Әңгімеде сұлу да сылқым Зылиха жуас Қарымсаққа тұрмысқа өз қалауымен шыққанымен, кедейленген қазіргі тұрмысына риза емес. «Әже, қарным ашты» деген ұлы мен қызының сөзі оған шаншудай. Күйеуін де қорашсынады, мынандай ажармен бәйбіше болып, малынып отыру да арманы. Зылиханы дел-сал қылып, ойы мен санасын арпалыстырған Қоржынтайдың: «Қазір слабоданың заманы, Кәрібай саған сыртыңнан ғашық, өзі жұрт ағасы, асқан бай» деген азғырынды сөзі. Б. Майлиннің 1987 жылғы бес томдық шығармалар жинағынан «қазір слабоданың заманы» деген сөздер алынып тасталған. Жаңа заман әкелген әйел басына азаттық, теңдікті байлықпен шатастырған Зылиха, бай болса ғана басқа жұртпен теңесетіндей, бақытқа бөленетіндей сезімде болады. Осы сезім жетегімен Қоржынтайдың қолқасына «Жарайды» деп қалғанын өзі сезбей қалады. Тіпті құдай қосқан қосағы мен балаларын тастап кетіп бара жатып та, өз ісіне өзі есеп бермейді. Жазушы Зылиханы жан дүниесіндегі аласапыранды былай суреттейді: «Қане жүр» деп Қоржынтай қысып барады. Қоржынтайдың сыбырын әзірейілдей көріп, Зылиханың денесі, тітіркеніп сала берді. «Менде нең бар, мен байымды, балаларымды тастап эззілдің жолына түсе алмаймын!» деп, үйінен қуып шыққысы да келеді. Бірақ, басты тұмандаған қара күш ерікті билеп, ырық бермейді, сүйретіліп орнынан тұрып, не қыларға білмей дағдарғанда, Қоржынтайдың бұрын бір айтқаны есіне түседі, «балаларыңды бірден ала кетуге болмайды, барған соң сотқа арыз

бергін, алады да береді. Сенің балаң Кәрібайдың баласы, сенің балаларыңның оған жаттығы болмайды», – деп еді Қоржынтай. Зылиха талған көңілге осыны сеп қылғандай, осыны ойлап өзін өзі айналдырғандай болып ақтық рет балаларын сүйіп, «алтын босағасын» аттап, жөн тартып еді...» [2, 109].

Слабоданың заманы желпіндірген «Зылиха енді Кәрібайдың тоқалы болып, Ажар бәйбішеге күн атанып, малайдың жұмысын істеп жүр». Өткен күні көзден бұл-бұл ұшқан. Жұқа киіммен Кәрібайдың үйінен қашып шыққан Зылихаға суық өтіп, айықпас дертке душар болады. Осы тұста автор ойланбай от басқан Зылиханың әрекеті арқылы арды-ұятты ұмытқан әйелдің опынуымен бірге, Кәрібай, Қоржынтай сияқты пысықайлардың да жаңа заманда әйел теңдігін қалауынша бұрмалап, қоғамның ілгерілеуіне тұсау болғанын сездіреді.

Жазушы Зылиханың ішкі монологында: «Мен сендерді ескермедім, сендерді жылатып тастап, өзіме бақыт іздемекші болды. Қарымсақтың жаман үйінен, жетпейтін кем-тар дүниесінен аттап өтіп, жұмақтың есігін ашпақшы болдым. «Пәлен жерден пәленшенің қатыны қашты» дегенді естігенде, менің ойымша, солар адам көрмеген бір қызықты тұрмысқа кіріп жатқан секілді болушы еді, ақырында сол ынтықты көріп, көңілді бастым...» деп өзіне өзін төреші етеді [2, 111].

Автор Зылиханы ісіне, мінез-құлқына қарай жазалайды. «Пәлен жерден пәленшенің қатыны қашты» деген байырғы қазақ ұғымына тосын сөз, бұл жаңа заманмен ілесе келген сөз. Зылиха бұғаулы өмірден теңін іздеп қашқан жоқ, онікі керісінше қашыс болдыс. Жазушы әйел теңдігі мәселесін әркім өзінше ұққанын ескерте кетумен бірге, Зылиханың өзіндік болмысындағы дүниеқоңыздықты, байлық жолында көз жұмбаилыққа баратынын жарық дүниеге ілесе келген мінез-құлқындағы тұрақсыздықтан іздейді.

Автор Зылиханың түсі арқылы әңгіменің негізгі тұжырымын жасайды. «Ұлпаны маңдайынан сүйіп, Бақытжанды алдыма алып, енді емізе берем дегенде еңгезердей бір қара кісі арт жағымнан келіп желкеме түйіп келіп жіберді, «лағынет, арам қолыңмен жас нәрестені, күнәсіз періштені не бетіңмен ұстап отырсың!» деді... Алдым терең жар екен деймін, омақата құладым». Бақытын бағалай білмеген Зылиханы автор түсіндегі сөзі арқылы жазалайды.

Б. Майлин – жаңа қоғаммен бірге келген қайшылықтардың халық басындағы болмысын ашуға барын салған қаламгер. «Раушан коммунисте» автор заман қалаған кейіпкерді жасай отырып, өз мұңын, өз тұжырымын бірге жеткізеді. Жаңа қоғаммен бірге тіршіліктің тал бесігінің бұзылғанын, халықтың табиғатында жоқ қылықтар өрбігенін, ұлттық әдет – ғұрыпқа сызат түскенін, имандылық күйрегенін «дауыстар» жарыса айтуда. «Жас адамның қасарысып, ата-анасының батасын алмауы жақсы ырым емес қой», «Баяғыда жас күнімізде, ердің бетінен алу дегенді білмейтін едік...

Байдың бетінен алу мықты күнә деп саналушы еді. Осы күні соның бірі бар ма?...» Өмір болған соң күнә да болады. Повесть кейіпкерлері ата-ананың қалауынсыз жар таңдауды, күйеуіне әйелінің қарсы келуін күнә санайды. Қазақ халқының табиғи әлеуметтік дамуы жүрісінен жаңылып, басқа, бөгде жолға салынғанына наразылықтарын білдіреді.

Б. Майлин халықтың сол кезеңдегі психологиялық өзгерістерін айна қатесіз қағазға түсірген. Сол тұстағы орта үйреніп қалған «әйелдерден» басқа әйелдерге кез бола бастады. Соның дәлелі Мариям, Раушандар. Ерлердің көңіліндегі «әйелдерге» бұлар ұқсамайды, қазақи орта оларды жатсынды. Раушан алған бетінен қайтпайтын, өрлігі кесек мінез иесі. Болыстық жиынға «Ешкімнің ақылының керегі жоқ, барамын деген соң барамын!..» деп қасарысып отыр. Жиында Мариям «бірдеме айтасыз ба?» деген соң сөйлеу үшін сөйледі, алдын ала саналы түрде дайындаған сөзі жоқ еді, оны дайындауға өресі де жетпейтін. Раушанның ел алдында алғаш сөйлер сәттегі қалтырағаны, буыны босағаны, еріні дірілдегені бәрі табиғи нәрсе, кез – келген адам оның орнында сөйтер еді. Ал оның «өзіміздің балалар ғой, бұлар ешкімге айтпас» деп Раушанға сыр қып айтқан кемпірдің қызының орнына жиынға келген әрекетін жиналыстағы жұртқа жайып салуын қалай түсінеміз? Бұл жаңа үкіметке жағыну ма? Өлде көзін көрмеген Дәметкенге теңдік әперуге құлшыныс па, немесе бейсаналық па? Раушанды жаңа үкімет қолпаштады, мақтады, олар қолпаштаған соң Бәкеннің де «төбесі көкке тигендей болды». Сөйтіп Раушан өзінікің ғана жөн санауға дағды қалыптастыра бастады.

Автор Раушанның ұлттық болмысына қаяу түсе бастағанын сездіріп қана қоймай, басты кейіпкерін ұлттық танымның, болмыстың аясынан шығарып жібереді. Раушанға дейін қазақ әдебиетінде бірде-бір әйел кейіпкер «пүртекел істеп өзінді қазір айдағып жіберейін!» деп күйеуіне сес көрсетіп, айбат шекпеген. Күйеуін «айдатам» деген ойдың өзі қазақ әйелінің ұлттық ойлау жүйесінде жоқ құбылыс. Еркіндікпен келген жат леп Раушанды қазақтың өмір салтына жат әрекетке жетеледі. Күйеуін пір тұтқан ежелгі қазақ әйелінің болмысына Раушан қимылы кереғар. Тіпті Бәкеннің сөлбірейіп өз үйінен шыға жөнелуі де қазақи түсінікке жат. Шаңырақ иесі өз үйінен еріксіз шығып бара жатып та әйеліне сес көрсете алмайды, Бәкенді ол әрекетке жібермей тұрған өзінің табиғи момын мінезі десек те, оның көңілінде жаңа үкіметтен қорқу, сескену сезімі басым. Яғни төнкеріспен келген үрей қазақ еркектерінің мысын басып, табиғатында жоқ қылықтар өрбітті.

Морт кеткен Бәкенмен табысу үшін Раушан іздеп барып, «ендігәрі сенің айтқаныңнан шықпаймын!» деп жалынды да, соққысын да жеді, тепкісін де көрді, сонда да сұрланып, мелшиген Бәкеннің қайтары жоқ. Раушан үйіне келіп ойға кетті. Бәкенді үйге қайтара алмаған Раушанның ішкі монологі арқылы автор кейіпкердің өз ұғымына сай ойлау үрдісін береді және өзін

– өзіне ақтатады. «Енді не қыл дейді?.. Демесіннің айтқанын істемеді деп ашуланатын не жөні бар?.. Күлзипаға таба қылатындай не жазығым бар еді?! Енді қайтып сенің бетіңді көрсем бе? – деген сертті аз-ақ айтпай қалған». Бәкен де «Енді қайтып оны қатыным деп айтпаймын, оның бетіне қараушы болмаймын!» деп өзіне-өзі серт береді. Бірін-бірі жақсы көретін Раушан мен Бәкен жаңа заман әлегімен бірін-бірі іштей жатсына бастады. Семья бүлінді. Раушан Бәкенге айтпай, әрі күйеуінен сұранбай Орынборға оқуға кетеді. Ал осы хабарды жеткізген Жақсылыққа Бәкеннің оқша атылып сабауы да бейсаналықтың үлесі. Бәкен Раушанның орнына ауылнай болып сайланғанда Демесіндерше айтсақ «қой үстіне боз торғай жұмыртқалады» бірақ бұл Бәкенге қайырсыз болып жабысты; мың түрлі істеген заңсыздығы үшін Бәкен сотқа тартылып, үш жылға түрмеге жабылып та үлгереді...». Автор повестің аяғын заман талап еткен үрдіспен аяқтайды.

«Раушан коммунист» сыртқы ықпалдың әртүрлі мінез-құлыққа, мұрат-мақсатқа әсерін, адамдар арасындағы ендігі қарым-қатынастың өзгешелігін мейлінше шынайы суреттеген шығарма. Ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-салт бетін өзгерткенде: «Коммунистің не екенін білмеймін, бірақ әйелдерге болысады дегенді естігенім бар еді. Болысатыны рас болса, маған болысын, мені мынаның таяғынан құтқарсын. Осы бәледен құтқаратын болса, шоқындырып жіберсе де ырзамын» деген әйелдің өтініші оқырманды ойлантары сөзсіз. Автор «шоқынұға ырзашылықтың» әлеуметтік, психологиялық астарынан секем алғандай қалып танытып, «Раушан бұған жәрдем беру түгіл, өзі біреуден жәрдем сұраудың жайын қарастырып отыр еді» деп көктей өтеді.

Б. Майлин повесте салған жерден қазан төңкерісін түсіне алмаған қазақ даласының оны қабылдау үстінде қым-қиғаш қақтығыстар мен қиыншылықтарға ұрынғанын суреттеуде жаза баспас реалистігінен жанылмаған. Автор заман шындығын ашуда кейіпкерлердің өзіндік ерекшелігін, әр түрлі қақтығыстардың, әлеуметтік, психологиялық мәнін ашуда кейіпкердің ішкі өміріне, рухани әлеміне еркін кіру нәтежесінде повестің көркемдік сипатын арттырған.

Әйел затының тәні мен жанынан туындаған нәзік сезімге бой ұру – М. Әуезов шығармаларының деніне ортақ. Әйелдің ішкі жан дүниесіне, әйел махаббатының жариялануына таңсық көзбен қарайтын қауымға жазушы әйелдердің ойын, айтарын мәңгілік уақыт тілімен айшықтап айтып берді.

М. Әуезов трагедиялы ортадағы адамның болмысына үңілуге көп көңіл бөледі. Оның кейіпкерлерін қатерге бас тіктіруінің өзінде сабақ бар.

«Кінәшіл бойжеткен» әңгімесінде автор Ғайша сынды трагедиялық пенденің басындағы кереғар қайшылығын жайып салып, ақтау мен айыптау төрелігін оқырман пайымдауына қалдырады. Күйкі тірлігіне ашынған ызасы Ғайшаны ықпалсыз өлімге жетелегенмен айнадағы мүләйім жүзі намысын

жеңеді. Автор Ғайшаны тектен-тек айна алдына әкеп у іштіргелі тұрған жоқ. Кейіпкердің сыртқы әлемі мен ішкі әлеміндегі сәйкессіздіктің көрінісін аңдату байқалады. Бұрын да махаббаттан тауы шағылған Ғайша Ғаббаспен арадағы суық әңгімеден кейін, өзінің ары алдындағы айнаға қарап жауап береді. Ғайша бейсаналы түрде басынан өткен біраз нәрселерді ұмытып кетуге тырысады. Ұмыту ең қатыгез әділетсіздік, сонымен бірге ең кереметі өзіңді-өзің жұбату тәсілі екенін Ғайша сезінгендей. Жалғыздықты сезінген, күйінген, өзін де өзгені де кінәлай отырып, өткен өмірін өкінішпен еске алған Ғайша тәлкекке түскен күндеріне санасыз түрде, ессіз қарсылық білдіреді. Бірақ құлазыған көңілі қанша арпалысқа салса да, Ғайша өз болмысының тұтқынынан шыға алмайды. Қуанса да, қайғырса да шынайы сезімді ұмытқан Ғайша өз санасымен өзін-өзі ақтап алды. Автор өзін-өзі өлім жазасынан азат еткен Ғайшаның әлі де алдамшы жұбаныштың жетегінде өмірін өткізетінін ишаратпен сездіреді.

Әуезов кеңес үкіметі әкелген теңдіктің парқын махаббат әлемінде де, әркім әрқилы түсінгенін бедерлейді. Автор оқыған азаматпен қоса оқыған бойжеткеннің мұрат-мүддесін мысқылдай аңғартады. Қала салтына, басқа ұлт өкілдеріне еліктеген қазақ қыздарының моральдық өлшемі авторды алаңдатқандай.

Қазақ қаламгерлері өздерімен замандас қазақ қыздарының тағдырына немқұрайды қарай алмады. Олардың заман ағымындағы тынысын, жан дүниесіндегі бағыт-бағдарын шынайылықпен суреттей отырып, қазақ ұлтының болашағын тәрбиелеушілердің өз табиғаты, өз болмысы, өз оралымына сай болуын қалағандай қалып танытады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Аймауытов, Ж.** Шығармалары. – Алматы, 1989. – 560.
- 2 **Майлин, Б.** Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1962. – Т.3. – 432.

Материал 09.02.15 баспаға түсті.

Н. М. Рахманова

Значение и смысл в поэтическом мире

Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 09.02.15.

N. M. Rakhmanova

Meaning and sense in the poetic world

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.

Material received on 09.02.15.

В данной статье рассматриваются содержание текста, смысл словесных выражений и идеи прозаических произведений Ж. Аймауытова, Б. Майлина, М. Ауезова. Анализируются художественно-эстетические ценности текстов. Акцентируется внимание на авторские позиции и бытие героев, своеобразность их рассуждений о национальных традициях и новаторствах. В этой статье рассматривается женский образ изменившейся под влиянием советской политики XX в 20-30 годов. Раскрывается моральное измерение и психология героев понимающих вековые казахские национальные традиции как остатки старого. В авторском изложении говорится об отодвижении национальных традиций и обычаев. Особое внимание уделяется авторской позиции воспитательной роли девушки, матери в произведениях.

In this article the text contents, sense of verbal expressions and ideas of prosaic Zh. Aymaulytov, B. Mailing, M. Auyezov's work are considered. Art aesthetic values of texts are analyzed. The attention to author's positions and life of heroes, originality of their reasoning on national traditions and innovations is focused. In this article the female image changed under the influence of the Soviet policy of 20-30s in XX is considered. Revealed the moral measurement and psychology of heroes, understanding the century Kazakh national traditions as the remains of the old. In author's statements it is told about leaving the national traditions and customs. The special attention is paid to the author's positions of an educational role of girls, mothers in works.

ӨОЖ 811.512.122.373

С. Ә. Садуақасова

Қазақ тілі мен әдебиеті бойынша педагогика ғылымдарының магистрі, докторант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

ҚАЗАҚ ТІЛДІ МЕДИА-МӘТІНДЕГІ САЯСИ МЕТАФОРАНЫҢ ҰЛТТЫҚ РЕҢКІ

Мақалада қазақ тілді медиа – мәтіндегі саяси метафоралар қарастырылады. Олардың ұлттық мән – мағынасы мен жасалу құрылымының көп түрлі тәсілдері анықталады.

Кілтті сөздер: саяси лексика, қоғамдық-саяси метафора, когнитивті күш, ұлттық реңкі, саяси дискурс.

Халық бар жерде тіл, тіл бар жерде халық бар. Ал халық пен оның қатынас құралы – тіл қоғамның «жанды» бөлшегі, сондықтан да қоғамдағы сан-қилы өзгеріс тілде көрініс табады. Тіліміздің лексикалық құрамы толығып, саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, спорт, өнер, кино, денсаулық сақтау, білім беру т.б. салаларына қатысты терминдер, жаңа қолданыстар қарым-қағынасқа түседі. Еліміз тәуелсіздігін алған жиырма үш жыл ішінде оның әлем мемлекеттері арасындағы орны мен статусының өзгеруіне байланысты, сонымен қатар, республикада жүргізіліп жатқан түрлі реформалар, қайта құрулар нәтижесінде тілімізде, атап айтқанда, сөздік қоры мен сөздік құрамында да өзгерістер болып жатыр, яғни лексикамыз толығып үстінде. Лексика – қоғам өзгерістерінің тілде бейнелеуіне жауап беретін тілдік деңгей [1; 42]. Лексикамыздың бір сарасын құрайтын қоғамдық-саяси лексика. Қоғамдық-саяси лексика дегеніміз не? Қоғамдық-саяси құбылыстар мен ұғымдарды атайтын, мағыналық ұқсастығы арқылы топтастырылған сөздердің жиынтығын қоғамдық-лексикаға жатқызуға болады. Сонымен бірге қоғамдық-саяси лексикаға кейбір эмоционалдық бояулы тілдік элементтерді қосуға болады. Себебі, аталмыш лексика түрін құрайтын тілдік бірліктердің семасында саясилану (идеологизация) процесі жүреді, ал саясилану мен саясиландыру көбінесе бағалаушылықпен тығыз байланысып жатады. Бағалаушылық экспрессиядан гөрі, эмоциямен үндес, астарлас. Сондықтан, қоғамдық-саяси лексикада жиі ұшырастыратын *жабық мәжіліс, ашық есік жағдайы, галстуксыз кездесу, жылы қабылдау, зымиян саясат, сайқал саясат* т.б. қолданыстар семасында баға берушілік сипаты басым тіркестер болып келеді [1; 42]. Біз бұл мақалада тіл біліміндегі көріктеу құралдарының бірі метафораның қазақ тілі мәтіндердегі алатын орны мен атқаратын қызметін анықтаймыз.

XXI ғасырдың басындағы онжылдықта әлемдегі әр мәдениеттің саяси дискурсы өте жоғары деңгейде метафораланған. Бұл Дж. Лакофф және М. Джонсонның тұжырымына сәйкес, біздің түсіну, қабылдау қабілетіміздің метафоралық сипатқа ие болуымен, ойлауымыз, күнделікті тәжірибеміз мен тәртібіміздің өзі белгілі бір дәрежеде метафоралармен белгіленетіндігіне байланысты [2, 387]. Саяси метафораларды зерттеп-қарастыру арқылы біз қоғамда болып жатқан өзгерістерге қоғам мүшелерінің көзқарасын анықтап қана қоймай, сонымен қатар, әртүрлі мәдениет әлемінде болып жатқан жалпы тенденцияларды анықтап, баға бере аламыз. Әрбір саяси метафора субъектінің рөлі мен орны көрініс табатын саяси іс-әрекетті қабылдау үлгісін (моделін) қалыптастырады.

Саяси дискурстағы метафораның атқаратын қызметі зор, атап айтқанда, ол саяси дискурста жан бітіреді. Я. Эльсбергтің пікірінше, «позволяет увидеть ярко, картинно представить себе определенное явление жизни, ...кидает свет на самую сущность данного явления, позволяет лучше понять, оценить, определить его» [3, 20]. Осылайша, саяси метафора оқырманның ерекше назарын аударады; оқыған адамның есінде біраз уақытқа дейін сақталатындай мәтінге көркемдік, эмоциялық, экспрессивтік сипат береді; ықпал ету құралы ретінде ассоциативті ойлауға әсер етеді; автордың жеке көзқарасын білдіруде тиімді құрал болып табылады, сондай-ақ ақпаратты нақтылау рөлін атқарады.

Жалпы, метафора шешім қабылдау процесіне әсер ету мүмкіндігіне де ие. А. Н. Баранов пен Е. Г. Казакевич метафораның когнитивті күші проблемалық жағдайлардың шешімін табуда маңызды құрал болып табылады деп есептей келе, ойын былай түйіндейді: «Метафорическое мышление в политике является признаком кризисного мышления, мышления в сложной проблемной ситуации, разрешение которой требует значительных усилий от когнитивной системы человека по усвоению новых знаний и переработке их для построения множества вариантов действий и выбора правильной альтернативы» [4, 17].

Айта кетерлік жайт, саяси дискурстағы кез-келген метафораны «саяси» деп есептейміз, яғни, контекстегі белгілі бір саяси тақырып аясында қолданылған метафоралар саяси метафоралар болып табылады. Саяси метафораның өзге метафора түрлерінен айтарлықтай ерекшелігі жоқ, ол тек қалыптасқан механизм арқылы жасалады, яғни предикат (метафораның шығу негізі) – ассоциативті ұқсастық белгісі – субъект (метафораның мақсаты). Аталған метафориканың «саяси» сипатына келер болсақ, ол контекст арқылы анықталады, нақтырақ айтқанда, кез-келген саяси образ туындаған кезде басты субъект рөлін саясат саласына қатысы бар адам (зат, оқиға, құбылыс) атқарады. Ал предикаттың қызметін қазіргі тіл білімінің кез-келген семантикалық саласы атқаратындығы белгілі.

А. Н. Баранов пен Ю. Н. Караулов саяси метафораның негізгі мақсатын айқындауда келесідей анықтама береді: «политическая метафора есть речевое воздействие с целью формирования у реципиента либо положительного, либо отрицательного мнения о той или иной политической единице (политике, партии, программе, мероприятии)» [5, 189].

Жоғарыда саяси метафораға қатысты берілген анықтамаларға сүйене отырып, біз өз тарапымыздан, «Саяси метафора саяси дискурста оқырман не тыңдарманның белгілі оқиғаға қатысты оң немесе теріс көзқарасын қалыптастырып, бағалаушылық және экспрессивті-эмоционалды сипаттағы көркемдік құрал» деп тұжырымдаймыз.

Саяси дискурстағы саяси метафоралар қоғаммен бірге үнемі жаңарып, толығып отырады. Осыған сәйкес олардың жасалу жолдары да әртүрлі. Саясат тілінде әдетте, ғылыми-техникалық терминдерді метафоралы пайдалану кеңінен тараған. Түрлі функционалды стильдердің лексикасымен контекстік қарым-қатынасқа түсу барысында терминологиялық лексика біртіндеп детерминологизацияға ұшырайды, яғни термин өзінің тар мағынасында қалып қоймай, жаңа лексикалық мағынамен толығып, өзінің семантикалық өрісін кеңейтеді және тиісінше лингвостилистикалық мүмкіндіктері арта түседі: метафоралар пайда болады. Бастапқыда мұндай метафоралар жеке-авторлық шығармашылықтың жемісі ретінде берілсе, уақыт өте келе авторлық метафоралар, оккозионал метафоралар тілдік қатынасқа түсіп, жалпы қауым пайдаланатын бірліктерге айналады. Мысалы, Ендеше, ұлт болып толыса алмай, Абай кезеңіндегі рухани кейбір *дерттерден* арыла алмауымыздың сыры неде деп ойлайсыз? – Абай айтқан «*дерттер*» де Абайдың алдында да болған, одан кейін де болды, қазір де бар... («*Қазақстан ЗАМАН*» газеті, 22.01.2015, № 3). Мұндағы «дерт» сөзі тура мағынасында жалпы медицина саласының термині ретінде ауру, кесел, сырқат, науқас деген мағынаның білдірсе, контексте қырсық, кесір деген ауыс мағынада қолданылып, тек медицина саласының қызметкерлеріне ғана емес, жалпы қоғам мүшелеріне ортақ қызмет атқарып отыр. Бұл процесс, әсіресе, медиа-мәтіндерде айырықша көрініс табады.

Саяси метафора түзуде терминдерді белсенді түрде пайдалану – заңды құбылыс. Терминологиялық лексика бұқаралық ақпарат құралдары мен баяндамаларда, жарыссөздерде пайдаланыла бастады. Бұл ғылым мен техниканың дамыған заманындағы өмір талаптарынан туындаған құбылыс. Детерминологизацияланған сөздерді тиімді, орынды қолданған жағдайда олардың реципиентке эмоционалды әсер ету күші басым болады. Мәселен, Мен түсінбейтін бір жайт бар. Бүгінгі таңда «көрерменге арналған спектакль» және «фестивальге арналған спектакль» деп екі топқа бөліп қоятын *ауру* шықты («*Жас Алаш*» газеті, 22.01.2015, № 6). Мұндағы «ауру» сөзі Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: 1. Ағзаның тіршілік ету, өсіп-өну қабілетінің

бұзылуы. 2. Науқас адам, дiмкәс кiсi. 3. Ауысп. Жаман әдет, жағымсыз қылық деп берiлген. Берiлген мысалдағы «ауру» сөзi жағымсыз қылық мағынасында жұмсалып тұр.

Азаматтарымыздың ой түйсiгiн қалыптастыратын, мәдени, тарихи *иммунитетiн* арттыратын дүниелер бiзде өкiнiшке қарай жоқ. Алматыда «Алтынбек Сәрсенбайұлы қоры» өткiзген «Руханият. Тәуелсiздiк. Жаңғыру» атты қазақ интеллигенциясының форумына қатысқан қоғам қайраткерлерi, ақын-жазушылар, ғалымдар қатарында баяндамасын Алаш идеясына арнаған алаштанушы ғалым Тұрсын Жұртбай: «Дерттi қазақ қоғамына *«операция жасамас бұрын»* оған алдымен *«дұрыс диагноз қою керек»* деген пiкiр айтты (*Азаттық радиосы Дүйсенбi, 28 сәуiр 2014, Алматы 09:27*). Бұл мысалдарда берiлген медицина саласына қатысты *иммунитет, операция, диагноз* сынды терминдер өзiнiң тар мағынасынан шығып, контексте ауыс мағынаға ие болу арқылы, мәтiндi ажарландыру, көрiктендiру қызметiн атқарады.

Алайда, әрбiр термин саяси метафора негiзi бола бермейдi, демек, барлық терминнiң метафоралық әлеуетi тең дәрежеде емес. Термин өзiнiң терминжасам жүйесiнен шығып, көркемдiк образ жасап, жаңа мағынаға ие болуы үшiн экстралингвистикалық факторлар мен жалпы коммуникативтiк қажеттiлiктер жеткiлiксiз. Ол өзiнiң мағыналылығы жағынан ауыс мағына беретiн образды аша алуы тиiс. Ол жалпыға ортақ, оқырман не тыңдарманға бұрыннан таныс және аталған терминмен анықталатын зат немесе құбылыстың ерекше сипаттама белгiсiнiң болуы шарт. Мысалы, Қазiргi таңдағы әлемде мемлекеттер арасындағы түрлi шиеленiстi жағдайлардың ушығып, қарама-қайшылықтары *ақпараттық шайқасқа* ұласып жатқандығын ескерсек, елiмiздiң *ақпараттық кеңiстiгiнiң* қауiпсiздiгi, бәсекеге қабiлеттiлiгi, iшкi нарықтағы *ақпараттық сұранысты* толығымен қамтамасыз ету секiлдi мәселелердiң өзектiлiгi арта түседi. Ерте ме, кеш пе, осындай *ақпараттық қару* Қазақстанның билiгiне, мүдделерiне, азаматтарын бiрiне-бiрiн қарсы айдап салуға қолданылуы мүмкiн. Шет елдердегi *«ақпараттық бекеттер»* жоқтың қасы» (*«Президент және Халық» газетi, 23.01. 2015, № 3*)

Бұл мысалдарда берiлген әскери (шайқас, қару), астрономия (кеңiстiк), экономика (сұраныс), көлiк байланысы (бекет) салаларында қолданылатын терминдер информатика саласының терминi *ақпараттық* сөзiмен тiркескен. Саяси метафоралар жасалған. Қазақтың байырғы сөздерi терминденгендiктен, астарлы ойды оқырман сөзсiз түсiнедi.

Қазақ тiлiндегi саяси мазмұнды мәтiндерден байқағанымыз – *әскери сала, медицина, театр, техника, спорт, физиология* саласы терминдерiнiң метафоралық сипатқа ие болатындығы. Мәселен, Той мен айтыс, бәйге мен көкпар – қазақтың *«ауруы»*. Қазiр өзiнiң бiлесiз, *«жемқорлық ауруы»* асқындап тұрған заман (*«Қазақстан ZAMAN» газетi, 22.01.2015, № 3*). Алғашқы сөйлемде автор «ауру» терминiн ауыс мағынада қолдану арқылы

ауыз әдебиетi үлгiлерi мен ұлттық ойын түрлерiнiң қазақ халқының өмiрiндегi орнын мысқыл, екiншi мысалда «ауру» сөзi «жемқорлық» зат есiмiмен тiркестiрiп, бағалауыштық қызметте жұмсаған. Даурығу мен желiгу шарықтау шегiне жетедi, *трансқа* түсемiз (*«Қазақстан ZAMAN» газетi, 22.01.2015, № 3*). Берiлген мысалдағы, көбiнесе, жастардың сленгiсiнде қолданылатын «транс» сөзi оқиғаға байланысты адамның жай-күйiн көрсетуде ұтымды, әсерлi шыққан.

Театр саласына қатысты терминдер де өзiнiң қолданылу аясынан шығып, саяси дискурста астарлы мағынаға ие болып қолданылуы да жиi кездеседi. Мысалы, Мiне, ресейлiк *«ойыншылар»*, негiзiнен, осыларға арқа сүйейдi, сол тобырды өз жағына тартуға ұмтылады. Демек, газет мiндетi – оларға тiресетiн *алаң* ұсыну (*«Қазақстан ZAMAN» газетi, 15.01.2015, № 2*). Берiлген мысалдарда саясат сахнасындағы белгiлi тұлғалар «ойыншылармен» ауыстырылып қолданылса, екiншi мысалда «алаң» сөзi ой жарыстыратын, сөз қағыстыратын мiнбердiң орнына жұмсалып, негiзгi ойға экспрессивтi мағына үстеп тұр.

Адамның дене мүшелерiнiң қатысуы арқылы метафораланған сөздер мен сөз тiркестерi де саяси дискурста орын алады. Әсiресе, «көз» сөзiмен тiркесiп, әр салада пайдаланылған метафораларды атауға болады. Мәселен, Соңында Эзюперидiң «Ең маңызды көркемдiктi, әдемлiктi көзбен көре алмайсың, жүрек көзi ғана өткiр» деген сөзiмен аяқтадық (*«Қазақстан ZAMAN» газетi, 22.01.2015, № 3*). Өйткенi, бiр қарағанда мызғымастай көрiнген қарт құрлықтағы геосаяси жағдайды мейлiнше дәл болжаған, оның үстiне жылдың аяғына қарай Германия, Франция, Англия, Жапония сияқты дамыған елдердегi iшкi дағдарыстың орын алуына байланысты экономикалық өсiмнiң төмендейтiнiн, сонымен бiрге Ресейде жағдайдың күрт шиеленiсiп, басты *табыс көзi* болып отырған мұнайдың бағасы құлдырап, ел экономикасы қатты күйзелiске ұшырайтынын дәл айтқан астролог П. Глоба посткеңестiк елдер iшiнде үлкен жылдамдықпен дамып келе жатқан Қазақстанның геосаяси жағдайы туралы да өз пiкiрiн бiлдiрген болатын (*«Қазақстан ZAMAN» газетi, 15.01.2015, № 2*). Көкiректе көз болса, қанеки!.. Ол да тәрбиенiң бiр көзi (*«Айқын» газетi, 23.01. 2015 № 13*). Жалпы, «көз» сөзi тура мағынасында адамның, жан-жануардың көру мүшесi болса, берiлген мысалдарда «көз» сөзiмен тiркескен (жүрек, табыс) метафоралардың да беретiн мағынасы әртүрлi. Әдемлiктi, көркемдiктi тек жүрекпен сезiне бiлудi автор жүрек көзiне ұксата қолданса, «табыс көзiн» мұнайдың шығу арнасы ретiнде қолданып отыр.

«Тiс» сөзiнiң метафоралануы да саяси дискурста орын алған: Мұндай *«азу тiстердiң»* талайын көрген қазақ қазiрше үнсiз. Путиннiң көршiлерiне *азу тiсiн* көрсеткенiн, бұл тiстердiң әбден мұқалып қалмаған, тиген жерiн орақтай орып түсетiн *өткiр тiс* екенiн ТМД елдерiндегi жұрттың бәрi өз

көзімен көрген («Қазақстан ZAMAN» газеті, 15.01.2015, № 2). Мұндағы «тіс» сөзімен тіркескен «азу», «өткір» сөздері де метафораланып, теперіш көру, осал жау емес екендігін таныту мағынасында жұмсалып тұр.

Саяси дискурста «саяси» сын есімімен әртүрлі сала терминдерінің тіркесіп, саяси метафора түзуі жиі кездеседі: саяси ойын, саяси шоумен, саяси күш, саяси ойыншы, саяси сандырақ. Мысалы, Көріпкелдің ойынша, «әлемді қайта бөліске сала бастаған» алпауыттардың саяси ойынан Қазақстан да шет қалмайды. Бұл ретте «саяси шоумен» В. Жириновский алдыңғы лектегі орнын әлі ешкімге босатпай тұр. Әлбетте, Ресейде «орыс картасын» ойнауды өз пайдасына жарататын саяси күштер бар. Яғни осы ойындағы аттары мәлім «саяси ойыншылар» негізгі күш болып табылмайды, олар небәрі арадағы өткөсеуші – поппандар ғана. Ол кезде көріпкелдің бұл пікірін көптеген саясаткерлер саяси сандыраққа санап, кекесінмен қабылдады («Қазақстан ZAMAN» газеті, 15.01.2015, № 2).

БАҚ беттерінде саяси метафоралардан ұлттық реңк, нақыштар анық байқалады және олардың жасалу жолдары да әртүрлі.

1. Қазақ халқы болмысы мен дүниетанымына сай байырғы сөздердің метафоралануы арқылы жасалғандар. Оған төмендегідей мысалдарды келтіруге болады. Ана тілінің уызына жарымаудың салдарынан өз билігінен өзге елдің билігіне жалтақтау, бүйрегі бұру секілді үрдістер тоқталмақ емес. – Бұл «қаланың қазағы», «ауылдың қазағы» не болмаса «оңтүстіктің не солтүстіктің қазағы» дегендердің бәрі қысыр әңгіменің арқауы немесе әзіл қалжыңның азығы деп түсінемін («Қазақстан ZAMAN» газеті, 22.01.2015, №3). Ғасырлар бойғы ішімізде беріш боп қатып қалған шеріміз бен шемімізді, қайғымыз бен қасіретімізді тізбелеп, тартқан тақсіретіміз бен жұтқан уымызды лақылдатып кеп берді. Тіліне теріскен шығып, көзі биттеген оған республикалық үлкен сарайлардың төрін қойып, әдірем қалған ауылдарымыздың жаман-жұтық клубтардың жамау-жасқау сахналары да бұйырмай, пұшайман күй кешкенін өтірік деңізші. «Шапанды жапқаны – айтысқа қолды салғаны» секілді пікірлер де айтылды («Қазақстан ZAMAN» газеті, 15.01.2015, № 2). Сатириктің сөзін «патшаның» келуімен аяқтағанынан астар іздемей-ақ, көзге көрініп тұрған логикалық түйінмен бітірсек былай болмай ма: атқамінерлер сиырды сипалап, резина болып қалған «соскаларын» уқалап, мүйізінен өтірік сүйіп бір иітеді де, «патшаның» көзін ала бере бірін-бірі қауып-қауып алып, қайтадан желіндерге жабыла кетеді... Бұдан қандай қорытынды шығаруға болады? Ең бастысы «мемлекет сауын сиыр емес» деген сөз жұрт алдында айтылды («Жас Алаш» газеті, 22.01.2015, № 6). Мемлекеттің тайқазанын толтыру солардың мойнына ілінгендей... («Жас Алаш» газеті, 20.01.2015, № 5). Біздіңше, мұндай ноқтасыз бағаның тізгінсіз кетуіне Білім және ғылым министрлігі де кінәлі. Қазақтың тулақ боп қалған рухының қайта жарқылдауына 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің молынан

ықпал еткендігі шындық. Ал саналы түрде айтысты шоуға айналдырғысы келіп жүргендерге айтарым айтыс деген «рухани шөліркеген адамның алдына сапар кесемен қоятын бесті қымыз» еді ғой!.. Сол рас болды, бұл аймақтағы геосаяси ахуал былтырғы жылдың орта тұсында күрт шиеленісіп, саяси жауырыныштылардың болжамдарынан да асып түсті. («Қазақстан ZAMAN» газеті, 15.01.2015, № 2). Жабылып «жоқтау» айта бастады. Кенес заманында қазақ тілінің пұшайман халін көріп өскендіктен болар, бүгінгі күні «тұсауы дұрыс кесілмеген» мемлекеттік тілдің сүрініп қабынып жүруіне де риза кейіптері. Ондықты түйіндеп, жылқы жылының түндігін жапты. Асқа қол салмас бұрын табақтағы мүшелерді түгендеп шығатынын қайтерсің («Қазақстан ZAMAN» газеті, 08.01.2015, № 1).

2. Тарихи оқиғаларға қатысты сөздердің метафоралануы арқылы туындағандары: Десек те, былтырғы жылдан бері Беларусь билігі мен Батыс елдерінің арасындағы салқын қарым-қатынасқа қан жүгіріп, «жылымық» келгендей болды. Украина дағдарысы – бұған түрткі болған себептердің бірі. Әкесі сөзден өлген қазақ «нұрлы жолдың» мағынасын ұққанша өзіне де, өзгеге де маза бермейді. Екіншіден, тарихта Есім ханның ескі жолы мен Қасым ханның қасқа жолы сайрап жатыр. («Жас Алаш» газеті, 26.12.2014, № 103-104). «Батыраштың балтасы тиді», «қапыда кетті» деп шулағандар әзер дегенде басылды («Қазақстан ZAMAN» газеті, 08.01.2015, № 1).

3. Астарында қазақы сатира, мысқыл, кекесін бар саяси метафоралар: Қойыңызшы, айтыскерлеріміз елдің еркесіне, тойдың серкесіне айналды. Біреудің қайғысына біреу семіретін заман. Жалбағайды жұтып жеуге, жалмақайды түтіп жеуге дәгіміз де, тәбетіміз де баратын сықылды... («Қазақстан ZAMAN» газеті, 22.01.2015, № 3). Оның баласы «КВН» дегендегі «айтқыштарды» ұнатады («Айқын» газеті, 23.01. 2015 № 13). Сонда оларды «креслоға» байлап қойған қандай күдірет? Бұрын жұртшылық «біздің шенділер осы жейтін болуы керек» деп жорта сөйлейтін. Президенттің әнебір жылы қызды-қыздымен айтып жіберген бір әңгімесінен кейін шенділердің «опырып жейтініне» көптің күмәні қалмады. Кілең биліктің төріндегі дөкейлер. Әлбетте, халық мәжілістегілерді «қалтадағы депутаттар» деп атайды. «Ләпнай, тақсыр» сенаторлар мемлекеттік маңызы зор істерге араласып, оларды шешуге құлықсыз. Абай сынды данышпанымыз айтқандай «бас басына би болған өңшең қиқымдар» оппозицияның сиқын кетіріп тынды. Топ бастап жүрген серкелеріміздің бірі билік берген күлшені малданып кетсе, енді бірі оппозиционерлер санатынан саналы түрде кетіп жатыр («Жас Алаш» газеті, 14.08. 2014, № 63). Астанада өткен облыс әкімдерінің ҚР Орталық коммуникациялар қызметіндегі брифингіде мемлекеттік тілде «алқынбай» баяндама жасап, қазақша сұрақтарға «қақалмай» жауап берулері «көштің жүре түзелгені» демей көр. Астанадағы брифинг алаңында жүйкесіне ши жүгірткен журналистер

сауалына Алик Айдарбаевтың қызбаланып кеткенін «бет-әлпеті» бірнеше мәрте айтып қойды («Қазақстан ZAMAN» газеті, 08.01.2015, № 1).

4. Ұлттың тұрмыс-тіршілігіне қатысты саяси метафоралар:

Еліміздің ойы мен қырында, даласы мен қаласында ауыздығын жұла тартқан аруакты ақындарымыз көп екен, сайрасын-ай келіп! Сонан кейін барып айтыстың қолына кісен, аяғына иідер салынды. Пендеміз ғой, шүу дегенде бұйдасы билік партиясының қолында жүрген оған секемдене қарағанымыз да рас. Әрине, тізгінің мен шылбырың, бес күндік тірліктегі талмайтын талқаның екінші біреудің құзырында екен, онда оған тәуелсіздік деген тіркесті телудің қажеті де шамалы. Сын айтам, шын айтам дегендердің тілін кісендеп, ауыздарына қақпақ қоймады. Дегенмен, «Нұр Отан» қалай болғанда да, ақсүйек, тектілікпен қоңсы қонған, әділдік пен имандылықты басты қағидамыз деп қабылдаған партия ғой, қазақтың атамзаманнан келе жатқан ұлы өнерін бейберекет ауыздықтаған жоқ. Әйтсе де, шаңырағы құлап ортаға түскенімен, «ортақ ошақтың» оты әлі толық сөніп біткен жоқ. Анда-санда қоңыр дауысын бір шығарып қойғаны болмаса, «өзгенің қазанында қайнап бара жатқанын» сездіргіп-ақ отырды («Қазақстан ZAMAN» газеті, 08.01.2015, № 1). Асабалар той басқарды ма, тізгінді босатпау керек. Сөз құдіреті айтылатын жерде, тізгінді сөзді түсінетін адам ұстағаны жақсы. («Айқын» газеті, 23.01.2015 № 13). Осы келеңсіздіктен арылудың оңтайлы жолы табылған соң, радио-айтылымдар тізгінін ұстаған маманды «айтаман» деп, ал телекөрсетілімдер тізгінін ұстаған маманды «айташы» деп атасақ және олар бүгінгі телерадиожурналистикаға тікелей қатысы бар кәсіп иесінің, маманның ресми лауазымы болса дегенмін («Жас Алаш» газеті, 14.08.2014, № 63).

Қазақ халқының тарихында төрт түлік малдың маңызды орын алғандығы белгілі. Ел басқару жүйесіндегі іс-әрекеттерін, мінез-құлқын жылқы малының табиғатымен баламалап берілуінің жиі кездесетіндігін медиа-мәтіндерді саралай көз жеткіздік. Мәселен, «Қазақстан ZAMAN» газетінің 2015 жылдың 8 қаңтарындағы № 1 нөмірінде Нағашыбай Қабылбектің «Сөздің шыны керек, о бастан «ұлттық рухы мықты, кең тынысты, «ер-тұрманы сайлы», «ауыздығымен» алысқан, жол таңдамай жүйткіп отыратын әкімдер жайлы әңгіме басқа» деп басталатын «Әкімдер қандай істерімен есте қалды?» атты мақаласынан жылқы малына тән қасиеттердің метафораланған үлгілерін көреміз. Ол «билік дейтін аламан бәйгеде» әр облыс әкімінің атқарған қызметтерін сипаттауда экспрессия тудырып, ұтымды пайдаланған. Мәтін астарында мысқыл да жоқ емес. Тәуелсіздік мейрамын «аттап өтіп», жаңа жылға қарап «кісінейтіндердің» санатына да қосылмайды. Демек, автор ұлттық мейрамды мерекелеуден бұрын орталық алаңдарда алдын-ала жаңа жылдың белгісі болып табылатын шыршаны орнатуға кіріскен әкімнің әрекетін «кісінеу» деп астарлы түрде берсе, «Бұлар саясат алаңында «қызыл майы» шыққан кербестілер» сөйлемінде әкімдерді сипаттайтын метафоралар, олардың

бейнесі бес жасар жылқы малымен ұқсатудан туған. Сонымен қатар, жорға жүрістен жаңылу, ат жалын құшу, аламан бәйге, ауыздықтай алмау, ат болатын құлынды желі басынан тану т.б. жылқыға қатысты тек қазаққа тән (метафораланған) тұрақты сөз тіркестерінен жасалған саяси метафоралардан билік басындағы шенеуніктердің көңілге қонымсыз жақтары шенеледі. Бірақ кейде «жорға жүрістерінен жаңылып», тапырақтап кететіндері бар. Иә, жылқы жылында «ат ойнатып», атойлатып шыққандар мен «ат жалын құшып» құлаған облыс әкімдері де кездесіп қалды. Билік дейтін аламан бәйге жарауы жеткен сәйгүліктер додасынан бір кем емес екендігін көзіміз көрді. Алғашқы болып жаңа жылдық шыршаға миллиондап қаржы шығарып, әріптестерін «шаңға көміп» құйғытып келе жатқан Павлодар облысының әкімі Ерлан Арын омақаса құлады. Қой жылына төрт ай қалғанда «маңдайы жарқырап» келе жатқан Қарағанды облысының әкімі Бауыржан Әбдішев жазық жерде сүрінді. Әкім деген лауазым арғымағы Солтүстік Қазақстан облысын басқарған Самат Ескендіров пен Ақмола облысына басшылық жасаған Қосман Айтмұханбетовты «жарты жолда» тулап жығып кетті. «Тақымдары» ер үстінде қопаң-қопаң етіп «секіріп» жүретін «екеу» рейтингтің аутсайдерлер тізіміне жиі ілінетін. Алайда, «ат болатын құлынды желі басынан танытын» қазақ болғандықтан, олардың алғашқы қадамдарынан «ескіліктің» исі аңқитынын жасырғымыз келмейді. Тамыз айының соңғы күндерінде Алматы облысын тізгіндеген Аңсар Мұсахановты Амандық Баталов алмастырды. Әкімдер рейтингінде мәреге үнемі ойнақтап, тың келетін Астана қаласының әкімі Иманғали Тасмағамбетов болатын. «Қара баланың» қайсар рухы мен қазақы болмысы керемет еді. Көңілжықпастық пен жігерсіздік алаш баласына абырой әпермейтіні айтыла айтыла жауыр болды. Арғымақ жылды ауыздықтай алмағандар қой жылын той жылына айналдырып, ұлт үшін ең басты қасиеттерді жоғалтып алмаса бопты да дегіміз келеді.

Қорыта айтқанда, қазіргі саяси дискурста қолданылатын метафораларға жасалған талдау барысында арнайы сала терминдерінің контексте ауыс мағынада қолдануы арқылы саяси метафора жасалатындығын тіл фактілерінен байқадық. Алайда, кез-келген терминнің саяси метафора жасауға әлеуеті (потенциал) жете бермейтіндігіне көз жеткіздік. Сонымен қатар, әр халықтың ерекшеліктеріне, ұғымына, әдебиеті мен мәдениеті, тарихы мен танымына, яғни менталитетіне сай саяси метафораларда ұлттық бояу болатындығы дәлелденіп, олардың репидициентке жеткізуде экспрессивті-эмоционалды күшінің басым екендігін анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Момынова, Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам – Алматы : Қазақ университеті, 2005.

2 Дж. Лакофф, М. Джонсон. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387-415.

3 Эльсберг, Я. Образ в публицистике. – М. : Сов.печать, 1960. №10. – С. 18-27с.

4 Баранов, А. Н., Казакевич, Е. Г. Парламентские дебаты: традиции и новации. Советский политический язык (от ритуала к метафоре) – М. : Институт русского языка АН СССР, 1991. – 148 с.

5 Баранов, А. Н., Караулов, Ю. Н. Русская политическая метафора (опыт словаря) – М. : Институт русского языка АН СССР, 1991. – 189 с.

6 Чудинов, А. П. Политическая лингвистика. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2003.

7 Момынова, Б. Қоғамдық-саяси лексиканың түсіндірме сөздігі. – Алматы : Қазақ университеті, 2010.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

8 Азаттық радиосы, 2014 ж.

9 «Жас Алаш» республикалық газеті, 2014, 2015 жж.

10 «Қазақстан ZAMAN» халықаралық қоғамдық-саяси газеті, 2015 ж.

11 «Президент және Халық» республикалық қоғамдық-саяси газеті, 2015 ж.

12 «Айқын» газеті, 2015 ж.

Материал 16.02.15 баспаға түсті.

C. A. Saduakasova

Национальный колорит политической метафоры в казахоязычных медиа-текстах

Жетысуский государственный университет имени Ильяса Жансугурова, г. Талдыкорган.

Материал поступил в редакцию 16.02.15.

S. A. Saduakasova

Ethnic colouring of political metaphors in Kazakh language media-texts

Zhetysu State University after I. Zhansugurov, Taldykorgan.

Material received on 16.02.15.

В статье рассматриваются политические метафоры в современных казахских медиа-текстах. Отмечено, что в них ярко выражен национальный колорит и приведены многочисленные способы их образования.

The article considers political metaphors in media-texts of modern Kazakh language. It is noted that they express a national colorit and describe different ways of their formation.

УДК 372.881.1

Л. П. Солонцова¹, Н. М. Степанова²

¹к.п.н., доцент ВАК, профессор, кафедра иностранных языков, ²старший преподаватель, кафедра иностранных языков, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА В УСТНОМ ОБЩЕНИИ

Владение наиболее употребительными невербальными умениями выполняет важную роль в общении людей, как на родном, так и на изучаемом языке. Являясь составной частью социальной системы общения, совокупность невербальных средств коммуникации представляет несомненный интерес при обучении общению на иностранном языке. В статье рассматриваются виды и роль невербальных средств общения в устной коммуникации людей.

Ключевые слова: общение, единица невербальной коммуникации интерпретация невербального общения межкультурное общение, коммуникативная неудача.

В самом начале хотелось бы отметить, что понятия «**общение**» и «**коммуникация**» нередко употребляются как синонимы, поэтому необходимо выяснить их соотношение. Понятия «коммуникация» и «общение» отождествлять и рассматривать в качестве синонимов нежелательно. Общение – жизненная необходимость каждого человека. Наиболее четкое определение термина «общение» дается в работах Г. М. Андреевой (1980, 1994): общение есть процесс установления и поддержания прямого или опосредованного контакта между людьми, связанными друг с другом в психологическом отношении [1]. Являясь социальным существом, человек постоянно испытывает потребность в общении с другими людьми. Потенциальная непрерывность общения является необходимым условием жизнедеятельности человека. Субъектами общения являются люди, отличающиеся индивидуальным своеобразием и привносящие в общение свой внутренний мир. Поэтому одним из параметров общения является индивидуализированность. Общение – важное средство регуляции и саморегуляции поведения человека. Общение возможно только

между одушевленными существами. Коммуникация возможна не только между людьми, но и между человеком и машиной, между неодушевленными существами, например, между ЭВМ или роботами. Коммуникация связана, прежде всего, с опосредованным общением, с передачей информации при помощи технических устройств (телефон, телетайп, факс и т.п.), в том числе с массовой коммуникацией (телевидение, радио, пресса и др.). Таким образом, коммуникация отличается от общения, которое характеризуется прежде всего межличностным взаимодействием и является всегда двусторонним процессом. Под иноязычным общением мы понимаем взаимодействие людей как представителей разных социумов и культур. Коммуникация же понимается как информационный обмен в обществе. Это их отличительные признаки. *Общими признаками являются обмен и передача информации и связь с языком как средством передачи информации.* Коммуникация будет межкультурной, если она происходит между носителями разных культур, а различия между этими культурами могут привести к каким либо трудностям в общении.

Невербальная коммуникация является самой древней формой общения людей. Исторически невербальные средства коммуникации развились раньше, чем язык. Они не предполагали высокоразвитого человеческого сознания. Невербальное поведение человека проявляется в виде использования им невербальных средств коммуникации. Они представляют собой совокупность выразительных телодвижений и сопутствующих факторов: запахи, такесика (рукопожатие, поцелуй, поглаживание, похлопывание), различного рода сигналы, ритуальные жесты и процедуры. Невербальная коммуникация включает в себя также знаки и сигналы, как выражение лица, мимику, жесты, позы тела, тон голоса и изменения темпа речи, движения глаз. Самое широкое понимание невербального поведения включает в себя еще больший круг явлений и подразумевает не только движения тела человека, но и самые различные предметы труда, быта, одежду, косметику, окружающую среду, архитектуру, т.е. все, что не есть слово.

Необходимость изучения невербальных средств коммуникации, их национально-специфических особенностей неоднократно отмечалась в работах многих зарубежных и отечественных исследователей (А. А. Акишина, Р. П. Волос, Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров). Австралийский специалист в области невербалики А. Пиз утверждает, что словесное общение в беседе занимает менее 30 %, а более 65 % информации передается с помощью невербальных средств общения. [6] Следовательно, владение наиболее употребительными невербальными умениями выполняет важную роль в общении людей как на родном, так и на изучаемом языке. Как вербальные языки отличаются друг от друга в зависимости от типа культур, так и невербальный язык одной нации отличается от невербального языка другой нации. Невербальные послания часто определяют то, как

будет воспринято и истолковано вербальное сообщение. Если человек говорит: «просто прекрасно» саркастическим тоном, то фактически он передает невербальное сообщение, прямо противоположное по смыслу вербальной части. Как правило, люди обращают внимание на вербальные аспекты коммуникации и часто не осознают невербальную ее часть. Поэтому необходимо уделять внимание невербальным посланиям, сопровождающим наши слова. Правильные слова, сказанные «неправильным» тоном или с «неправильным выражением» лица, способны произвести эффект, прямо противоположный задуманному. Неправильная интерпретация носителями одной культуры невербального сообщения, сделанного представителем другой культуры, может привести к нежелательным конфликтам и опасным последствиям. Поэтому нам приходится учитывать особенности, присущие каждому народу, чтобы избежать недоразумений. То, что в своей стране является нормой, в другой стране может быть грубым нарушением установленных обычаев и правил. Владение невербальным языком в ситуациях межкультурного общения предполагает один из путей успешного преодоления коммуникативных неудач. Поэтому включение элементов невербального поведения в содержание обучения является чрезвычайно актуальным.

Невербальные средства акцентируют ту или иную часть вербального сообщения; предвосхищают то, что будет передано вербально; выражают значения, противоречащие содержанию высказывания; заполняют или объясняют паузы; сохраняют контакт между собеседниками и регулируют поток речи, заменяют отдельное слово или фразу; дублируют содержание вербального сообщения. Первобытные люди прекрасно обходились без языка во время совместной работы, охоты и в повседневной жизни. Все чувства, эмоции, намерения красноречиво проявлялись в жестах, мимике, нечленораздельных выкриках. Сегодня приходит понимание того, что невербальные аспекты поведения играют решающую роль в устном коммуникативном взаимодействии людей. (Г. Е. Крейдлин). *Овладение невербальными средствами коммуникации (НСК) приближает любого человека к полноценному коммуникативному акту, поскольку человек не может разговаривать, оставаясь неподвижным, не жестикулируя и не меняя выражения лица.*

Когда мы учим иностранный язык, мы знакомимся с кусочком чужой картины мира и пытаемся совместить его с родной картиной мира. Это очень сложно, т.к. усваивая чужой язык, человек одновременно усваивает и чужой мир, и чужую культуру, что приводит к своеобразному раздвоению личности. Именно это и является одной из главных трудностей при овладении иностранным языком. Чтобы избежать этого «раздвоения», *важно знать основные правила межкультурного общения:* как понимать человека по его

невербальному поведению, владея минимальным количеством иностранных слов. Движения рук, всего тела, улыбка, тип походки, взгляд, манера одеваться и многое другое – все это характеристики невербального поведения человека. В то время как какой-то жест может быть общепризнанным и иметь четкую интерпретацию у одной нации, он может не иметь никакого обозначения у другой национальной общности или иметь совершенно противоположное значение. Например, в Германии поднятый вверх большой палец руки, сложенной в кулак, означает попытку остановить машину. У русских этот жест обозначает «очень хорошо».

Японцы с детства воспитываются в сложной системе правил этикета. Поэтому переговоры с японцами – это настоящее искусство дипломатии. Не пытайтесь выразить бурную радость при встрече с японцем объятиями, похлопыванием по спине и прочими дружескими пинками и тычками. Лучше держаться на расстоянии. Смотреть в глаза собеседнику – непростительная бесцеремонность. Японский оратор смотрит обычно куда-то вбок. А подчиненный, выслушивая выговор начальника, опускает глаза и улыбается. В японской культуре контакт глаз не является обязательным атрибутом коммуникации, поэтому жителям этой страны трудно выдержать нагрузку чужого взгляда. Иными словами, Япония – одна из наименее «глазеющих культур».

Русская же культура - «глазеющая» по сравнению с японской и англосаксонскими культурами. Поэтому преподаватели лингвострановедения предупреждают русских учащихся: в Англии считается неприличным пристально смотреть в глаза, как это принято и поощряется в России. Русское рукопожатие должно быть крепким и энергичным, при этом необходимо смотреть собеседнику в глаза. Любой иностранец, гуляющий по Москве, выскажет свое удивление и непонимание того, что в России на лицах застыло угрюмое, нерадостное выражение, что люди мрачно смотрят на асфальт, а не на людей. Но с другой стороны, на Западе люди так много улыбаются, что очень трудно определить искренность их улыбки. В России это не проблема: русские смеются именно тогда, когда им весело. Итальянцы, арабы, испанцы имеют богатый репертуар коммуникативных жестов в сравнении с британцами, норвежцами, эстонцами. В Европе и Америке самой частой формой приветствия является рукопожатие. Глубокий поклон в американской культуре считается знаком раболепства или унижения. Немцы часто поднимают брови в знак восхищения чьей-то идеей. В Британии то же самое будет расценено как выражение скептицизма. А китаец поднимает брови, когда сердится. Считается, что наиболее экспрессивен язык жестов у французов.

Таким образом, с помощью выразительных жестов и телодвижений говорящий уточняет содержание сказанного. Жестов, конечно, безмерное

количество. Все жесты описать невозможно. Но человек живет в определенном окружении, поэтому он усваивает определенный набор жестов. У человека могут быть излюбленные жесты. Редко встречаются люди, обладающие своими собственными, неповторимыми жестами. Недостаточное владение иностранным языком может вызывать повышенный уровень жестикуляции. Из сказанного выше можно заключить, что *жесты* имеют свою национальную специфику. Первые работы, посвященные основным единицам невербальной коммуникации – жестам, появились в XVII веке [5]. И вскоре на жесты стали смотреть как на невербальные знаки, способствующие проникновению человека в историю языка и природу мышления. В XX веке язык жестов привлек внимание ряда ученых-психологов. Большинство исследований основывалось на учении основоположника психоанализа Зигмунда Фрейда. Знаменитый психиатр и психолог «читал» пациента не только по манере речи, но и по его внешним проявлениям. Развивая учение Фрейда, психологи стали анализировать различные жесты человека, классифицировать их, собирать в словари. Оказалось, что очень многим людям крайне необходимо понимание языка жестов в их профессиональной деятельности.

Мимика – это язык, которым человек овладевает в процессе социализации, как и любым другим языком. Не вызывает сомнений, что существуют элементы мимики, которые несут на себе явный отпечаток культуры. Так, в Америке мигание двумя глазами обычно означает согласие или одобрение и американский ребенок познает его значение, наблюдая за родителями и другими окружающими его людьми. А азиатский ребенок мигать не учится, т.к. во многих восточных культурах подмигивание считается дурной привычкой и может обидеть человека.

Сигналы всегда имели огромное значение в армии. Это один из кодов, осуществляющих коммуникацию в среде военнослужащих. Армия не могла бы функционировать без различного рода сигналов, поэтому сигнальная система в армии очень развита и выполняет различные функции: защитную, организационную, моральную и др. Ряд ученых отмечают, что невербальные коммуникации были и в древних культурах, прежде всего, в военном деле. Так, различные шумовые и звуковые эффекты, крики людей и животных, звон музыкальных инструментов были направлены на то, чтобы наводить ужас на противника.

«Знаки и символы управляют миром» – так цитируют китайского философа Конфуция. С тех пор минули века, но люди до сих пор сражаются и умирают под эмблемами, штандартами и знаменами, имеющими символическое значение. *Символ* - это универсальная категория, с помощью которой люди могут выразить и передать все свои внутренние состояния. Символы – это условные знаки, обозначающие какие-то предметы,

явления или процессы. Главная их особенность заключается в способности замещать реальные предметы или явления и выражать заключенную в них информацию. **Знак** – это материальное явление (предмет, событие), выступающее в качестве смыслового представителя другого предмета, явления, процесса. Логическая связь между знаком и его объектом очень проста: они образуют пару. Каждому знаку соответствует один определенный предмет, который является его объектом, обозначаемой им вещь (или событием, или условием). Военный, уходящий со службы, прощается со знаменем как знаком - представителем воинского подразделения, которое он покидает.

В военной системе существуют универсальные символы – знаки, которые однозначно кодируются и декодируются всеми членами общества, частью которого является военный социум. Существование символов, присущих военному социуму, правильно трактуется любым гражданским человеком: определенный цвет форменной одежды, покрой, знаки отличия, тип обуви, головного убора, прическа, выправка и т.д. С точки зрения невербальной коммуникации, одежда представляет собой, прежде всего, визуальную форму общения военнослужащих. Зная конкретные атрибуты форменной одежды, военнослужащий правильно избирает тактику общения.

Ритуал – вид обряда, исторически сложившаяся форма сложного символического поведения, упорядоченная система речевых и неречевых действий, которая выражает определенные социальные и культурные взаимоотношения, ценности. С формальной точки зрения ритуал – это проявление некоторых форм невербальной коммуникации. Огромную роль в ритуалах играют жесты, выразительные телодвижения, характеристики голоса при произнесении ритуальных команд, зрительные, цветовые параметры ритуальной одежды и др. К психологическим функциям ритуалов относится способность регулировать внутреннюю психическую стабильность, создавать уверенность в трудных, кризисных ситуациях общественной и личной жизни человека, выявлять у участников ритуала положительные эмоции. Чем выразительнее форма ритуала, тем сильнее его воздействие не только на чувства, но и на сознание человека.

Изучение процесса межличностного взаимодействия тесно связано с анализом **межличностного восприятия**. Межличностное восприятие является одним из важнейших планов общения. Смысл процесса межличностного восприятия состоит в расшифровывании значения внешних данных объекта восприятия. Важнейшим элементом в физическом облике человека является **лицо**. Большинство людей в процессе общения концентрирует свое внимание на лицах партнеров и чаще всего на глазах. Привычка смотреть в лицо партнеру дает возможность предвидеть действия человека с таким лицом и соответственно строить свое поведение. Большое

значение имеют такие компоненты внешнего облика как **одежда, прическа, украшения** и прочие предметы и признаки, с помощью которых достигается то или иное внешнее оформление облика человека, которое может говорить о специфике деятельности, национальной принадлежности, об эпохе, вкусах, привычках и т.д. Оформление внешности человека оценивается окружающими, как правило, в соответствии с этико-эстетическими нормами, как и движения, позы, жесты и множество других внешних факторов. При прочих равных условиях большинство людей во внешнем облике человека быстрее отмечают особенности, которые оказываются отклонением от «образов» облика, принятых этими людьми за норму. Существенно влияют на восприятие предварительные отношения между людьми или их отсутствие.

Подводя итоги вышесказанному, необходимо отметить, что к невербальным средствам общения лингвисты относят следующие средства:

- 1) **паралингвистические средства:** (интонация, паузация, дыхание, дикция, темп, громкость, ритмика, тональность, мелодика);
- 2) **экстралингвистические средства:** (стук в дверь, смех, плач, различные шумы и т.д.);
- 3) **кинетические средства:** (жесты, мимика, контакт глаз);
- 4) **проксемические средства:** (позы, телодвижения, дистанция).

Таким образом, являясь составной частью социальной системы общения, принятой в каждом обществе, совокупность НСК представляет несомненный интерес в аспекте наблюдения и обучения определенным символам, жестам, а также при обучении общению на иностранном языке.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Андреева, Г. М.** Социальная психология [Текст]: научное издание / Г. М. Андреева. – М. : Наука, 1994 – 501с.
- 2 **Крейдлин, Г. Е.,** Кинесика. – Словарь языка русских жестов [Текст]: научное издание / – Москва – Вена: языки русской культуры. // Венский славистический альманах. – 2001. – С. 166-248.
- 3 **Леонтьев, А. А.** Психология общения [Текст]: научное издание / А. А. Леонтьев. – 3-е изд. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.
- 4 **Леонтьев, А. А.** Психолого-педагогические основы обновления методики преподавания иностранных языков [Текст] / А. А. Леонтьев // Alma Mater. – 1998. – №12. – С. 13-18.
- 5 **Чиркова, Е. И.** Внимание, невербалика! Невербальные средства коммуникации при обучении иностранному языку [Текст]: научное издание / Е. И. Чиркова. – Санкт-Петербург : КАРО, 2009. – 271 с.
- 6 **Пиз, А., Пиз, Б.** Новый язык телодвижений. Расширенная версия [Текст]: научное издание / А. Пиз, Б. Пиз. – М. : Эксмо. – 2005. – 416 с.

тұжырымдар мен қорытындыларды негіздеуге көмектесетін, бір мақсатқа бағытталған әрекет, адамдардың белгілі бір жүйедегі ұғымдарының, деректері мен пайымдауларының т.б. жиынтығы. Білім адамзат мәдениетінің ең ауқымды ұғымдарының бірі болып табылады. Ол сана, таным, объективті әлем, субъект, ойлау, логика, ақиқат, парасат, ғылыми және т.б. күрделі де терең ұғымдармен тығыз байланыста әрі солар арқылы анықталады [2]. Яғни, біз өзіміздің есту, көру, қабылдау, түйсіну, тану сияқты психикалық қасиеттеріміз арқылы сыртқы ортада болып жатқан жағдайларды санамызға сіңіреміз. Сөйтіп ол тіл арқылы сыртқа шығады. Кез келген адамның объективті болмысты тану жағдайы бірдей болғанымен, оны санада қорыту мен білім ретінде бекітуі, сөйтіп тұрақтанған білімнің тіл арқылы көрініс беруі әрқалай болады. Осыдан келіп тіл құрылысының жалпыадамзаттық және ұлттық деңгейдегі көріністері пайда болады. Мәселен, «махаббат» концептісін алсақ, әр халықта түрлі түсініледі. Жалпыадамзаттық түсінік біреу ғана, яғни екі адамның бір-біріне деген сүйіспеншілігі. Ал ұлттық тұрғыдағы тілдік көрінісі әртүрлі. Егер, қазақи ортада анандай жерде келе жатқан қыз бен жігітке (бұл жерде біріне бірі ғашық) «Төлеген мен Қыз Жібек келе жатыр» дейтін болсақ, сөз жоқ, бірден түсініледі. Өйткені қазақ танымында ғашықтықтың, махаббаттың символы – Төлеген мен Қыз Жібек. Аялық білімімізде мұндай түсінік бар. Аялық білім дегеніміз – қарым-қатынасқа түсушілерге ұғынықты, түсінікті ортақ білімі. Ал басқа ұлт өкілдеріне бұл жағдай түсініксіздеу болуы мүмкін. Олар шын мәнінде келе жатқан қыз бен жігіт есімдері Төлеген мен Жібек деп ұғынып қалуы мүмкін.

Немесе, болған оқиғадан тағы бір үзінді: филология факультетінің деканатында хатшы болып қызмет ететін Назерке деген қыз бар. Кенеттен деканатқа практикалық курс кафедрасының оқытушысы Құндыз атты қыз кіріп келіп: - Назерке бар ма? – деп сұрады. Мен (деканның орынбасары) жоқ дедім. Сол сәтте деканатта тұрған басқа бір студент: – Назерке міне ғой – деді. Бұл жерде Құндыздың ол Назеркені емес, өз кафедрасындағы Назеркені сұрағанын мен бірден білдім. Өйткені ол менің аялық білімімде бар. Ал әлгі студенттің аялық білімінде мұндай ақпарат жоқ.

Когнитивизімнің негізгі зерттеу нысаны – адам санасы, ділдік (ментальдік) және бізбен байланысты ділдік үдерістер мен жағдайлар. Ол – сана мен таным туралы, басқаша айтқанда, адам әрекеті барысында әлемді қабылдауы туралы ғылым.

Соңғы жылдары тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың қазіргі ғылыми парадигмалар жүйесіндегі орны ерекше аталып жүр. Американың танымал лингвисті Н. Хомский былай дейді: «Когнитивтік төңкеріс адамның өзін өзі қалай ұстайтындығына, сана\ми жағдайына, білімі, түсінігі, интерпретациясы т.б. қатысты қалыптасқан» [3, 6].

Білім мен ақпаратпен байланысты үдерістерді когнициялар деп атайды. Когниция – адам санасындағы білім арқылы көрініс табатын ақпараттар жүйесі.

Когнитизм тұрғысынан адам ақпаратты өңдеуші ретінде түсіндіріледі. Кез келген адам (ақыл есі дұрыс) ақпаратты қабылдап қана қоймай, ол оны жадында сақтап, оған рационалды түрде интерпретация жасайды. К. Г. Юнгтің тұжырымы бойынша, адамның психикалық аппараты басқа да аппараттық жүйелер сияқты төрт сатылы ритмдерден тұрады. Біріншісі – ақпаратты қабылдау, екіншісі – түскен ақпаратты сақтау блогы (жады), үшіншісі – ақпараттың аналитикалық өңделу блогы, төртіншісі – ақпараттың жарыққа шығуы [4].

қабылдау > жады > өңделу > шығу

Сыртқы жағдайлардан алған әсері мен адамның ішкі жандүниесі арқылы қалыптасқан білім тіл арқылы көрініс беріп, адам әлемнің тілдік картинасын жасайды.

Когнитивизімнің маңызды үрдістерінің бірі адамды әрекет етуші ретінде түсіндіреді, ол ақпаратты белсенді түрде қабылдаушы және оны ой елегінен өткізуші, өзінің ойлау әрекетін нақты бір жоспарлармен, стратегиялармен басшылыққа алып отырушы. Ал когнитивтік ғылымның өзі адам миындағы ментальды үдерістерді басқаратын ғылым ретінде жалпы түрде қарастырылады.

Қазіргі заманғы зерттеулер мынаны көрсетіп отыр, когнитизм бірнеше ғылыми бағыттарды біріктіріп отыр: *когнитивтік психологияны, мәдени антропологияны, жасанды интелектіні моделдеу, нейронғылымды, лингвистиканы* т.б. Осыған байланысты когнитивтік лингвистиканың бірнеше ғылым салаларымен байланысы пайда болды.

Когнитивистиканың пайда болған күні ретінде Дж. Миллер 1950 жылдың ортасында ақпарат теориясы бойынша өткен симпозиумды санайды. Тағы бір американдық проффессор Дж. Бруннер осы уақытта алғашқы болып когнитивтік үдерістердің табиғаты туралы дәріс оқи бастайды. Дж. Миллермен бірге олар Гарвард университетінде 1960 жылы когнитивтік зерттеулер орталығын ұйымдастырды [3, 7].

Бүгінгі күні когнитизм мыналарды қарастырады:

- Адамның ойлау механизмін зерттеу;
- Дүниені тану және ол туралы білімді жинақтау;
- Адамға әр түрлі каналдар арқылы келетін ақпаратты қайта өңдеуді зерттеу;
- Әлемнің ділдік моделін құруды, дүниенің тілдік суретін жасаудың тетіктерін зерттеу;

Когнитивистикада адам когнициясына басты көңіл бөлінеді, онда тек бақыланып отырған әрекеттер ғана зерттелмейді олардың ділдік

репрезентациялары (ішкі түсінігі) символдар, білім негізінде әрекет етуді жалғастырып отырған адам стратегиясы, яғни адамның когнитивтік әлемі, оның әрекеті мен өзін-өзі ұстауы әрбір адамның сөз құру негізі болатын белсенді тілі зерттеледі, оның уәжін, талғамын қалыптастырады, нәтижені болжайды. Адам санасында жинақталған, қордаланған білімнің көрінісі тілі арқылы белгілі болады. Мысалы: «тыныш жатқан жыланның құйрығын баспа», я болмаса, «ескі жараның бетін қасыма» деген тұрақты тіркестердің мағынасы тура мағынасындағы болған әрекеттерден (жылан шағып алады, жараны қозғасаң қанайды) адамның ойлау үдерісі арқылы санасына сіңіріліп, сол арқылы білім қалыптасқан. Біз бұл тұрақты тіркестерді стереотипті бейненің негізінде қабылдап, ауыс мағынасында «тыныш нәрсеге соқтықпа» дегенді түсінеміз. Стереотип – адам санасында туындайтын дүние бейнесінің бір үзгісі. Яғни әрбір тіл бірлігінің бойынан стереотиптік таңбаны тануға болатынын айтып өту керек.

Когнитивтік әрекет нәтижесінде индивидтің (жеке адамның) әлем туралы білімін айқындауға болады. Адамның әлемді тану үдерісі адам мен қоғамды зерттейтін көптеген пәндердің тоғысуына, бірігуіне әкелді. Осының нәтижесінде когнитивтік лингвистика да дүниеге келді. Тілді адамның саналы әрекетінен тыс қарастыруға болмайды, себебі тілде танымдық әрекет нәтижелері бекітілген. Жалпы алғанда, әрекет дегеніміз – адамның ипостасы (бейнесі) және оның онтологиялық қасиеті (болмысы). В.Гумбольдт тілді үздіксіз шығармашылық әрекет деп қарастырған және оны адамның барлық басқа әрекеттерінің негізі ретінде түсінді [5].

Адам саналы әрекетінің нәтижесі тілдің танымдық қызметінен көрінеді. «Тіл – адамзат қоғамының негізгі қатынас құралы болуымен бірге әрі адамды қоршаған шындық болмысының бейнесін білдіретін, ол туралы білімді сақтайтын қоғамдық мәні жоғары негізгі форма. Тілдік танымдық сипаты оның атқаратын қызметінен туындайды. Тіл – шындық өмір жайында қорланған білімді сақтаумен бірге оны болашаққа жеткізуші, ақпарат беруші әрі жаңа білім алудың, сөйтіп адамның ойлау үдерісін үнемі дамытып отыратын құрал. Когнитивтік тұрғыда тілдік таным ойлау, пайымдау, қабылдау, түсіну, есте сақтау сияқты философиялық, психологиялық категориялармен бірге танымдық ғылымды қалыптастырудың аса маңызды құрамды бөлігі болып табылады. Зерттеушілердің пікірінше, тіл – танымдық ғылымдардың ішіндегі ең маңыздысы, себебі ол ойды жеткізудің ең басты құралы ғана емес, әрі адам санасындағы білім қорын қалыптастырып жарыққа шығарушы. Когнитивтік тіл біліміндегі концептуалдық жүйе, тілдік тұлға, ғаламды зерделеу, әлемнің тілдік бейнесі, ұлттық тілдік бейне т.б. мәселелердің қай-қайсысы болсын тілдік таным үдерісімен тығыз байланысты» [6, 305].

Адам тәжірибесін санаттау оның когнитивтік әрекетімен байланысты, себебі танымдық әрекет барысында алған және оның өнімі ретінде болған мазмұндық ақпараттар тілдік формада көрінеді. Тіліміздегі сөздер, сөйлемдерден әлем туралы білім, қоршаған орта туралы түсінік қалыптасады.

Кез келген халықтың сөз байлығы немесе жеке адам лексиконы өзін қоршап жатқан объективті болмыс жағдайынан туындайды. Оның негізгілері мыналар:

1) табиғат құбылыстарына байланысты (климат, географиялық орта жағдайлары). Мысалы, бізде мұхит болмағандан кейін оған қатысты төл сөздік оралымдар жоқ немесе ағаш түрлері пальма, бамбук т.б. қатысты т.с.с. Тілімізде өзімізді қоршап жатқан орта жағдайынан туған сөздер мен сөз тіркестері арқылы қалыптасқан ұғымдар бар. *Емендей берік, көп түкірсе көл болады, өмір – ағып жатқан өзен, жаңбыр бір жауса, терек екі жауады, көктемдей құлтырып, жаздай жайнап, күздей жарқырап, қыстай көңілің аппақ болсын* т.б.

2) тұрмыс жағдайлары мен күнделікті тіршілігіне байланысты. Мысалы, «шаңырақ» сөзі – бастапқы мағынасы әуел баста киіз үйдің керегелерін ұстап тұру үшін күнделікті тұрмыстық өмірде қолданған зат. Кейін уақыт өте келе таным негізінде басқа да мағыналарға ие болып, қазақ түсінігінде қасиетті ұғымға айналды: *«қара шаңырақ», «шаңырағың биік болсын!», «шаңыраққа қара»* т.б. Сол сияқты *бесік, қазан, ошақ, кереге, қамшы* т.б. жатқызуға болады.

3) кәсібіне байланысты. Қазақ халқы төрт түлік мал шаруашылығымен айналысқандан кейін осыған қатысты тілімізде сан алуан ұғымдар мен түсініктер қалыптасқан. Мысалы, *қойға қатысты: қой аузынан шөп алмас, қой көзді, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман, қошақан, егіз қозыдай, қозым* т.б. Егер біз қой бақпасақ, мұндай сөздер тілімізде болмаған болар еді. Танымдық тұрғыда тіліміздегі «қой» сөзі орыс тілінің «бараны» емес. Аудармасы «қой – баран» болуы мүмкін, танымдық түсінік бойынша басқаша. Біз үшін қой момындықты, жуастықты білдірсе, орыс халқы үшін, ақымақтықты білдіреді.

4) бастан кешкен тарихи жағдайларға байланысты. Мәселен, 1723 жылғы тарихи оқиғадан кейін тілімізде қалыптасып қалған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» тіркесі бар. Жоңғарлардың қазақ жеріне басып кіріп, ақтабан қылып Алқакөлге дейін қырып салуы, жосытуы осы тіркестің тууына негіз болып тұр. Сол сияқты, Кеңес кезеңінде қалыптасқан «тар жол тайғақ кешу», «коммунизм орнату» т.б. тіркестер бар.

5) өмір сүрген тұлғаларға байланысты: *Қорқыттай күңіренді, Асанқайғыға салынды (қайғырды), Шық бермес Шығайбайланды (сараңдық), өзің бір жүрген Қожанасыр екенсің (аңқаулық)* т.б.

б) түр-түстерге байланысты. Мәселен, «көк» түсін алайық. Біз ислам дініне дейін шамандық дәстүрді ұстандық. Шаманизм бойынша түркілер Көкке (Аспанға) сиынды. Бұған көне түркі ескерткіштеріндегі «Төбемде Көк тәңірі, төменде Қара жер жаралғанда екеуінің арасында адам баласы жаралыпты» деген сөйлем дәлел бола алады. Тіршіліктің бастамасы біз үшін «көктен» басталады. Басқа ұлт танымында жасыл түспен берілетін (шындығында олар жасыл) сөздер тілімізде көк түсімен беріледі: *жер көктеді, көк шөп, көк базар* т.б. «Қазақ танымында көк – тыныштық пен бірліктің, берекенің белгісі. Ол аспанмен, тәңірмен қуатталады. Сондықтан ол мықтылықты, жеңімпаздықты, рухы жоғарылықты, үстемдікті, паңдықты білдіреді: *көк найза, көк ту, көк бөрі, көк мылтық, көк төбе* т.б. Бұдан басқа, қазақ танымында бұл түс салқындықты, қарапайымдылықты, ойлылық, ойсыздықты, сенімділікті, ізгілікті т.б. білдіреді: *көк сағым, көк ми, көк жалқау, көк бет, көк теңіз*» [7, 10].

7) Басқа халық дүниетанымындағы түсініктердің тілімізге енуі түрінде де сөз байлығы артады. Мысалы: «*Талғамсыз әндер мен сапасы сын көтермейтін музыкалардың жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап кеткені соншалық, қазір жастарымыз өзінің төл өрісінен жеріп, өзгенің жетегіне оңай еріп кетуге дайын*» («Егемен Қазақстан» газетінен). Саңырауқұлақ қазақ жерінде өскенімен, бұған қатысты туған «жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап» тұрақты тіркесі ғалым Н. Уәлидің айтуы бойынша, тілімізге орыс тілі арқылы келген болуы мүмкін. «Когнитивтік тұрғыдан қарасақ, *жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай* тәрізді фразеологизмнің сөз мәдениеті тұрғысынан қазақ тіліне жат екені байқалып тұрады. Өйткені жаңбыр шелектеп жауса да, қазақ даласында саңырауқұлақ қаптап кетпейді, яғни ақиқат өмірде ондай стереотипті ситуация жоқ, денотаты болмағандықтан, ұлттық санада фреймдік құрылымы да жоқ» [8, 15]. Жалпыадамзаттық таным негізіндегі ұғымдар арқылы да сөздік құрам толығып отырады.

Когниция – когнитивтік лингвистиканың басты ұғымы, ол тілдік айналымдағы оның білімі мен ойын қамтиды, сондықтан когниция, когнитизм тіл білімімен тығыз байланысты. Бұл жерде тіл білімі тілдегі сөздерді құрылымдық, жүйелік тұрғыдан қарастырса, когнитивизм сөздердің пайда болу, қалыптасу, адам санасы арқылы сүзгіден өткен сөздердің басқа мазмұнға ие болу қасиеттерін, танымдық ерекшеліктерін қарастырады. Когнитивтік лингвистика когнитивизм базасында қазіргі заманғы антропоцентристік парадигма шеңберінде туындады, ол лингвистикалық зерттеулердің шегін едәуір кеңейтті. XX ғасырдың екінші жартысында тілді адамның танымдық әрекеті тұрғысынан қарастыру қажеттігі туындады. Танымдық әрекеттер арқылы алынған ақпарат адамға әр түрлі каналдар арқылы келеді де, когнитивтік лингвистика сол әрекеттер нәтижесінің тілдік формада белгіленген көріністерін зерттеуді нысаны етеді.

Әлем туралы нақты бір түсініктерді қалыптастыру психикалық көріністердің үш деңгейінің бірлігі арқылы жүзеге асады: сезімдік қабылдау, ол туралы түсініктің пайда болуы (қарапайым жалпылау, абстракция) және тілдік ойлау үдерісі. Осының негізіндегі ақпарат концептілер жүйесінің негізін құрайды. Яғни, когнитивтік лингвистика – білімді көрсету мен ақпаратты алу туралы ғылым.

Тәжірибе нәтижесінде (көзбен көрген, бастан кешірген, сезген) алынған білім санада ойлаудың негізінде сарапталып, тіл арқылы қайта рәсімделеді, жаңаша сипат алады. Мысалы, метафоралану – әлемді түсіну мен түсіндіру әдісі, ол санада жаңа мағынаның ескі білім арқылы көрініс табуы. Кез келген адам өз ойын метафорлар арқылы көрсетпейді, метафора арқылы ойлайды және сондықтан олар кез келген құбылысты, қоршаған орта туралы ойын, алған әсерін өзінше түйеді. Ол әрбір адамның өзіндік тәжірибесіне байланысты. Мысалы М. Мақатаев «жылап қайттым өмірдің базарынан» дейді. Ақын үшін өмір – жанталас базар тіршілік, оның бұл өмірден көрген теперіші көп. Соның бәрі ақынның өмірді осылайша түсінуіне әкеп отыр. Егер ол бақытты, уайым-қайғысыз күй кешкенде «Күліп қайттым өмірдің базарынан» деп жырлар еді. Жастар бұл тіркесті қолдана алмайды. Өйткені олар, Мұқағалише айтқанда, «өмірдің базарына» енді кіріп келе жатқандар. Сонда өмір жайында ой тую әрбір жеке адамның тәжірибесіне байланысты болады. Тәжірибе арқылы (жас ұлғайған сайын, бастан түрлі жағдайды кешкенде) объективті болмысты тану да әр басқа. Осы орайда апперцепция түсінігі пайда болады. Апперцепция – қабылдау үдерісінің адамның бұрынғы өмір тәжірибесіне, білім қорына, рухани тіршілігі мен жан дүниесінің жай-күйіне тәуелді болуы.

Қорыта айтқанда, тіл – қарым-қатынас жасау құралдарының ішіндегі ең маңыздысы. Сана мен ойлау үдерістерінің нәтижесі тіл арқылы бізге белгілі болады. Себебі ол когнитивтік механизм ретінде қарым-қатынас жағдайында мағынаны түсінуге, мәселені кодтау, декоттауға жәрдемдеседі. Тіл ақпаратты, білімді, хабарды қабылдауды ғана емес, сонымен қатар индивидтің сырттан алған ақпаратын өңдейді, тілдік фреймдер құрады. Тіл арқылы әлем бейнесі жасалады, моделделеді. Осы орайда когнитивтік лингвистика әлемді ой елегінен өткізіп қалай қабылдаймыз, тіл арқылы қалай моделдейміз, қоршаған орта құбылыстары туралы білім қалай жинақталады, ақпаратпен әртүрлі әрекеттер түрлерінің жүйесі қамтамасыз етіліп жатқаны қалай түсініледі т.б. мәселелерді өзінің нысаны етіп алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жолдыбайұлы, Қ. Имани гүл. – Астана, 2011. – 384 б.
- 2 Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2006. – 384 б.

- 3 **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику. – М. : Флинта : Наука, 2008. – 296 с.
- 4 **Гуленко, В. В.** Структурно-функциональная соционика. – Киев, 1999. – Ч.1 – 213 с.
- 5 **Гумбольдт, В.** Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
- 6 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2012. – 388 б.
- 7 **Антова, Н. Н.** Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы. Филол. ғыл. канд. дисс. дәрежесін алу үшін дайындаған авторефераты. – Алматы, 2005. – 30 б.
- 8 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. док. дисс. дәрежесін алу үшін дайындаған авторефераты. – Алматы, 2007. – 60 б.

Материал 06.02.15 баспаға түсті.

E. E. Tuïte

Познавательная функция языка

Карагандинский государственный университет
имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда.
Материал поступил в редакцию 06.02.15.

Y. Tuïte

Informative function of language

Academician E. A. Buketov Karaganda state university, Karaganda.
Material received on 06.02.15.

В статье рассматриваются проблемы взаимосвязи языка и познания. Анализируются восприятие окружающей действительности, сбор знаний о ней, проявление этих знаний в языке, т.е. понимание человеком языковой картины мира. Определяется когнитивная функция языка и характеризуются основные понятия когнитивной лингвистики.

The problems of intercommunication of language and cognition are examined in the article. Perception of surrounding reality, collection of knowledge, display of this knowledge in a language is analysed, i.e. understanding by the man of language picture of the world. The cognitive function of language is determined and the basic concepts of cognitive linguistics are characterized.

ЭОЖ 89'373.421:82

Ә. А. Тұрышев¹, С. Т. Раева²

¹ф.ғ.к., доцент, ²студент ГПФ, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

МӘШҲҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СИНОНИМДЕР

Бұл мақалада автор Мәшһүр-Жүсіп Көпеев шығармаларындағы синонимдердің қолдану ерекшелігін талдайды.

Кілтті сөздер: Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, синоним, синонимдік қатар.

Тіл ғылымында синонимге анықтама беруде әртүрлі мазмұнды пікір бар. Ә. Болғанбаев: «Синоним дегеніміз - әр түрлі айтылғанмен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өздеріне тән не мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз табынан болған сөздер», – десе [1; 23], І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев: «Синоним дегеніміз – мағынасы жақын болғандықтан, белгілі бір контексте бірін-бірі алмастыруға жарайтын сөздер», – деп тұжырымдайды [2; 68].

Синоним (гр. ‘synonymos’ – мағыналас, мәндел) – тұлғалары әр түрлі, мағынасы жақын сөздер. Тілдердің дамып жетілуі, оның сөз байлығынан, оралымдағы синонимдерінің молдығынан көрінеді [3; 88].

Синонимдер сөздердің жалпы-мағыналық бірлестігіне қарай топтастырылады, яғни сөздер бір ғана ақиқат шындықты көрсетіп, бір ғана ұғымды білдіретіндіктен, олар синоним деп танылады. Синонимдік қатардың мағыналық негізі сөздерді өзара жақындатып салыстыру үшін ғана емес, сонымен қатар ол: бір-біріне қарсы қойып ерекшелеуге де негіз болады. Синонимдер бір ғана ұғымды білдіреді дегенмен олардың мағынасы нақ бірдей, әр уақытта олардың мағынасы тепе-тең болып тұрады деген сыңар жақ ұғым тумаса керек. Сөз бен сөздің мағыналық байланысы алыс та, жақын да, тікелей де, жанама түр, бола береді. Алыстың да алысы бар, жақынның да жақыны болады.

Осы орайда Мәшһүр-Жүсіптің лексика-стилистикалық көркемдік қат-қабаттары әр алуан болып келетіндігін байқаймыз. Синоним сөздер өте шебер қолданылып, өлеңнің көркемдік нәрін арттырып, стильдік бояуын айқындай түседі. Сондықтан ғылыми зерттеуімізде Мәшһүр-Жүсіптің қазақ әдеби тіліне қосқан өзіндік үлесін, соның ішінде синонимдердің қолдану ерекшелігін зерделемекпіз.

Ақын өлеңдеріндегі синонимдер сөз табының барлық түрінен жасалған. Соның ішінде етістік синонимдер қимыл-әрекетті суреттеуде қолданылған көркемдеу құралы болып табылады. Адамның жеке басындағы әр түрлі қасиеттер мен белгілерді көрсетуде зат есім синонимдер (дос, құрбы, жолдас) де өз орнымен қолданылады. Субстантивтенген сын есім синонимдер көбіне адам әрекетіне байланысты айтылып, ойды жинақтайды. Бұл синонимдердің жасалу жолдары да басқа. Түбір күйінде грамматикалық формалар арқылы да берілген. Жалғанған жұрнақ, жалғауларда синонимдерге айрықша мән-мағына беріп, айтылмақ ойды нығыздап, бекіте түседі. Әрбір сөздерді байланыстырушы синонимдердің қызметі де анық көрініп отырады. Ақын өз ойын синонимдер арқылы бере отырып, өлеңге ерекше өң береді. Бұл айтылған сөздеріміз жалаң болмауы үшін Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларынан алынған мынадай синоним сөздерді көрсете кеткенді жөн санадық: *Ішім от, сырттым жалын қайнағаным; Ұзын түн ұйқы көрмей, жүден, азын; Өтірік, ұрлық, өсек араласқан; Көбейді зорлықшылға өшті, қасты; Табылар мұңлы – зарлы саған серік; Көрсетіп көбі азына қуат – күшін; Суытып илікпейді өңі – түсін; Сұраусыз, ықтиярсыз соя бер де; Кем –кетік, нашарлар күн көре алмаған; Пайда жоқ өтіріктен жалғандағы; Әр жерде әңгіме ғып, кеңес құрдым; Болдырып тұрып қалды шаппай, желмей; Данышпан, ақыл дана керек дейді; Қылмаңыздар жанжал, талас бұған ереу; Айлас, мұңдас сол көптен табылады; Надандық, білместіктен көндік кімге; Халақ ықыласы бек ұнап, жараса деп; Бірлігі - мұсылманның ынтымағы; Қызылшыл, жетімшілді жібермеңдер; Айдалып, атылудан қаппаңыөдар; Дініңді кім қорласа – сол өш қасың; Ағайын егізтуған ұрлық, зорлық; Көп көрген жақсылардың құрмет- сыйын; Осы боп ендігі арман қайғы – мұңы; Ішпей – жемей дүниені текке жиып; Жаман зой арамнан да өтірік – өсек; Жалғыз-ақ маған керек ажар, көрік...*[4;28].

Ақынның әр өлең жолының өзі синонимге толы. Мысалы:

Көрісіп бір жемтікке жұрт пен елдей,
Ойына онан басқа дәнеңе келмей.
Зорайды денелері өсіп әбден,
Жуандап, күжірейісіп, болып пілдей.

(Соқыр, Саңырау және Жалаңаш)

Бұл өлеңдегі **жұрт, ел, зорайды, жуандап** синоним сөздері шығармаға өзгеше бір шырай беріп тұр.

Мәселен, ақынның мұң, зар, қайғы-қасірет тәрізді жоғарыда келтірілген синоним сөздерін талдап көрелік. Адамның көңіліндегі, өмірдегі жайсыздықты беру үшін *мұң, зар, қайғы* синонимдік қатарлары алынған. Үшеуінің де өлеңдегі қызметі нақты: ақынның жабырқаған, өмірден тарыққан сәттерін айқындап және үдемелетіп үйлесім тауып жұмсалған. Мұң – жеңілдеу айтылса, зар мұңға қарағанда салмағы басымдау, ал қайғы

– әр адамға ауыр тиетін ойлы сөз. Бұл синонимдер бірінің мағынасын бірі толықтырып, ойды ғана емес, шығармадағы қаламгер тілінің ұсталығын көрсетсе керек.

Зорлықпенен алмаса, үкімі асып.
Қарсы келсе бетіне, басын шайнар,
Құнсыз, пұлсыз кедейдің соры қайнар.
Өзі апарып ұлыққа тығар малын
Ішпес, жемес, шық бермес Шығайбайлар. [5]

(Шайтанның саудасы)

Бұл жолдардағы «*құнсыз*», «*пұлсыз*», «*ішпес*», «*жемес*» тәрізді көптеген жеке жолдарда кездесетін синонимдер бір жағынан М-Ж. Көпеевтің сөз байлығын, оның айтайын деген ойын қысылмай, қымтырылмай, сөз жұтаңдығына ұшырамай, мол қол жомартша қолданатынын танытса, екіншіден Мәшһүр – Жүсіп Көпеев көп біледі екенмін деп басқа – көзге төпеп үйе бермейді, белгілі мақсатқа бағындырып қолданатынын танытытады.

...Бұл жұртта сұмырай нәрсе толып жатыр,
Өтірік, ұрлық, **өсек** араласқан.
Өңшен сәуірік, теке мен бұқашықтар
Бір-бірін **сүзіп, жаншып, жараласқан**.
Жақсыны өзі болған көре алмаған,
Өрт қойып жан-жағынан қамаласқан.

(Хал – ахуал)

Тілімізде бұрыннан бар дәстүрлі синонимдерді, контекстік, стильдік синонимдерді тек образ үшін ғана емес, өлеңнің көркемдік күш-қуатын, экспрессивтік-эмоционалдық бояуын айқындата түсу үшін алып, таңдап қолдана біледі. Өлеңді сөйлемде синонимдердің екеуін, кейде төртеу-бесеуін қатар келтірудің үлкен стильдік мәні бар. Мәшһүр – Жүсіп өлеңдерінен синонимдік қатардың стильдік мақсатта алуан бояулардың сәулесіне шомылып, мольға түскенін байқау қиын емес. Ақын қолданған әр синоним сөздің атқаратын қызметі, алдына қойған мақсат-міндеті, оқырманға қалдырмақ әсері, бермек бояуы айқын. М-Ж. Көпеев айтпақ ойын шүбәсіз, айқын, әсерлі етіп жеткізу үшін және поэтикалық бейнені дәл беру үшін синонимдік қатарларды талғап, таңдап, өте шебер де ұтымды пайдалана біледі. Ақын өз өлеңдеріне мағыналас немесе мағыналары осы контекске жақындайтын сөздерді бірінен соң бірі қатарластыра жұмсаған. Сөйтіп, түрлі тәсілдер арқылы лирик ақын өз шығармаларының көркемдік танымын жоғары сатыға жеткізген.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

2 Болғанбаев, Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы : Ғылым, 1970. – 335 б.

3 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы : «Сөздік-Словарь», 2005. ISBN 9965-409-88-9

4 М-Ж.Көпеев шығармаларының лексикасы. – 2 том. Т. А. Қасымбайұлы – Павлодар, 2004.

5 <http://www.zharar.com/kz/olen/2894-mashhur-shaytan-sauda.html>

Материал 21.01.15 баспаға түсті.

A. A. Turyshev, S. T. Rayeva

Изучение синонимов в произведениях Машхур-Жусуп Копеева

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 21.01.15.

A. Turyshev, S. T. Rayeva

The study of synonyms in the works of Mashhur-Zhusup Kopeev

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 21.01.15.

В данной статье автор анализирует особенности использования синонимов и произведениях Машхур-Жусупа Копеева.

In this article, the author analyzes the specificity of use of synonyms in the works by Mashkhur-Zhusup Kopeev.

УДК 801.81

А. Д. Цветкова¹, Л. В. Руколеева²

¹к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, ²магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель ИПК ПР (Павлодарский филиал Өрлеу)

КОЛЫБЕЛЬНАЯ ПЕСНЯ В СОВРЕМЕННОМ ФОЛЬКЛОРЕ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ ИЛИ ЕДИНСТВО УНИКАЛЬНЫХ САМОБЫТНОСТЕЙ

В статье исследуются особенности бытования жанра колыбельной песни в условиях межэтнических взаимодействий народов Казахстана, характеризующиеся интегрированием специфических признаков жанра, свойственных для традиций русского и казахского народов, с сохранением национального своеобразия.

Ключевые слова: фольклор, колыбельные песни, межэтнические взаимодействия, национальное своеобразие.

Известно, что представители разных этносов отличаются друг от друга темпераментом, нравами, обычаями, культурой. Национальные особенности достаточно ярко проявляются в искусстве, особенно народном. Общечеловеческие типологические явления и процессы взаимовлияния культур разных народов – результат многовекового развития взаимоотношений. Особенности бытования жанра колыбельной песни в условиях межэтнических взаимодействий – предмет нашего исследования.

Отражение специфики межэтнических контактов в фольклоре всё более интересует современных исследователей. «Процесс формирования национального самосознания есть процесс осознания себя через другие народы» [1]. Этот вопрос изучают В. В. Головин [2], Н. А. Криничная [3] и другие. Исследованиями межэтнических взаимодействий в фольклоре Казахстана занимаются А. Д. Цветкова [4], А. Б. Абдулина [5], Г. И. Власова [6], А. М. Амбербаева [7]. Наряду с другими жанрами фольклора Павлодарского Прииртышья, факты межэтнического взаимовлияния выявляются и в жанре колыбельной песни.

В процессе анализа устной материнской поэзии из архива кафедры русской филологии Павлодарского госуниверситета нами было выявлено, что колыбельная песня зачастую интегрирует в себе особенности жанра, характерные для традиций русского и казахского народов, сохраняя при этом национальное своеобразие.

Например, в казахской колыбельной мы встречаем русскую формулу укачивания бай-бай, а исполняет песню русская женщина:

Ақ бесикке жат, балам,

Жат, балам,

Ақ бөтам, ак бөтам.

Ақ бесикке жат, балам,

Жат, балам,

Бай-бай, балам (Записано от Сыроожкиной Д. В., 1964 г. р., русской, в г. Аксу Павлодарской области в 2014 г.).

Аналогично – традиционная русская колыбельная исполняется женщиной казахской национальности:

Серенькая кошечка

Села на окошечко,

Хвостиком махала,

Деток созывала.

Где ж мои котятки,

Серые ребятки?

Спать пора котяткам,

Сереньким ребятам (Записано от Алимхан С., 1974 г.р., казашки, в г. Павлодаре в 2014г.).

В приведенных колыбельных сохраняются традиционные колоронимы – для казахской традиции – белый (Ақ), для русской – серый.

Известно, что самый высокочастотный колороним в русских колыбельных – серый. Наиболее популярные их персонажи – серенький волчок и котя-серенький хвосток, а также серенькая кошечка, серенький козлик, серый гусь (один белый – другой серый), «уточка полевая, серая удаляя», и т.д. Мы можем согласиться с В. В. Головиным, что это обусловлено береговой функцией колыбельной [8, с. 9, 20-31]. Известно, что цветовое видение, возникающее в глазах и в сознании человека, несёт в себе человеческое смысловое содержание. Физиологу Э. Герингу принадлежит следующее замечание: «Среднему или нейтральному серому цвету соответствует то состояние оптической субстанции, в котором диссимилиация – расход сил, затраченных на восприятие цвета, и ассимиляция – их восстановление – уравновешены. Это значит, что средний серый цвет создаёт в глазах состояние равновесия» [9]. Геринг доказал, что глазу и мозгу требуется средний серый, иначе, при его отсутствии, они теряют спокойствие. Средне-серый цвет соответствует состоянию равновесия, необходимому нашему зрению. Процессы, идущие в зрительном восприятии, вызывают соответствующие психические ощущения. В этом случае гармония в нашем зрительном аппарате свидетельствует о психофизическом состоянии равновесия [9]. Возможно, с древности люди осознавали гармоничность

серого цвета, именно поэтому в русских колыбельных песнях преобладает серый цвет или такие взаимодополняющие цвета, которые в совокупности дают серый.

В казахских колыбельных песнях самый высокочастотный колороним – «ақ» – «белый», он встречается в наиболее распространенных в устной традиции текстах, многочисленными синонимами к слову белый характеризуют ребёнка. В казахских колыбельных песнях баюкающий ласково обращается к ребёнку: «ақ бөпем», буквальный перевод этого обращения означает «белый ребёнок», ребёнка называют аппағым (светлейший, сияющий мой), шырағым (светик мой), а колыбельку называют «белой колыбелькой»: «Ақ бесикке жат, бөпем». В статье из казахско-русского словаря под редакцией Р. Г. Сыздыковой, К. Ш. Хусаин приводится двести пятнадцать примеров значений сложных слов, в которые входит слово «ақ». Кроме значения «белый» – «цвет, противоположный чёрному», которое есть и в русском, и в английском языках, слово «ақ» имеет значение «чистый», «искренний, честный, добрый, святой» [10, с. 35-37]. Слово «ақ» является синонимом слов - һақ, һақиқат, пришедших в казахский язык с арабского, что в переводе означают – «истина, правда». «Ағынан жарылып сөйледі» – он выложил всю правду, «ақ сөйле» – «говори правду». В казахском языке много слов, имеющих в своем составе слово «ақ»: «Құлақ» – призыв покориться услышанной истине... «Жұмақ» – «рай». Здесь слово «жұм» (колынды жұм) можно перевести – «сохрани, береги». Получится – «береги истину». С точки зрения религии, истина – это не только правда, это – доброта, любовь, свет. Кто несёт через свою жизнь, сохраняя и приумножая доброту, любовь, свет – устаивается рая (жұмақ). Кто не бережёт и теряет их, попадает в ад (тозақ). Слова «жұмақ» и «тозақ» не заимствованы из арабского языка. Возможно, они существовали в доисламское и в дохристианское время. «Қазақ» (казах) – «копай (ищи) истину» [11].

Ещё один яркий пример межэтнического взаимовлияния, наблюдаемого нами в колыбельных песнях: женщина-башкирка исполняет колыбельную песню, являющуюся соединением *русского* варианта казахской классической формулы колыбельной «Әлди, әлди, ақ бөпем//Ақ бесікке жат бөпем» и классической русской колыбельной песни «Не ложися на краю») с архаическими персонажами (антропоморфное существо Бабай):

Баю-баю, беленький

В белой колыбеленьке.

Ты не плачь, малыш, не плачь.

Баю-баюшки, баю,

Не ложися на краю,

Придет серенький волчок

И укусит за бочок.
 Баю-бай, баю-бай,
 Ты, Ванюша, не вставай,
 А то к нам придёт *Бабай*,
 Скажет: «Ванечку отдай».

А мы Ваню не дадим,
 Ваня нужен нам самим (*Записано от Гариповой З. З., 1946 г.р., башкирки, в г. Павлодаре в 2014 г.*).

Активное взаимодействие традиций наблюдается в разноэтнических семьях. Так, женщина славянской национальности (украинка) носит тюркскую фамилию, а исполняет классическую русскую колыбельную:

Баю-баю-баюшки,
 Присакали заюшки,
 Люли-люли-люлюшки,
 Прилетели гулюшки.

Стали гули гулевать,
 Стал мой милый засыпать (*Записано от Муфтахитденовой Л. М., 1952 г. р., украинки, в г. Аксу Павлодарской области в 2014 г.*).

Известно, что в казахской традиции из поколения в поколение передается мысль о том, что «сплоченная сотня разобленную тысячу разбивает», «четверо заодно действуют – завладеют и тем, что на небе», и что «согласие и единство – богатство и счастье». Единство достигается дружбой, поэтому не случайно в казахских колыбельных встречаются образы-персонажи друзей:

Менің күнім қайда екен?	Где ты, солнышко моё?
Достарымен тойда екен.	Мы на празднике с друзьями.
Тойда не ғып жүр екен?	Что там делаете вы?

Көкбар тартып жүр екен [26, с. 24]. Веселимся и играем.
 Упоминание друга (друга) обнаруживаем и в русской колыбельной:

Баю-баю, спи, *дружок*,
 Повернись на правый бок.
 Только ты один не спишь,

Закрывай глаза, малыш (*Записано от Муфтахитденовой Л. М., 1952 г. р., украинки, в г. Аксу Павлодарской области в 2014 г.*).

В другой бытующей в современности русской колыбельной мы отмечаем нехарактерную для русской традиции, но типичную для казахских колыбельных тему ценности образования для будущей жизни:

Ақпейіл жарқын –	Душа широка, как степь,
Іс пенен қарқын,	Стараюсь, чтобы ты получил образование
Жан-жақты білім	И всестороннее развитие,
Алсын деп бүгін	Ждёт тебя твой народ.

Күтеді халқың [31, с. 18].

Баю-баюшки-баю,
 Баю Лизоньку мою,
 Когда вырастешь большая,
 Будешь в школу ты ходить,
 Будешь в школу ты ходить,
 Книжки в сумочке носить (*Записано от Галайба Т.Ф., 1940 г. р., русской, в с. Прииртышское Железинского района Павлодарской области в 2014 г.*).

Заметим, что приведённый пример иллюстрирует процессы, происходящие в современном фольклоре: в классическом тексте появляются новые слова, такие как *школа, книжки, сумочка, садик, игрушки, сказки читаю* (в отличие от классического *рассказа*).

Колыбельные песни выявляются в репертуаре не только матерей и бабушек, но и девочек-подростков, что было характерно и для русской, и для казахской традиции пестования – зачастую в многодетных семьях детей нянчили старшие братья и сёстры:

Ночь пришла, и лунный свет
 Светит нам в окошко.
 Спать пора, но мы с тобой
 Подождём немножко,
 Я пока тебе сейчас
Прочитаю сказки,
Закрываю, братишка мой,

Голубые глазки (*Записано от Шараповой А. А., 1999 г. р., русской, в с. Прииртышское Железинского района Павлодарской области в 2014 г.*).

На улице дождик с ведра поливает,
 С ведра поливает, брат сестру качает,
Брат сестру качает, ещё величает,
 Ой, лёшеньки, лёли, ещё величает (*Записано от Власюк В.Д., 1963 г.р., украинки, в с. Сосновка Щербактинского района Павлодарской области в 2007 г.*).

Ярким свидетельством межэтнического взаимодействия можно назвать и такой факт, что образы и детали, характерные только для русского либо только для казахского фольклора, встречаются в песнях другого этноса: казахские – в русских, русские – в казахских. Например, мы отметили в русской колыбельной характерное для казахских колыбельных упоминание еды (мяса):

Уж я Ванюшку качала,
 Уж я котику кричала:
 – Приди, котик, ночевать,
 Мово Ваню покачать.
 Уж я серому коту
 За работу заплачу,
 Дам я мяса кусок,
 Молока тусок!
 Бай да побай,

А ты, Ваня, засыпай! (Записано от Козорез Д. И., 1942 г. р., русской, в с. Кенжеколь, г. Павлодар, в 2014 г.)

Сравним с распространенным мотивом угощения в казахских колыбельных:

Шайға қосып, бал жеген,	Да будешь пить чай с мёдом,
Қазы кертіп, жал жеген,	Есть лакомые казы и жая,
Асты болар ма екенсің? [26, с. 10].	Пусть твой стол будет ломиться от явств.

Характерный для русского фольклора образ голубя обнаруживается в казахской колыбельной песне:

Әлди, әлди ақ бөпем,	Баю-бай, мой малышок,
Ұйқтай ғойшы көкешім.	Засыпай, мой голубок.
Тербетейін жата ғой,	А я тебя покачаю,
Тәтті ұйқыға бата ғой.	Сладкому сну отдавая.

(Записано от Альжекеевой Г. М., 1960 г. р., казашки, в с. Сахновка Лебяжинского района Павлодарской области в 2014 г. Перевод Г. М. Альжекеевой).

Сравним с классическим образом голубя (гули) в русской колыбельной:

Люлю, люли, люленьки,
 Прилетели гуленьки,
 Сели гули на кровать,
 Стали гули ворковать,
 Стали девочку качать,

Стала Маша засыпать (Записано от Смолкиной Е. В., 1962 г. р., русской, в г. Павлодаре в 2014).

Не можем не отметить еще одну особенность современного бытования колыбельных: появление песен, сочинённых самими информантами. В песне варьируются характерные элементы традиционной песни: наличие устойчивой формулы-маркера «баю-баюшки-баю», разнообразные ласковые обращения к ребёнку (сыночек, мальчик, человечек, красавчик, лапушка); эпитеты, выражающие любовь (родной, дорогой, любимый); традиционные персонажи; традиционные колориты. Например:

Баю-баюшки-баю,
 Спи, сыночек мой родной.
 Спи, родной мой, золотой.
 Спи, мой мальчик дорогой.
 Глазки быстро закрывай,
 Спи, сыночек, засыпай.
 Баю-бай, баю-бай,
 Спи, мой зайчик, засыпай.
 Баю, лапушка ты мой,
 Мой красавчик дорогой,
 Мой любимый и родной,
 Человечек золотой.
 Баю-бай, баю-бай,
 Спи, мой зайчик, засыпай.
 А-а-а, а-а-а,

Спи, мой мальчик, баю-бай (Записано от Диянчук Е. Д., 1964, украинки, в г. Павлодаре в 2014)

Сравнение словаря антропонимов русских и казахских колыбельных песен, записанных на территории Павлодарского Прииртышья, показывает, что имена как в русском, так и в казахском фольклоре повторяются. Мы обнаружили, что 100% имен, употреблённых в русских песнях, традиционны. Высококачественными являются мужские имена: *Ваня, Коленька, Сашенька, Митенька, Мишенька, Павлуша, Костюшка*; женские имена: *Катя, Таня, Даша, Маша, Люда, Лена, Нина, Маша, Оля, Лиза* и т.д. Фиксируется небольшое количество диалектных форм антропонимов: *Пелагея, Варенька*. Встретились современные имена, не характерные для архаического и классического фольклора, это – *Алинка, Анжела, Кира*. Казахский словарь антропонимов составляют в большинстве имена мальчиков: *Алдияр, Алдонгар, Али, Наргиз, Аскар, Ерлан, Ермек, Жанибек, Кабанбай, Абылай, Кемелин, Наргиз*, – и только одно имя девочки в текстах из анализируемой коллекции – *Рахимжан*. Обращения к малышу «соколик» и часто встречающиеся в казахских колыбельных мотивы-пожелания ребёнку общаться с девочками, сесть на коня, а также мотив-обещание подарить жеребёнка говорят о том, что адресатами исследуемых нами казахских колыбельных песен (архаический пласт кочевых времён) были чаще мальчики.

Таким образом, мы видим, что в народной колыбельной песне наряду с сохранением традиционных представлений, выраженных в ее тематике, мотивах и образах, имеет место трансформация, приспособление к новым условиям бытования. В русских и казахских текстах наряду с устаревшей появляется современная лексика. Мы наблюдаем, как в литературную колыбельную органично «впевается» свой куплет, стилизованный под

архаическую колыбельную песню с мифологическим персонажем Дрёмой и сказочной формулой «утро вечера мудренее»:

Спят усталые игрушки, книжки спят,
Одеяла и подушки ждут ребят.
Даже сказка спать ложится,
Чтобы ночью нам присниться.
Ты ей пожелай: «Баю-бай!»
Обязательно по дому в этот час
Тихо-тихо ходит Дрёма возле нас.
За окошком все темнее,
Утро ночи мудренее,

Глазки закрывай! Баю-бай! (Записано от Минаевой Е. И., 1974 г. р., русской, в г. Павлодаре в 2014 г.).

Возраст знатоков колыбельных песен из коллекции архива ПГУ имеет широкую амплитуду – от 11 до 86 лет, традиционные элементы фольклора разных этносов, проживающих на одной территории, перенимаются исполнительницами иных национальностей.

Меняется жизнь, условия быта, появляется возможность предоставить ребёнку звучание колыбельной, записанной профессиональным или талантливым народным исполнителем. Устное бытование жанра, казалось бы, должно исчезать. Но фольклорные экспедиции фиксируют, что жанр колыбельных песен востребован, продуктивен и ещё долго будет служить прекрасным средством пестования детей, эффективным способом передачи коллективного знания и социализации в коллективе его самых маленьких представителей, так как ничем нельзя заменить живого материнского голоса, передающего ребёнку самые светлые чувства через колыбельную песню.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Киселёва, М. В., Селезнёв, Ю. В.** Проблематика взаимоотношений кочевых народов (хазар, печенегов, половцев, татар) с русскими княжествами в творчестве А. О. Амеликина [Электронный ресурс]/ Киселёва М. В., Селезнёв Ю. В. – Режим доступа: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2010/02/2010-02-17.pdf>.

2 **Головин, В. В.** Фольклор русских в иноэтническом окружении / Сохранение и возрождение фольклорных традиций. Сб. научных трудов. Вып.6/В. В. Головин. – М., 1995. – С.14-23.

3 **Криничная, Н. А.** О взаимодействии этнокультурных традиций: к методике полевых и теоретических исследований / Сохранение и возрождение фольклорных традиций. Сб. научных трудов. Вып.6. – / Н. А. Криничная. – М., 1995. – С. 32 – 40.

4 **Цветкова, А. Д.** Восточнославянские былички в фольклорном репертуаре казахов // Народная культура Сибири // Материалы ХУ научного семинара-симпозиума Сибирского регионального вузовского центра по фольклору. – Омск, 2007. – С.110-114, Цветкова А. Д. Русская устная мифологическая проза Центрально- Северного Казахстана. Учебное пособие. – Павлодар, 2009. – С. 3 – 230, Благодатная земля (несказочная проза Баянаула) / сост.: А. Д. Цветкова, А. А. Садыкова. – Павлодар, ЭКО, 2005. – 115 с.: цв. ил. Цветкова А. Д. Топонимические предания в фольклоре славян Центрально-Северного Казахстана // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия филологическая. – Алматы, 2008. – № 8 (116). – С. 301-304.

5 **Абдулина, А. Б.** Исторические судьбы народной лирики в региональном аспекте (на материале русского фольклора Казахстана). Диссертации по гуманитарным наукам [Электронный ресурс] /А.Б.Абдулина. Автореферат диссертации, Алматы, 1997. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/istoricheskie-sudby-narodnoy-liriki-v-regionalnom-aspekte-na-materiale-russkogo-folklor-a-kazahstana#ixzz35YvGIDMH>.

6 **Власова, Г. И.** Обрядовый фольклор восточных славян Казахстана. (На материале записей XX века). Часть I. Календарная обрядность и поэзия. Отв.ред. С. А. Каскабасов/Г. И. Власова. – Астана: ЦНТИ, 2005. – 251 с.

7 **Амбербаева, А. М.** Казахско-русские взаимовлияния в русском фольклоре Восточного Казахстана. /А. М. Амбербаева: Вестник КазНУ. Серия филологическая, 2004. – №3. – С. 19-22.

8 **Головин, В. В.** Тихвинские колыбельные 1852 года: опыт структурно-функционального анализа/Исследования и материалы. Т. I. Санкт-Петербург, 2000. – 156 с. [Электронный ресурс] / В. В. Головин. Режим доступа:<http://www.ruthenia.ru/folktee/CYBERSTOL/books/Tihvin/tihvin1.pdf>.

9 **Иттен, И.** Искусство цвета [Электронный ресурс]/И. Иттен. – Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=12689&p=1>.

10 Казахско-русский словарь: Ок.50000 слов/ Под ред. член-корр. НАН РК Р. Г. Сыздыковой, проф. К. Ш. Хусаин. – Алматы : Дайк-Пресс, 2002. – 1008 с.

11 Об этнониме «казак» / [Электронный ресурс]/ . – Режим доступа: <http://www.kazakh.ru/talk/mmess.phtml?id=112789>.

Материал поступил в редакцию 16.02.15.

А. Д. Цветкова¹, Л. В. Руколеева²

Павлодар Ертіс өңірінің қазіргі фольклорындағы бесік жыры немесе қайталанбас өзіндік тұрмысының біртұтастығы

¹С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті;
²Өрлеу Павлодар филиалы, Павлодар қ. Материал 16.02.15 баспаға түсті.

A. Tsvetkova¹, L. Rukoleeva²

Lullaby in the modern folklore of Pavlodar region or Unity of unique identities

¹S. Toraihyrov Pavlodar State University;
²PB «Orleu», Pavlodar.
Material received on 16.02.15.

Мақалада ұлттық өзгешелікті сақтай отырып, орыс және қазақ халықтарының дәстүрлеріне тән, жанрдың арнайы белгілерінің кірігуімен сипатталатын Қазақстан халықтарының этникааралық ықпалдастығы жағдайында бесік жыры жанрының ерекшеліктері зерттелген.

The article investigates the existence of particular genre lullaby in terms of inter-ethnic interactions of people of Kazakhstan are characterized by integration of specific features of the genre peculiar to the traditions of Russian and Kazakh peoples, preserving the national identity.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

1. В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с межстрочным интервалом 1,5, с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

2. Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **8-10 страниц печатного текста**. Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка). Межстрочный интервал – 1,5 (полуторный);

3. **УДК** по таблицам универсальной десятичной классификации;

4. **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках, абзац по левому краю (см. образец);

5. **Название статьи** – на казахском, русском и английском языках, заглавными буквами жирным шрифтом, абзац по левому краю (см. образец);

6. **Аннотация** дается в начале текста на казахском, русском и английском языках: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см, интервал 1,5 (8–10 строк, 100-250 слов). Аннотация является кратким изложением содержания научного произведения, дающая обобщенное представление о его теме и структуре. (см. образец);

7. **Ключевые слова** оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см, интервал 1,5. Для каждой статьи задайте 5-6 ключевых слов в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке. (см. образец);

8. **Список использованной литературы** должен состоять не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

9. **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

10. **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице

В бумажном и электронном вариантах приводятся:

– название статьи, сведения о каждом из авторов: Ф.И.О. полностью, ученая степень, ученое звание и место работы на казахском, русском и английском языках);

– полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается **литературной и стилистической обработкой статьи**. При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор. **Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.** Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версия, оригинал квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147), факс: 8 (7182) 67-37-05.

E-mail: kereku@mail.ru

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

РГП на ПХВ Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова РНН 451800030073 БИН 990140004654 АО «Цеснабанк» ИИК KZ57998FTB00 00003310 БИК TSESKZK A Кбе 16 Код 16 КНП 861	РГП на ПХВ Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова РНН 451800030073 БИН 990140004654 АО «Народный Банк Казахстана» ИИК KZ156010241000003308 БИК HSBKZKX Кбе 16 Код 16 КНП 861
---	---

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

УДК 316:314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Яссави, г. Туркестан.

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщины сквозь призму семейно-родственных связей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в.

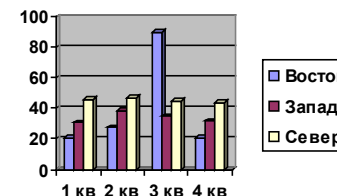
Продолжение текста публикуемого материала

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

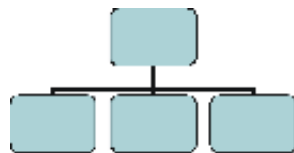

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті, Түркістан қ.

A. B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

K. A. Yssawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлқында айырмашылықтарын талдайды.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 16.03.2015 ж. жіберілді. Басуға 27.03.2015 ж. қол қойылды.

Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі шартты 12,9 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген А. Елемесқызы

Корректорлар: А. Елемесқызы, Ә. Р. Омарова

Тапсырыс № 2517

Сдано в набор 16.03.2015 г. Подписано в печать 27.03.2015 г.

Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.

Объем 12,9 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка А. Елемесқызы

Корректоры: А. Елемесқызы, А. Р. Омарова

Заказ № 2517

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: kereky@mail.ru

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: kereky@mail.ru